

'N KULTUURHISTORIESE BEELD

VAN DIE VRYSTAAT

IN DIE VROEË BRAND-ERA

DEUR

ANDRÉ RIAAN BADENHORST

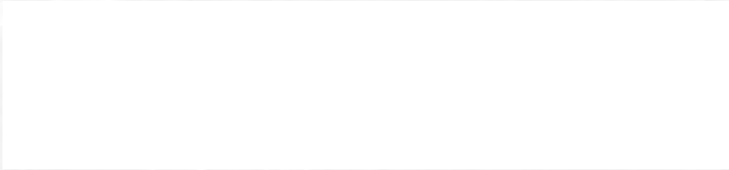
*Voorgelê om te voldoen aan die vereistes
vir die graad D-Phil in die Fakulteit
Lettere en Wysbegeerte, Departement
Afrikaanse Kultuurgeskiedenis, aan die
Universiteit van Stellenbosch.*

Maart 1990

PROMOTOR: PROF. P. W. GROBBELAAR

V E R K L A R I N G

Ek die ondergetekende verklaar hiermee dat die werk in hierdie tesis vervat, my eie oorspronklike werk is wat nog nie vantevore in die geheel of gedeelteilik by enige ander Universiteit ter verkryging van 'n graad voorgelê is nie.

Datum: 7.12.1989

OPSOMMING

Reeds ten aanvang is dit baie duidelik dat die term kultuurgeskiedenis soveel betekenisvariasies het as wat daar kultuurhistorici is. Die kulturele geskiedenis in die Vrystaat speel homself in 'n baie definitiewe fisiese milieu af, waar grondverliese lei tot interne Vrystaatse eenheid en waar onder andere hul geborgenheid in die Kaapkolonie, die Basoetogevaar en boerderymoontlikheid 'n besliste patroon van uitbreiding voorskryf. Ook in sy argitektuur en infrastruktuur kom die Vrystater se praktiese, maar eenvoudige lewensuitkyk na vore, verder onderskraag deur sy religieuse siening, om nie te belê in aardse skatte nie.

Uit hul karaktereienskappe blyk dit duidelik dat hulle 'n geharde emigrante nageslag was, bekend met Oosgrensoorloë en boer-wees as tweede natuur, en rustigheid, regverdigheid en gasvryheid as uitstaande kenmerke. Hul kulturele lewe was oorheersend rustig, ongeag kleiner botsings tussen die aanhangers van Vrystaatse en Engelse nasionalisme, afkomstig vanuit Afrikaner-Hollander, Engelse, Duitse, Franse en Joodse bevolkingsgroepe en aangevuur deur hul vlag, wapen, volkslied en nasionale monument.

'n Vergelyking tussen die lewe van die inwoners in die dorpe en op die plase het getoon dat beide plaas- en dorpsbewoner hul soet en suur lewenservaring, moontlik net op verskillende terreine opgedoen het. Die verskeidenheid sosiale, kulturele

en ontspannings aktiwiteite dui op 'n ryke kulturele lewe vir die inwoners.

Die handel het, te oordeel aan handelaarsgetalle en tipes, gefloreer. Hoewel winste nie groot was nie, was hul behoeftes en uitgawe hierby aangepas en het hulle 'n belangrike kulturele rol in hul gemeenskap vervul. Dit omvat ook die bankinstellings en mynwese in die Vrystaat.

Hierop volg 'n ontleding van hul opvoeding. Die hele onderwyssistiem w o. onderwysers, individuele skole, klaskamers en selfs boeke ressorteer word ontleed, met die klem weer eens op die kulturele.

Ook die godsdiens en godsdiensvryheid het 'n belangrike plek in die volkshuishouding beklee en die sendinggedagte is simpatiek benader. Nie alleen die N.G. kerk nie maar ook die Anglikaanse, Wesleyaanse, Rooms-katolieke, Lutherse en Gereformeerde kerke, asook die Wederdopers en Jode word onder die sosiale soeklig geplaas.

Soos op elke ander terrein was die Vrystaat met gekwalifiseerde, sowel as suksesvolle ongekwalifiseerde medici, toebedeeld. Ook hier was egter diegene wat die beroep tot skade en skande gestrek het. Die mediese dokter in al sy fasette sowel as siektes, ongelukke en geneesmiddels word behandel. 'n Duidelike tekort aan hospitale en verpleegpersoneel is deurgaans sigbaar.

Onder die opskrif, die owerheidsgesag kom die raakvlakke tussen kultuur en regering duidelik na vore. Die wetgewende, uitvoerende en regterlike gesag het effektief en regverdig diens gelewer, ongeag finansiële- en opleidingstekortkominge. Staatsdepartemente w.o. binne- en buitelandse sake, poswese, finansies, verdediging, welsyn, en regstoepassing, kry elk sy regmatige plek.

In die opbou- en uitbouproses was die rustigheid, na die Basoeto-oorloë, asook die diamantontdekking belangrike positiewe tendense, maar die koms van J. H. Brand as Vrystaatse Staatspresident in 1864, was die waterskeiding tussen 'n wankelmoedige, armoed-geteisterde staat en 'n model-republiek.

SUMMARY

Right from the beginning it is obvious that the term "Cultural History" has as many meanings as you have cultural historians. The cultural history of the Free State finds itself located in a very definite physical milieu, where the loss of land led to internal unity amongst the Free Staters, where their proximity to the well-known Cape Colony, the Basuto danger and the farming prospects influenced the pattern of expansion very definitely. In its architecture and infrastructure one can also see the practical, but plain viewpoints of this people, supported by their religious idea, not to invest in earthly possessions.

From characteristics of the Free-Staters it is obvious that they were a tough emigrant offspring, familiar with frontier wars. They were also true farmers, whose tranquility, righteousness and hospitality was second nature to them. Their cultural life was peaceful, notwithstanding smaller differences between supporters of Free State nationalism and those supporting English nationalism, which originated from the Afrikaner-Dutch, English, German, French and Jewish groups in the Free State, encouraged by their flag, coat of arms, national anthem and national monument.

Typical of the Free State farmer was his diligence, initiative, drive, self sufficiency and honesty. The farmers and villagers both experienced the bitter-sweet of life, but

in different spheres. The various social, cultural and leisure activities indicate the full cultural life of the inhabitants.

Judged by the numbers and diversity of dealers, business flourished and although profits were not very high, needs and costs were adjusted accordingly. Dealers played an important part in the cultural life of their communities. This also includes the banking institutions and mining in the Free State.

After this the complete educational system, i.e. teachers, individual schools, classrooms and even books were discussed, with emphasis on the cultural aspects.

Divine services and religious freedom played an important part in the national economy and the attitude towards mission work was a sympathetic one. Religion not only resulted in the origin of towns, but it also acted as a unifying social power. Not only the D.R.-church, but also the Anglican, Wesleyan, Roman-Catholic, Lutheran and "Gereformeerde" churches, as well as the Anabaptists and Jews were examined closely.

There were well-qualified doctors as well as successful unqualified doctors in the Free State. Amongst them, like in all walks of social life, there were those who were a disgrace to the profession. The medical doctor in all his facets, as well as illness, accidents and medicine are discussed. A critical shortage of hospitals and nursing staff is obvious.

Under the heading, "The authority", it is clear that the legislative, executive and judicial powers exercised by the Free Staters rendered an effective and fair service to the people, in spite of a lack of finances and education. State departments such as interior and exterior affairs, postal services, finance, defence, welfare, and the judicature got its proper share.

After the Basutu wars the Free State experienced periods of peace and development. The discovery of diamonds played an important and positive role, too. However, the arrival of president J H Brand, the third President of the Free State, in 1864 formed the watershed between a wavering, poverty-stricken State and a model Republic.

DANKBETUIGING

Graag maak ek van die geleentheid gebruik om die volgende instansies, argiewe en biblioteke vir hul hulpvaardigheid tydens my navorsing te bedank. Die Nasionale Museum en die staatsargief, Bloemfontein, die biblioteek van die U.O.V.S., en Stellenbosch, die munisipale biblioteek, Bloemfontein, die N.G. kerkargief en die Anglikaanse kerkargief.

Hiermee ook 'n besondere woord van dank aan my studieleier, prof. P.W. Grobbelaar vir sy leiding, meesterlike kultuurhistoriese aanvoeling en onbaatsugtige onderskraging.

Na haar hulp, bystand en voortdurende aanmoediging, word hierdie poging opgedra aan my vrou Sarah.

Vir hul opregte belangstelling bedank ek graag ons kinders, Gretchen en C.L., my moeder, skoonmoeder, familieledede, mev. R. Coetzer vir haar tikwerk, en mnr. C.J. Oosthuizen vir sy proefleeswerk.

Aan Hom al die eer.

A R BADENHORST

PORT ELIZABETH

Desember 1989

METRIEKE EN DESIMALE OMSKAKELING

1 myl	=	1,61 km.
1 jaait (36 dm.)	=	0,914 m.
1 el (27 dm.)	=	65 cm.
1 voet (12 dm.)	=	,305 m.
1 duim	=	2,5 cm.
1 akker	=	,405 hektaar
1 morg	=	,856 hektaar
1 vk. roede	=	144 vk. voet
1 vk. voet	=	,093 vk. meter
1 vk. myl	=	2,59 vk. kilometer
1 myl	=	1,609 km.
1 ons	=	28,3 gram
1 pond (16 onse)	=	,454 kilogram
£1 (20/-)	=	R2
1/- (12d)	=	10c
6d	=	5c
1d	=	1c
1 riksdalder (1/6)	=	15c
1 gallon	=	4,546 liter
212 F	=	100 C
106 F	=	40 C
87 F	=	30 C
70 F	=	20 C
32 F	=	0 C

I

I N H O U D S O P G A W E

Bladsy

Dankbetuiging

Metrieke en desimale omskakeling

INLEIDING: KULTUUR EN KULTUURGESKIEDENIS IX

1.	Die kultuurgeskiedenis	IX
2.	Enkele invloede wat die Vrystaatse kultuurontwikkeling beïnvloed het	XI
3.	Tema-indeling en afbakening	XII
4.	Probleme met die studie ervaar	XII
5.	Samevattend	XIII

1. DIE FISIESE OMGEWING

1.1	Kenmerke	1
1.2	Die Klimaat	6
1.3	Hemelliggame en natuurkragte	9
	Die maan	9
	Sonsverduistering	10
	Sterre	10
	Komete	11
	Aardskok	12
	Meteoriet	12
1.4	Watervoorsiening	12
1.5	Dorpe, dorpstigting en erfpryse	14

II

1.5.1	Vroeë dorpe	14
1.5.2	Dorpsstigting	17
	a) Brandfort	18
	b) Ladybrand	19
	c) Wepener en Ficksburg	21
	d) Ander	23
1.5.3	Erfpryse	27
1.6	Oranje-Vrystaatse argitektuur	28
1.7	Infrastruktuur en reisigers	30
1.8	Bakens, landkommissies en landmeting	40
2.	DIE VRYSTATER AS MENS	46
2.1	Historiese agtergrond	46
2.2	Enkele karaktertrekke van die inwoners	49
2.3	Bevolkingsgroei	55
2.4	Bevolkingsgetalle	57
2.5	Nasionale gevoel by die Vrystaters	66
2.6	Die wapen en vlag van die Oranje-Vrystaat	72
2.7	Die volkslied en taal van die Vrystaat	77
2.8	Nasionale feesdae in die Oranje-Vrystaat	82
2.9	Die nasionale monument	86
3.	DIE LANDBOU, VEETEELT EN ALGEMENE PLAAS- EN DORPSLEWE	88
3.1	Inleiding	88
3.2	Die landbougrond en sy eienaar	88
3.3	Akkerbou	92
3.4	Veeteelt	95
3.5	Wild en troeteldiere	99
3.6	Plaaslewe	100

III

3.6.1	Smouse en winkels	100
3.6.2	In en om die huis	102
3.6.3	Huis- en plaasuitleg en woninginrigting	104
3.6.4	Bedrywe	108
	a) Velle, looiwerk en sakke	108
	b) Kerse maak en seep kook	109
	c) Kalkbrandery	110
3.6.5	Ontspanning	110
	a) Piekniek, dans en boeresport	110
	b) Jag en visvang	112
3.7	Dorpslewe	113
3.7.1	Kleding	113
3.7.2	In en om die huis	117
3.7.3	Ontspanning	119
3.7.3.1	Georganiseerde vermake	121
	Musiek en sang	121
	Opvoerings en voordragte	121
	Operageselskappe	122
	Lesings	122
	Verenigings	123
3.7.3.2	Sport	124
	Krieket	124
	Perderesies	125
3.8	'n Vergelyking tussen plaas- en dorpslewe	126

IV

4.	DIE SAKEWÊRELD	129
4.1	Handel en nywerheid	129
4.1.1	Algemene handelaars	129
4.1.2	Slagters en bakkers	133
4.1.3	Klavierstemmers	134
4.1.4	Fotograwe	134
4.1.5	Leerbewerkers	136
4.1.6	Transportryers en grofsmede	136
4.1.7	Meulenaars	137
4.1.8	Wolhandelaars	137
4.1.9	Boormanne	140
4.1.10	Smouse	140
4.1.11	Diamanhandelaars	141
4.1.12	Handelsagente	141
4.1.13	Boekhandelaars	142
4.1.14	Boekbinders	143
4.1.15	Drukkers	144
	a) <i>De Tijd</i>	144
	b) <i>The Friend</i>	146
	c) Almanakke	147
4.1.16	Vendusieafslaers	148
4.2	Finansiële instellings	150
4.2.1	Banke	150
4.2.1.1	Geskiedkundige ontwikkeling	150
4.2.1.2	Bankaktiwiteite	152
	a) Die Bloemfontein Bank	152
	b) Die Standard Bank	156

V

4.2.1.3	Die Eksekuteurskamer	157
4.2.1.4	Versekeringswese	159
4.2.1.5	Aandelemakelaars, boekhouers en tenderaars	160
4.3	Mynbou	161
4.3.1	Algemene kenmerke van die delwerye	162
4.3.2	Invloed op die Oranje-Vrystaat	165
5.	OPVOEDING EN ONDERWYS	169
5.1	Inwonersgesindheid en onderwys	170
5.2	Onderwysregulasies tussen 1864 en 1871	171
5.3	Die rondgaande onderwyser en sy hulpmiddels	173
5.4	Kulturele aspekte in onderwyssisteem- vernuwing	174
5.5	Enkele dorpskole	178
5.5.1	Bloemfontein	178
5.5.1.1	Die "Grammar"-skool	179
5.5.1.2	Die Bloemfonteinse kweekskool	184
5.5.2	Winburg	193
5.5.3	Philippolis	195
5.5.4	Bethulie	196
5.5.5	Reddersburg	196
5.5.6	Harrismith	197
5.5.7	Kroonstad	197
5.5.8	Jacobsdal, Fauresmith en Smithfield	198
5.5.9	Thaba Nchu	200
5.5.10	Swart onderwys	200

VI

6.	GODSDIENS	203
6.1	Die N.G. Kerk	203
6.1.1	Kenmerke en sosiaal-kulturele rol van die N.G. Kerk	204
6.1.1.1	Die sinode en die ring	204
6.1.1.2	Die gemeentes	209
	Nagmaal	210
	Kerkraad	211
	Gemeentelike bearbeiding	216
	Registers	220
6.1.1.3	Skakeling met ander kerkgenootskappe	224
6.1.1.4	Sending	226
6.2	Die Anglikaanse kerk	228
6.2.1	Gemeenskapsrol	230
6.2.2	Gemeentelike registers	235
6.2.3	Sending	237
6.3	Die Wesleyaanse kerk (Metodiste)	238
6.3.1	Kerkgeboue en kulturele bydrae	239
6.3.2	Sending	242
6.4	Die Rooms-Katolieke kerk	243
6.5	Die Evangelies-Lutherse kerk	244
6.6	Die Gereformeerde kerk (Doppers)	246
6.7	Die Wederdopers	248
6.8	Ander	249

VII

7.	GESONDHEID EN DIE MEDIESE PROFESSION	251
7.1	Mediese beheermaatreëls	251
7.2	Medici	256
7.3	Verloskundiges, verpleegsters en hospitale	260
7.4	Tandartse en aptekers	261
7.5	Siektes	261
7.6	Ongelukke	263
7.7	Geneesmiddels	266
7.8	Persoonlike netheid	270
8.	OWERHEIDGESAG	272
8.1	Die Uitvoerende gesag	272
8.1.1	Die Staatspresident	272
8.1.2	Die Uitvoerende Raad	278
8.1.3	Die Staatsdepartemente	278
	Binnelandse sake	279
	Pos- en telegraafwese	285
	Finansies	287
	Buitelandse sake	290
	Verdediging	298
	Welsyn	301
	Plaaslike owerheid	304
8.2	Die Wetgewende gesag	313
8.2.1	Die Vrystaatse Volksraad	313
8.2.1.1	Verkiesings	314
8.2.1.2	Lede	316
8.2.2	Stemreg	318
8.2.3	Die Vrystaatse konstitusie	318
8.2.4	Vrystaatse ordonnansies	319

VIII

8.3	Regterlike gesag	323
8.3.1	Die Romeins-Hollandse regstelsel	324
8.3.1.1	Die landdros	324
8.3.1.2	Die heemrade en jurie	326
8.3.1.3	Die landdrosklerk	327
8.3.1.4	Die gevangenis	327
8.3.1.5	Teregstellings	328
8.3.2	Die howe	328
8.3.2.1	Die appèlhof	329
8.3.2.2	Die rondgaande hof van verenigde landdroste	329
8.3.2.3	Die laer howe	333
8.3.3	Regspraktisyns	334
8.3.3.1	Die staatsprokureur	335
8.3.3.2	Advokate	336
8.3.3.3	Prokureurs	336
8.3.3.4	Agente en notaris	337
8.3.4	Regstoepassing	338
8.3.4.1	Die polisie	338
8.3.4.2	Die balju	339
8.3.4.3	Die vrederegter	340
8.3.4.4	Die veldkornet	341
	SLOTWOORD	343
	BRONNELYS	358
	OPSOMMING	403
	SUMMARY	406

INLEIDING: KULTUUR EN KULTUURGESKIEDENIS

Sonder om eksklusief die aard en wese van die kultuurgeskiedenis aan te spreek, het talle skrywers deur die eeue gepoog om hul opvattinge hieraangaande as geldig aanvaar te sien. Tog is hul idees nie haalbaar vir die normale kultuurhistorikus nie en nie doseerbaar aan die normale student in die kultuurgeskiedenis nie. Dit was eenmatige prestasies (Grobbelaar 1989: 12).

1. DIE KULTUURGESKIEDENIS

Die historikus A. G. Oberholster is van mening dat daar na al die jare steeds 'n Babelse verwarring heers oor wat kultuurgeskiedenis is, aangesien die geskiedenis wat as kultuurgeskiedenis aangebied word, ook maar as sosiale of ekonomiese geskiedenis kan deurgaan. So dikwels word daar slegs 'n sogenaamde "lewe van dag tot dag" by politieke en ekonomiese geskiedenis gevoeg om dit 'n kultuurgeskiedenis voorkoms te gee. Die kultuurhistorikus moet sy terrein effektief deur sy wetenskapsbeoefening beset "Hy moet sy eie pad ooptrap, met sy kop in die son" (Grobbelaar 1989: 2 en 5).

Ons kan aanvaar dat kultuurgeskiedenis huidiglik deur 'n proses van groeipyne gaan, maar 'n probleem reeds geïdentifiseer is dat daar te veel klem op die geskiedenis komponent van die benaming gelê word. Kultuurgeskiedenis hoort by die kultuurvakke. Aan die een kant sluit dit die volkskunde in, wat op sy beurt aan volkekunde verwant is. Aan die anderkant sluit dit by iets soos klassieke kultuur aan. Kultuurgeskiedenis moet beoefen word met die geskiedenis as agtergrond om die kultuurverskynsels daarteen in perspektief te plaas. Kultuurgeskiedenis beskryf letterlik die hele lewe op sy eie besondere wyse. Kultuurhistorici moet eers die verskillende kultuurverskynsels beskryf en ontleed om hulle toe te rus om 'n sosiale/ekonomiese geskiedenis te skryf. Vir hulle het elke stoel 'n styl en 'n verhaal en elke

volksliedjie nie net note en woorde nie, maar 'n geskiedenis - 'n hele wêreld lê daaragter (Grobbelaar 1989: 6 en 9-10).

In sy kultuurgeskiedskrywing kan die kultuurhistorikus een van twee weë volg. Hy kan 'n oorkoepelende beeld van 'n era gee, wat bestaan uit 'n historiese - en moontlik ook 'n aardrykskundige agtergrond, die bestaande styl en dan die verskillende kultuurverskynsels - elkeen afsonderlik, alvorens hy afsluit met die algemene kenmerke en bydrae van die besondere tydvak. Hiervoor sal hy van talle vakwetenskappe as hulpwetenskappe gebruik moet maak, w.o. politieke, ekonomiese en kunsgeskiedenis, geskiedenis van die wysbegeerte, volkskunde, ens. Hy kan hom egter ook op 'n enkele kultuurverskynsel toelê, van die volksliedjie tot die meubelkuns, en hierdeur vars kennis beskikbaar stel, aan iemand wat later die oorkoepelende oorsig sou wou skryf (Grobbelaar 1989: 14-15).

Die kultuur van elke volk, ook die Vrystaters, was die resultaat van hul skeppende werksaamheid uitgevoer deur hul lede in aanpassing by hul omgewing, voortbouend op die kulturele erfenis van hul voorvaders. Juis gemeenskaplike kultuur maak van 'n groep mense 'n volk, wat op sy beurt groei deur biologiese vermeerdering, sowel as die stelselmatige kultivering van persone wat tot hul geledere toetree. 'n Volk is dus 'n biologies - maar ook geestelik groeiende eenheid en beide is vir voortbestaan ewe belangrik (Cronje 1968: 1-4).

Die Vrystaatse kultuurgeskiedenis tussen 1864-1871 is juis 'n oorkoepelende beeld van 'n era waaruit die verskillende verskynsels, verantwoordelik daarvoor, duidelik blyk. In hierdie unieke omgewing kon elke inwoner sy bydrae maak, hetsy op die plaas of in die dorp. In die ontwikkelingsproses kon die ekonomie, die opvoedkunde, die godsdiens, die medisyne en die staatsgesag hul bydrae maak, om aan die groeiende kultuurgeskiedenis van die Vrystaat betekenis te gee.

XI

2. ENKELE INVLOEDE WAT DIE VRYSTAATSE KULTUURONTWIKKELING
BEÏNVLOED HET

1. Die geografiese ligging het afgesonderdheid meegebring. Die Vrystaat is ingesluit deur halfwoestyne, groot riviere, en moeilik oorkombare bergreekse.
2. Die omringende bure was die Vrystaat of vyandiggesind (Basoetoland), het hom afsydig of neersienend behandel - Natal en Kaapkolonie, of het meer as genoeg van sy eie probleme gehad - die Z.A.R.
3. Kommunikasie-middele en roetes was onvanpas en ongebaan.
4. Die Vrystaters moes hulle behelp met ingevoerde - soms volksvreemde akademië, politieke leiers, onderwysers, predikante en wetsgeleerdes.
5. Die anderstalige ekonomiedraers in hul handelslewe, wat dikwels wrywing gebring het.
6. Die verstoke mediese dienste.
7. Die barre kultuurterrein soos weerspieël in die ontwikkelende verenigingslewe en argitektuur.

Genoemde was egter nie net negatief nie, want juis in hierdie afsondering is die inwoners gedwing om op eie stoom en die hulp wat hulle kon bekom, 'n eiesoortige kultuur te bou - nie altyd kraaknuut nie, maar dikwels eiesoortig aangepas, verander en uitgebou.

Tussen ongure klimaat-omstandighede, sprinkane, wilde diere, onvriendelike bure, ensovoorts, deur moes hulle kultuurprodukte produseer onder die mag van innovering. Hulle moes huise bou, meublement genereer, style aanpas by finansiële tekorte en oorloë, moes handelsbanke, persvryheid, opmeting, aanvaar en leer gebruik.

Voeg hierby dat hulle onderwys en godsdienstige proefnemings moes toets, evalueer, aanvaar of negeer, asook dat hulle na hierdie gebied regeringslui en medici moes lok om as katalisators die plaaslike bevolking te verryk tot selfverbetering, dan word die modelstaatsgedagte reëel.

3. TEMA-INDELING EN AFBAKENING

Enkele aspekte is uitgelig en die mens se wisselwerking daarmee aangetoon omdat hy juis hieraan 'n eie geur en karakter gegee het. Die indeling kom neer op: die fisiese milieu, die inwoners, die plaas - en dorpslewe, die handel, die onderwys, die godsdiens, die mediese dienste en die owerheidsgesag.

Die koms van President Brand, na die teenspoed van sy drie voorgangers, lei 'n nuwe tydperk in wat eers weer na die beëindiging van die Sotho-oorloë en die ontdekking van diamante 'n duidelike verandering toon. Dit dan die redes vir afbakening, hoewel die tydperk hierna tot 1888 'n veel ryker kultuurskat dra, maar as oorgangsfase nie aan verwagtinge voldoen nie. Ontkieming, groei en blomfases was nou voltrek en slegs die bloeifase het nou gevolg. Dit sou nou met die Vrystaat goedgaan.

4. PROBLEME MET DIE STUDIE ERVAAR

Die grootste enkele probleem rus ongetwyfeld by die bronne beskikbaar, vir die studie. Kultuur-historiese bronne is nog nie onttrek aan die breë geskiedenis raamwerk nie, wat 'n tydrowende gedelf meebring. Waar die bronne wel geïdentifiseer is, handel dit meestal oor 'n spesifieke plek binne 'n lang tydperk met gepaardgaande verlies aan detail. Lang tydperke word in enkele bladsye gedek wat dikwels dui op nie-empiriese en selfs lukraak navorsing.

XIII

Wanneer stof, wat grotendeels uit regeringsregisters, landdrosstukke, amptelike brieweboeke, koerante en kerkgenootskapsverslae gehaal moet word, ontleed word, besef ons dat die plattelandse inwoner op kulturele gebied haas ongerapporteerde is. Min legendes, dagboeke, vertellings, musiek en sang oorblyfsels bestaan en notules van verenigings is nie verkrygbaar nie.

Kultuuraspekte in vergelyking met die krygs- of politieke geskiedenis is as van minder belang beskou en enkele opmerkings by lang finansiële- of militêre verslae is algemeen.

Deurentyd moes gewaak word dat die hoofstad nie as prototipe die res van die Vrystaat verswelg nie - daar die beskikbare bronne juis in die rigting neig. Bloemfontein se radikaal anderse bevolkingsamestelling maak hom juis nie die ideale voorbeeld nie.

Afleidings, sintese en spekulاسie kon nie gebruik word nie, weens die wetenskaplike gefundeerde eis dat slegs gestaafde feite, klinies korrek bewysbaar, ingevoeg mag word.

5. SAMEVATTEND

Wat wel duidelik na vore gekom het was dat die Vrystaat as kultuur-historiese ontginningsterrein nog braak lê. In 'n tyd-sowel as fisiese verdeling van die Vrystaat lê kultuurskatte begrawe, wat talle kultuurhistorici besig kan hou. Talle verhandelings kan voortvloei uit die ryke verenigings-sport-politieke-verdedigings-regs-ensovoorts, lewe van plekke en groepe binne sy grense. Bronne in museums, munisipale-, kerk- en staatskantore, dagboeke en korrespondensie lê steeds en stofgaar en kan tot groot voordeel deur die soekend wel onderlegde kultuurhistorikus ontdek en ontgin word. Dit is so 'n begrensde, eiesoortige omgewing dat dit uitdagings bied wat moeilik elders gevind word. Juis die eenvoud wakker die soekende gees aan.

1. DIE FISIESE OMGEWING

1.1 Kenmerke

Die Vrystaat was maar altyd 'n deurgangsgebied en vorm geografies die hartland van Suid-Afrika. Om dié rede was die gebied in die 19de eeu nie so geïsoleerd soos die ZAR nie en kon dit veel makliker bereik word (Malan 1980:2). Die grondgebied van die Oranje-Vrystaat het by geleentheid in grootte gewissel. So het die Vrystaat met die eerste Verdrag van Aliwal-Noord (1866) die sg. Verowerde Gebied bygekry, maar met die Tweede Verdrag van Aliwal-Noord (1869) weer 'n deel van hierdie gronde prysgegee. Hoewel die restant van bogenoemde toevoeging en prysgawe die Vrystaat met ongeveer 'n miljoen morg vergroot het, het die verlies van ongeveer $\frac{1}{2}$ miljoen morg aan die Z.A.R. ná die Kliprivier-geskil en die verlies van 'n verdere $3\frac{1}{4}$ miljoen morg ná die anneksasie van die Diamantvelde, die gebied aansienlik laat krimp (Jacobs 1952:6).

As arbiter het luit.-goew. Robert Keate van Natal die Kliprivier as grens vasgestel nadat die Transvalers en die Vrystaters rusie gemaak het oor die bolope van die Vaalrivier as grenslyn. Die beslissing het e.g. bevoordeel en spanning en verwydering tussen die twee republieke gebring (Muller 1985:307).

'n Logiese gevolg van hierdie grondverlies was dat die Vrystaters se verontwaardiging en gevoel van magteloosheid hul nasionalisme laat opvlam en interne Vrystaatse eenheid bevorder het.

Hoewel geskiedskrywers en digters die Vrystaat met wisselende entoesiasme beskryf het, is die gevoel en atmosfeer wat straal uit die werk van die historikus M.C.E. van Schoor, besonder treffend. Hy skryf van die Vrystaat met sy uitgestrekte hoogland van wuiwende grasvlaktes, sy rivierlope en spruite begroei met doringbome en sy rûe, koppies en rantjies - yl bedek met olienhout en karee. Noordwaarts is die bruin aarde oopgeskeur om groen te verkleur wanneer die mieliesaad ontkiem, net om later te vergeel voor die oes ingesamel kan word (Grobelaar 1980:164).

Na die ooste lê die "Boland" van die Vrystaat waar verweerde bergformasies van sandsteen verskillende skakerings van bruin en geel vertoon en die beeswagttertjies hul troppe in die weiakkers van die koringlande oppas. Weens die honderde, duisende wildsbokke wat hier voor die wapen van die jagter moes swig sodat die velle aan die smouse van Port Natal verkoop kon word, het hierdie gebied die naam Riemland ontvang. Aasvoëls was so dik gevreet dat hulle later net die oë van die afgeslagte karkasse uitgepik het (Grobelaar 1980: 1-2, en 166). Dié skeldnaam het egter ook mettertyd 'n ereplek, waarop die Riemlanders trots is, in die annale gekry.

Die Oranje-Vrystaat het 'n oppervlakte van 50,000 vierkante myl wat 10,6% van die Republiek van Suid-Afrika verteenwoordig. Die noordgrens loop van Mont-aux-Sources tot by Bothaspas waarvandaan die Kliprivier die grens uitmaak totdat dit in die Vaalrivier uitmond. Aan die oostekant van Mont-aux-Sources vorm eers die Klein Caledon en dan die Groot Caledonrivier die grens tot by Wepener, waarvandaan 'n denkbeeldige lyn oor Jammerberg en Langberg tot by Kornetspruit die grens verteenwoordig. Dié spruit vorm hiervandaan die grens totdat dit in die Oranjerivier uitmond. Die Oranjerivier vorm die suidgrens totdat dit naby Hopetown verbyvloei. Hiervandaan volg weer 'n denkbeeldige lyn as die wesgrens tot naby Warrenton waar dit in die Vaalrivier inloop. Die Vaalrivier voltooi nou die Vrystaatse noordgrens tot by die Kliprivier (Calverley 1905: 5; & E. v.d. W. 1971(h): 61).

Die gebied tussen die Oranje- en Vaalrivier bestaan hoofsaaklik uit afwisselende lae sandsteen en skalie van die Karoosisteam. Weens die horisontale ligging van hierdie lae is vlaktes met afwisselende tafelkoppe kenmerkend. Na die oostekant vermeerder dit in getal en hoogte. Talryke dolorietrante kom verspreid deur die provinsie voor (Van Zyl 1967: 157).

In die algemeen dreineer die riviere in 'n westelike en noordwestelike rigting na die Vaalrivier en hulle is nie standhoudend nie. Geen rivier in die Vrystaat was ooit werklik 'n onoorkomelike fisiese versperring vir mens, dier of ossewa nie (Van Zyl 1967: 157). 'n Groot deel van die gebied is bo

4000 voet bo seespieël geleë en maak deel uit van die binnelandse bekken van die Oranjerivier. Die reënval neem na die weste af. Die gemiddelde jaarlikse neerslag by Harrismith en Wepener is 25 duim en 25,2 duim onderskeidelik, terwyl dit by Bloemfontein 22,6 duim en by Fauresmith 16,5 duim is. Weens hierdie tendens kan vier natuurlike boerderystreke onderskei word, nl: (a) die weistreke van die oostelike bergskeiding met sy suiwer grasvlaktes en struiketeen die hellings van die koppe en rante; (b) die binnelandse plato met droëlandsaaierij en veeboerdery; (c) die gemengde boerderystreke; en (d) die skaapweistreke van die westelike en suidwestelike dele, waarvan die plantegroei uit 'n mengsel van karoobossies en gras bestaan (Van Zyl 1967: 157; kyk ook Jacobs 1967: 5).

In 'n effens gewysigde indeling van boerderystreke vind ons die oostelike deel wat baie vrugbaar en heuwelagtig is, met beide soet- en suurgras. Die grond is rooi en sanderig, maar soms ook lig van kleur. "Many of the rocks contain large quantities of phosphate of lime, unknown in any other parts of South Africa. The land thus become automatically manured, by the crumbling of the rocks, by the solubility of the phosphate, and by the action of the weather, when the heavy rain carry the phosphate in solution over the surface" (Redlinghuis 1974: 23). As gevolg van die gereelde en hoë reënval word dit later die "graanskuur van Suid-Afrika" genoem. Stremmende faktore is droogtes, haelstorms en sprinkane (Jacobs 1967: 8).

Dit was juis die Sotho-oorloë wat die kulturele ontluiking en groei van die Oos-Vrystaat vertraag het, daar die inwoners deurentyd waaksaam en versigtig moes wees. Veral die sg. Verowerde Gebied was besonder geskik vir gewasverbouing, maar weens die oorloë het dit nie voorkeuraandag geniet nie. Voor 1866 was veertig sak koring van 200 pond elk die maksimum-oes op 'n plaas, maar nadat die gebied in 700 plase oorgesny is en veral na die ontdekking van diamante, het die Noord- en Oos-Vrystaat as graanproduserende gebiede begin bloei. Die noordoostelike gebied is veeteeltgebied waar bees en skaap goed aard. Dit is ook taamlik bergagtig met prominente reliëfstreke (Redlinghuis 1974: 24-25).

Die suidelike deel is 'n voortsetting van die Bo-Karoo met sy mengsel van karoobossies en gras. Die gebied is waterarm en landbou kan slegs onder besproeiing suksesvol bedryf word. Om hierdie rede is dit skaapwêreld. Die westelike gedeelte is sanderig en nog droër en vertoon 'n harde, klipperige grondoppervlak. Water is skaars, behalwe in brakpanne, maar soms word goeie mielieoeste verkry. Dit is ook skaapwêreld, hoewel beeste goed op die rivieroewers aard. Die los grond bring gronderosie en gepaardgaande slote en dongas mee, terwyl damme gou toeslik (Redlinghuis 1974: 23-24; kyk ook Gericke 1971: 11). Die panne is meestal rond of ovaalvormig en vlak. Wanneer die sout- of brakwater wegdroog, word daar gewoonlik 'n sout- of salpeterlaag agtergelaat. So het Leeupan naby Boshof 250 mud sout per maand opgelewer. Karee-, Lekmans-, Salpeter- en Schoppan het in die distrik Bloemfontein voorgekom, asook Gannapan naby Boshof. Wanneer 'n pan

varswater bevat het, het dit meestal as 'n vlei bekend gestaan. Voorbeelde hiervan was o.a. Zeekoeivlei in die distrik Harrismith en die Inlandse See (Kroonstad). (VRK. 1884: 14-16; kyk ook Jacobs 1967: 6-8).

1.2 Die klimaat

Die Vrystaat as deel van die Hoëveld is in die winter voortdurend onder die invloed van koue, droë lug wat deur die droë noordwestewinde ingevoer word. Mooi, wolklose dae waarvan die maksimum-temperatuur selde 60 grade F oorskry en koue nagte waar die temperatuur maklik tot onder 30 grade F daal, is algemeen. Hierteenoor styg die somerdagtemperatuur selde bo 80 grade F en bly die nagte tussen 50 grade en 60 grade F. Die reënval is meestal in die vorm van somerdonderstorms wat uiteraard haelbuie insluit (Snyman 1970: 125; kyk ook T.F. 24.6.187; 6.5.1869 en Prinsloo 1955: 325-326).

Weens 'n hoogte van 5 000 vt bo seespieël is die klimaat uiters heilsaam. Die lug is droog en gesond en veral Bloemfontein en omgewing laat vreemdelinge baat vind by die klimaatsverandering. Dit is van hierdie klimaat dat Sophie Levisseur, welbekende dogter van die Bloemfonteinse winkelier Isaac Baumann, en eggenoot van die ewe bekende handelaar Mauritz Levisseur, gesê het: "The climate was lovely and rains more regular than now, and yet at times awful dust storms made the air black, to the housekeepers despair ..." (Schoeman 1982a: 24).

In die sestiger-, vroeë sewentigerjare was die invloed van natuurelemente op die inwoners veel groter as wat die geval vandag is, juis omdat hul verskansing daarteen so swak was. Die tydperk 1864 tot 1871 is aanvanklik deur oorvloedige reën gekenmerk sodat vlaktes in moerasse en dorpstrate in 'n pappery omskep is. Transportryers moes soms dae lank grawe om hul waens uit die modder te kry (T.F. 18.3.1864 en 12.2.1864). Somerdonderstorms het met weerlig gepaard gegaan wat geboue soms verniel en mens en dier gedood het (T.F. 30.9.1864, 15.12.1865, 12.10.1866, 11.12.1868; Prinsloo 1955: 311). 'n Verslag in *The Friend* gee seker die gevoelens van talle inwoners weer waar oor die geweld van so 'n storm geskryf word: "Op voorverleden Donderdag nacht brak een der vreeselijkste stormen, voor vele jaren hier ondervonden, zijne woede over deze stad uit. De wind blies met woedende kracht, de donder deed de huizen in hunne grondvesten schudden; en het weerlicht flikkerde onophoudelijk. Gedurende bijna een uur woeden en streden de elementen zonder een oogenblik oponthoud, en van tijd tot tijd viel de regen neder in hevige buijen" (18.11.1869).

Drie sterfgevalle a.g.v. weerligstrale is binne dié tydperk aangeteken, nl. die negejarige George Vergottini van Winburg op 1 Desember 1864; 'n bruinman, Dawid Brass, van Smithfield in Oktober 1868; en dr. W. Mawby, ook van Winburg, op 1 Februarie 1869 (Venter 1975: 112-113 en 162; kyk ook Prinsloo 1955: 311). Dikwels het hierdie donderstorms die mens se watervoorraad weggevoer deurdat die dorpsdam se wal gebreek het. Dis iets wat die inwoners telkens getref het (T.F.

15.11.1867, 30.10.1868; 20.10.1870). Water het voortdurend 'n kardinale rol in die lewe van die inwoners gespeel, en die feit dat die dorpsdam telkens meegee het, het konsternasie en diepe bekommernis by almal gewek. Hul blom- en groentetuine, vrugteboorde, veestapels, diensbodes, huishoudings, ens., was hiervan afhanklik (Badenhorst 1979: 7). Haelbuie met haelstene so groot soos tennisballe het ruite gebreek, vee doodgeslaan en vrugtebome asook groentetuine verwoes (T.F. 30.9. 1864; Prinsloo 1955: 279, 328).

Ysige winterweer met temperature so laag as 20 grade F, gepaardgaande met sneeu en ysreën, het ys tot 2 dm. dik op die dorpsdam laat vorm, sodat die vraag: "Does the great dam bear?" dikwels deur die kinders gestel is. Hierdie vraag dui ongetwyfeld daarop dat die kinders op die veryste dam gespeel het. Sou die koue en ys voortduur, het 'n verslaggewer voorspel, sou ysskaatse spoedig hul verskyning in die Bloemfonteinse winkels maak (T.F. 6.7.1866, 20.4.1866, 8.6.1866).

Reënweer is afgewissel met droogtes, donderstorms, sprinkane, haelbuie, windvlae en buitengewoon hoë en lae temperature. Die tydperk 1870-71 was so gematig dat dit as 'n fratsjaar bekend gestaan het: 'n koel somer, sagte reën en geen sprinkane nie (Badenhorst 1979: 7).

1.3 Hemelligame en natuurkragte

Weens die beperkte kennis destyds en die beperkte moontlikhede om kennis te verwerf, het sulke verskynsels groot invloed op die gemoedere van die Vrystaatse inwoners uitgeoefen. Hoe laer hulle op die leer van kulturele ontwikkeling gestaan het, hoe meer geloofwaardig het die misterieuse en geheimsinnige geklink. 'n Sons- en maansverduistering, sterrereën, komete, verskietende sterre en 'n aardbewing het voorgekom. Soos diep gelowiges het die meeste van hulle Gods Hand in sy grootse skeppingswonders gesien. Die oorgrote meerderheid van die blanke inwoners het dit so ervaar en van hulle het ook 'n vingerwysing van Bo en die nabyheid van die einddinge daarin gelees. Vir ander, dikwels ook anderskleuriges, was dit egter spoke, toordery en voorvadergeeste.

Die maan

Beide Vrystaatse koerante, *De Tijd* en *The Friend*, het gereeld die fases van die maan sowel as die tye van sons- en maansopkoms en -ondergang gepubliseer. Hoewel daar nêrens redes vir hierdie gebruik verstrekkend is nie, was son- en maanlig, weens o.a. moeilik bekombare, geskikte kunsmatige beligting, ongetwyfeld van die grootste belang vir die inwoners. Son- en maantye het die beplanning van reise, ploegtye, jagreëlins visvangtye, ens., beïnvloed. Ook kon die tyd van dag of nag volgens die stand van die son of die maan bepaal word.

Op Vrydag, 6 Januarie 1871, vind 'n gedeeltelike maansverduistering plaas. Ongelukkig het betrokke lug dit moeilik waarneembaar gemaak (D.T. 12.1.1871). 'n Totale maansverduistering was egter op Dinsdag, 12 Julie 1870, baie duidelik sigbaar (D.T. 14.7.1870). Dit lok egter feitlik geen kommentaar uit nie.

Sonsverduistering

'n Sonsverduistering was op Donderdag, 11 Februarie 1869, tussen 4 en 5 nm. sigbaar. Kinders het hul speelgoed net so gelaat en deur stukkie gerookte glas na die verskynsel gestaar, sodat 'n mens kan glo dat daar, aldus die koerant, gewis jong sterrekundiges onder die bevolking aanwesig was. Teen 5 nm. het die feitlik totale verduistering 'n daling in temperatuur veroorsaak. "The natives gazed in mute astonishment at the interesting phenomenon, and augured all kinds of disasters from it, but the whites viewed it in a more philosophical light, and predicted a change of weather. And, lo and behold! We had a shower of rain that night" (T.F. 18.2.1869).

Sterre

Daar word van 'n sterrereën melding gemaak wat op 14 November 1866 waargeneem is. Duisende verskietende meteoriete het uit alle rigtings deur die lug getrek en in 'n westelike rigting verdwyn. Dit het tussen 2 vm. en sonsopkoms plaasgevind en 'n

groep Vrystaters het dit as die einde van die wêreld beskou (T.F. 23.11.1866).

Komete

Hierdie hemelliggame was by verskeie geleenthede duidelik sigbaar. So het 'n nuut ontdekte komeet, aldus sir Thomas Maclear, bekende Britse sterrekundige van destyds, op 10 Augustus 1864 sy verskyning oor die Vrystaat gemaak. Die ronde ligmassa wat na die middelpunt toe al digter geword het, was in 'n noordelike rigting sigbaar (T.F. 26.8.1864). Op Woensdag, 18 Januarie 1865, was 'n komeet ook teen sonder op die suidwestelike horison sigbaar, terwyl daar in die nag van 24 Januarie 1868 'n komeet in 'n suidelike rigting met 'n stert soos 'n slang sigbaar was (T.F. 31.1.1868). Op Woensdagaand, 27 Oktober 1869, kon 'n hemelliggaam in die westelike uitspansel naby Venus opgemerk word wat soos 'n dubbelkoppige komeet met 'n lang stert gelyk het. Sommige inwoners het egter gereken dat dit 'n tweede maan in sy embriostadium was. Ná vyftien minute het die verskynsel egter verdwyn en volgens inligting deur die koerant ontvang, was dit 'n meteoriet wat geval en 'n nukleus en stert gehad het (T.F. 4.11.1869). Gedurende Maandag- en Dinsdagaand, 17 en 18 Oktober 1870, was die seltsame Aurora Australis sigbaar. Die eienaardige lig in die uitspansel het talle inwoners ontstel en die nie-blankes het dit toegeskryf aan die Frans-Pruisiese Oorlog wat in Europa gewoed het (Badenhorst 1979: 38-39; kyk ook T.F. 27.10.1870).

Aardskok

Op Woensdag, 3 Augustus 1879, om 3 nm. het 'n vir die inwoners onbekende verskynsel voorgekom toe breekgoed begin ratel het, asook bottels in die apteek. Hoewel die skudding gering was en geen paniek gerapporteer is nie, het dit bewys dat Bloemfontein, hoewel nie op die aardbewingsas nie, tog binne die invloedssfeer van die aardbewingsgordel geleë was (T.F. 4.8.1870).

Meteoriet

'n Meteoriet wat in Januarie 1865 met verblindende glans naby Winburg geval het, het uiteraard groot opwinding veroorsaak. Tog kon niemand die meteoriet opspoor nie. Die slag waarmee dit die aarde getref het, was so groot dat baie van die inwoners geglo het die Sotho het die kruitmagasyn opgeblaas (Venter 1975: 107-108).

1.4 Watervoorsiening

Die lewe het in 'n groot mate om water gedraai. Hetsy dorpstigting of plaasuitleg, dit is deur die beskikbaarheid van water beïnvloed. Vir die lewensonderhoud van mens en dier was dit noodsaaklik. Putte, damme en kleiner reservoirs was hul enigste hulpmiddels. Hoewel daar min omtrent waterwysers bekend is, kan dit tog uit advertensie in die koerante, afgelei word dat talle inwoners hul bedryf met versigtigheid bejeën het en sommige waarsêery en duiwelsdinge daarin gesien

het (T.F. 8.6.1866). Twee bekende waterwysers was ene Blignaut van Bloemfontein en Karl Kohl van Middelburg (K.P.) Hul gewaande suksesse met besonder sterk waterbronne kon nooit bevestig word nie (T.F. 27.6.1869).

Die belangrikheid van water is onderstreep deur die prominensie wat aan die watertoetse van die bekende Bloemfonteinse geneesheer, dr B.O. Kellner, verleen is. Hierdie toetse is nie alleen baie wetenskaplik uitgevoer nie, maar het onomstootlik bewys dat die Bloemfonteinse fonteinwater onskadelik en gesond was, soos ook die water van Winburg, Fauresmith en Edenburg. Hy was ook van mening dat water, wanneer dit helder, skoon en vry van reuke en smake was, effens hard moes wees. Dié hardheid word deur opgeloste kalksoute veroorsaak, wat bevorderlik vir die gesondheid is, aangesien die kalkinname die bou van die beenstruktuur aanhelp en ook die ysterinhoud in die bloed aanvul (D.T. 11.4.1866).

Bloemfontein se water was herhaaldelik voorbladnuus. Ongeveer 400 tree onderkant die fontein was die groot dam waarvandaan Bloemfontein sy water vir tuine en diere d.m.v. 'n sloot verkry het. Omdat die erwe ten noorde van die spruit a.g.v. die helling en topografie nie water uit hierdie sloot kon kry nie en dus droë erwe was, moes die inwoners daar putte grawe om water te bekom (Snyman 1970: 41). So was daar in die tuin van Gustav Fichardt, bekende algemene handelaar van die hoofstad, 'n handpomp met 'n klep wat die uitgepompte water in twee verdeel het, nl. twee dele vir die persoon wat pomp en een deel vir Fichardt se dam. Met hierdie water het hy sy

spogtuin natgemaak (Fichardt 1948: 24-26). Nie alleen was die dorpsdam die drinkplek vir diere nie, maar ook die openbare badplek vir sommige inwoners. Eers in 1868 het die munisipale kommissarisse hul eerste badregulasies bekend gemaak om swemmerij in die dam te beheer. Baaikostuums was in daardie tyd luukseartikels en glo ook nie in die mode nie. Daarom het die kommissarisse besluit om alle swemmerij tussen 9 vm. en sonsondergang in die dam te verbied (DT 22.3.1946; kyk ook Snyman 1970: 41).

1.5 Dorpe, dorpstigting en erfpryse

1.5.1 Vroeë dorpe

Die oudste nedersetting in die Vrystaat was Philippolis wat in 1823 ontstaan het, maar eers in 1861 tot dorp verklaar is, nadat dit deur die latere president van die ZAR, M.W. Pretorius, vir £4 000 van Adam Kok, die Griekwa-kaptein, gekoop is. Die oudste dorp in die Vrystaat is dus Winburg wat in 1842 ontstaan het [Oorspronklik was dit Wenburg, n.a.v. - so word verklaar - die wenners in die stryd oor presies waar die dorp aangelê moes word]. Teen 1864 het Winburg, soos talle ander dorpe, ook sy Victoria-, Albert- en Rexstraat gehad en pleine is na "terraces" verander: Southey Terrace, Biddulph Terrace en Governor's Terrace. Tog het Lang-, Berg-, Vergottini-, Midden- en Hoogstraat bly voortleef (Bornman 1952: 25, Bosch 1962: 23, Jacobs 1952: 18-19 en Landdrosstukke, Winburg, 3/2/2 1849-1899: g.p.).

Die rede vir hierdie Engelse neerslag in die straatname word gevind in die beheer wat die Britte voor 1854 oor die gebied uitgeoefen het. So is Bloemfontein in 1848 as militêre pos suid van die Modderrivier gestig op inisiatief van die Britse bewindhebbers aan die Kaap (Badenhorst 1979: 7-13; kyk ook Botha 1849: 5 en Van Zyl 1967: 165). Vir Bloemfontein (oorspronklik Mangaung - die plek van die luiperds) het die Britse owerheid £87-10-0 aan Johan Nicolaas Brits betaal (Hibbert 1972: g.p.). Van hierdie dorp sou J. L. Babe, Amerikaanse reisiger en geskiedskrywer, teen 1864 kon berig dat dit 'n mooi plek met ongeveer 'n duisend inwoners was. Dit was goed uitgelê, met 'n aantal stewige, goed bevoorrade winkels, 'n eersteklas hotel en 'n paar stewig geboude kerke. Hier het die Volksraad vergader en die gewilde, gemoedelike president J.H. Brand, wat ook teenoor vreemdelinge baie vriendelik was, gebly. Engels is net soveel as Hollands gebesig (Babe 1872: 13; kyk ook Badenhorst 1979: 13-33).

In 1849 sou Smithfield en Fauresmith ten suide van Bloemfontein ontstaan, terwyl Harrismith in 1850 in die Noordoos-Vrystaat tot stand gekom het (Van Zyl 1967: 166-167). In 1855 sou Kroonstad, in 1856 Boshof en in 1859 Jacobsdal en Reddersburg volg (Jacobs 1952: 47; kyk ook Oberholster 1960: 25, Reddersburg-Munisipaliteit g.d.: 1-3 en Van der Vyver 1956: 24).

Teen 1860 het Bethlehem gevolg, terwyl Edenburg in 1862 en beide Bethulie en Rouxville in 1863 gestig is (Jacobs 1952:

74; kyk ook Rouxville-Munisipaliteit 1952: 1-2 en Van Schoor & Moll 1962: 35-39).

Tussen 1864 en 1871 is agt dorpe in die Vrystaat gestig nl. Brandfort (1866), Ladybrand (1868), Wepener (1869) en Ventersburg (1871) in die geografiese suide, Ficksburg (1869) en Frankfort (1869) in die noordooste; en Jagersfontein (1870) en Koffiefontein 1870 in die suidweste (Van Zyl 1967: 181).

Die ontstaan van nuwe dorpe was 'n bewys van die lewenskragtigheid van die nuwe staat. Tog het sommige toestande misbruik om dorpe tot hul eie voordeel aan te lê. Plase wat in erwe opgesny is, het geld na die eienaar se sak laat vloei. Aangesien baie besef het dat water, 'n digte bevolking, natuurskoon en veiligheid swaar weeg by talle burgers en moontlike immigrante, het misleidende advertensies in koerante verskyn (T.F. 19.10.1866, 15.7.1869; Verschuur 1955: 33).

Net 4 van die 22 dorpe was in die noordelike gedeelte van die Vrystaat geleë, juis in die hoërreënvalgebiede. Redes waarom die bevolking nie vinniger noordwaarts uitgebrei het nie, was moontlik die nabygeleë Kaapkolonie in die suide met sy bekende dorpe en die geriefliker transportroete na Port Elizabeth wat deur transportryers bo die roete na Durban verkies is. Waarskynlike verdere redes was die relatiewe lae ontwikkelingspeil van hul noordelike bure, die Z.A.R., die algemene gebrek aan belangstelling van die leiers van die Z.A.R. in Vrystaatse aangeleenthede, asook die Sotho-gevaar.

Die Vrystaat is vroeg reeds in plase opgesny en dit het meegebring dat dorpe nie na willekeur in die veld aangelê kon word nie. Niemandslan d was daar nie en 'n plaas moes gewoonlik uitgekoop word om as dorpsgrond te dien (Van Zyl 1967: 166).

1.5.2 Dorpstigting

Reeds in 1863 het die Volksraad besluit om geen plek as dorp te erken tensy daar vooraf kennis gegee en goedkeuring van die Volksraad verkry is nie. Waar hy nie geken is voor dorpstigting nie, kon die Volksraad fondse weier vir 'n landdros, onderwyser, openbare geboue, ens. Ongeag hierdie bepaling is talle dorpstigtings geadverteer en dorpe selfs bewoon voordat hulle deur die Volksraad as sodanig erken is (Moll 1977: 23-24).

In die algemeen het dorpstigting soos volg verloop. Eers het die dorpstigters 'n geskikte plaas aangekoop, waarna die opmeet en die verkoop van erwe gevolg het, en laastens is formeel by die Volksraad om dorpserkenning aansoek gedoen. Hierdie opmeting is dikwels deur die dorpsbewoners self aangepak met unieke gevolge. So is die strate van Peddersburg nie almal ewe breed nie aangesien dit met rou osrieme uitgemeet is. Vroegoggend was die rieme nat gedou, sag en elasties, maar teen die middag uitgedroog en die straat dus smaller (Jacobs 1952: 136-138). Ook die kerkraads- en ringsgoedkeuring van die NG Kerk was 'n belangrike vereiste, want die stigting van 'n dorp was nou verbonde aan die

behoefte vir 'n kerksentrum (Moll 1977: 24-26; kyk ook Verschuur 1955: 32-33).

Die argument van 'n konsentrasie van blanke bewoners is by talle dorpe as stigtingsrede gebruik, o.a. by Jacobsdal, Bethlehem en Boshof. Dieselfde rede kan ook aangevoer word vir die stigting van Brandfort, Frankfort en Ventersburg. Hoewel van lg. twee weinig verdere besonderhede bekend is, is dit anders met Brandfort gesteld (Moll 1977: 26).

(a) Brandfort

Op 30 Oktober 1866 is 47 van die 300 geadverteerde erwe teen £1 595-7-0 verkoop. Die erwe is al by 'n vorige geleentheid geadverteer, maar toe het die eienaar, J. van Zyl van die plaas Keerom, besluit om nie daarmee voort te gaan nie. Dit was nadat die kerkraad van die N.G.K.-gemeente Bloemfontein hom gewys het op die verbreking van die Kerkwet wat dit tot gevolg sou hê, nl. dat 'n nuwe gemeente nie tot stand mag kom sonder toestemming van die gemeente waarvan afgestig sou word nie. In Augustus 1866 het daar egter reeds 13 woonhuise gestaan, waarin 23 mans, 14 vroue en 17 kinders, almal blankes, gewoon het (T.F. 19.10.1866; 2.11.1866).

In 1869 het lidmate van Brandfort (vernoem na president J. H. Brand) en omgewing die N.G.-kerkraad van Bloemfontein wêre eens versoek om die plek as kerkdorp te erken en die dorpstigter, genoemde Van Zyl, het selfs die kerkraadsvergadering bygewoon om toeligting te verskaf.

Aangesien dit egter strydig met die Kerkwet, artikel 33, was, moes die kerkraad toestemming weier. Dié artikel het bepaal dat geen stappe gedoen mag word om 'n gemeente te verdeel tensy verlot vooraf van die kerkraad en die leraar verkry is en 'n ringskommissie die plek geïnspekteer en goedgekeur het nie. Verdere kerkraadsbesware was dat die petisie vir afstigting te min name en veral te min name van invloedryke mense in die omgewing bevat het. Die staat se weiering om die dorp te erken, sou ook lei tot min ontwikkeling daar. Die gebrek aan beskerming teen Sotho-aanvalle is as verdere rede gemeld. Nadat 'n petisie met 55 name egter weer ingedien is, het die kerkraad op voorstel van ds. G. Radloff besluit om hul versoek toe te staan en sou die leraars van Bloemfontein en Winburg om die beurt op vooraf vasgestelde tye daar dienste waarneem (Venter 1963: 283-284). Op 4 Desember 1866 het 'n verdere 250 erwe onder die hamer gekom, waarvan 24 teen £736 verkoop is (Collins 1965: 210,245; kyk ook Jacobs 1952: 76 en T.F. 2.11.1866, 7.12.1866).

(b) Ladybrand

Dié dorp, sowel as Ficksburg en Wepener, het met die oog op die verdediging van die grens met Basoetoland (tans Lesotho) tot stand gekom (Eloff 1978: 14-15).

Dr. C.J.F. Krause wat onder die skuilnaam Omicron in *The Friend* geskryf het en wat 'n welbekende sendeling-geneesheer in Bloemfontein was, meld dat Ladybrand sy water van twee fonteine gekry het. Dié was sterk genoeg om al die erwe in die

dorpie, vernoem na die moeder van president Brand, te voorsien. Die water was wel koud, maar nie brak nie. Die uitsig op die Maluti was vir hom pragtig en weens die beskutting van Platberg sou lemoene, piesangs en sekere ander tropiese vrugte hier verbou kon word. Ook sou die waterryke klowe pragtige piekniekplekke kon wees "and I can easily imagine young and old people occasionally emerging from the town to spend a day under the trees, alongside the murmuring fountain in one or other of these kloofs, where jumping about, playing, feasting, love making, chatting, etc., will be carried on till late in the afternoon when they will move slowly back to dull town life again" (Bosch 1967: 39-43).

Ongetwyfeld het dr. Krause dié idilliese toneeltjie uit patriotiese oorwegings geskets om die besetting, soos deur die Volksraad begeer, aan te help, en om die sg. boustene van die "wall of flesh" te verskaf - 'n groot groep grensbewoners wat al langs die grens met Basoetoland moes woon om die res van die Vrystaat teen Sotho-aanvalle te beskerm. Hoewel sy feite omtrent baie water en piekniekplekke korrek was, het van die tropiese plante, lemoene en piesangs nie veel tereg gekom nie (T.F. 14.6.1867).

Die dorp en meent het sanderige, vrugbare grond gehad. Die meent was 6 000 morg groot met talle waterstrome wat later saamvloei en in die Caledonrivier uitmond. Die rivier was slegs 'n uur te perd van die dorp af en die inwoners kon hul dieet van mieliepap, groenmielies en vleis aanvul met

voedsame, vars vis (Bosch 1967: 45). Dat die vis op die grens gevang moes word, noem Krause nie.

Eers in 1869 word Thomas Beeton as vrederegter op Ladybrand aangestel, en in 1870 word A. Diedericks tot veldkornet verkies. In 1871 kon 'n resident-vrederegter aangestel word en is £40 van staatskant bewillig vir die vervoer van pos na Bloemfontein. In dieselfde jaar is £275 uit die staatskas goedgekeur vir 'n N.G.K.-predikant wat hom in 1872 in die persoon van ds. L. Hugo daar sou vestig. Gou het daar 'n gekultiveerde atmosfeer met danspartye, perdewedrenne, sportbyeenkomste en 'n skietvereniging geheers (Jacobs 1952: 84-87).

(c) Wepener en Ficksburg

Reeds in 1869 het *The Friend* van vooruitgang op Wepener gemeld. Dit was 'n dorp wat beslis sterk tekens van groei en aktiwiteit getoon het, soos landdros J. Harvey van Smithfield ná 'n amptelike besoek bevestig het. Van die oorspronklike 113 erwe was 62 toe reeds bebou, terwyl die res feitlik sonder uitsondering ommuur was. Die inwoners was 'n ordelike, stil en hardwerkende groep. Onder hul vrederegter en veldkornet, J.S. de Bruin, kon die dorp spoedig 'n heilsame uitwerking op die grensprobleme en die Sotho-kwessie uitoefen (Jacobs 1952: 91 en T.F. 25.11.1869).

Om die aanvoerders van hul kommando's te vereer het die Uitvoerende Raad op 22 Junie 1867 besluit om die dorp by

Losberg Ficksburg en dié by Jammerberg Wepener te noem. Die stigting van dié twee dorpe het juis weens die dryfkrag van kmdt.-genl. J.I.J. Fick geskied, aangesien hy ná die Derde Sotho-oorlog besef het dat die nie-okkupasie van grensplate probleme geskep het. Hy dring dus aan op landdroste en bewoners vir die Verowerde Gebied - 'n saak wat van owerheidsweë ondersteun is, met dreigemente van verbeurdverklaring van grond sou boere nie hul plate bewoon nie. Van die 8 000 morg wat vir Ficksburg beskikbaar was, kon 1 600 morg aan watererwe afgestaan word (Stockenstrom 1957: 21).

Die erwe is van 18 Mei 1868 af deur veldkornet W. G. Tempelhof toegeken. Sy grootste enkele klagte was dat die Sotho-kaptein Molapo se volgelinge wat in die omgewing gewoon het, die penne uitgetrek en as vuurmaakhout gebruik het. Tog kon die plekke waar die penne gestaan het, nog uitgeken word en teen 10 Maart 1870 was daar reeds twaalf gesinne besig om huis te bou terwyl die geboue van Hudson, die grofsmid en wamaker, ook voltooiing genader het. Die koerant, *The Friend*, voorspel dan ook dat sou die pad deur die poort gemaak, water aangelê en 'n vrederegter aangestel word, die dorpie gou die mooiste en mees vooruitstrewende in die Vrystaat sou wees. Op 2 Mei 1870 het die Staatspresident gemeld dat tien erwe ommuur, ses huise voltooi, vier in aanbou en talle gesinne op pad was. Twee koringmeulens is vir ene Fick en ene Nicol goedgekeur, terwyl Charles Leversage in 1872 ook een by die Meulspruit opgerig het. Soos die konsulent het die President ook altyd op besoek

in die huis van P.H. de Villiers tuisgegaan (Van Rhijn 1967: 23-30).

Uit die geskiedenis van Ficksburg soos uit dié van die ander twee dorpe, blyk dit duidelik dat die regering, en ook *The Friend*, alles binne hul vermoë sou doen om die dorpe bevolk te kry. Positiewe, somtyds oordrewe berigte is geplaas om die natuurskoon, die hardwerkende inwoners en die orde en vooruitstrewendheid van die dorpe te beklemtoon. Mensegetalle sou gewis die Sotho ontmoedig om hulle weer in die Verowerde Gebied te vestig en dit sou verdere oorloë verhoed, veral as in ag geneem word dat die Sotho toe Britse onderdane was. Goeie aanvanklike besetting sou natuurlik ook verdere blanke immigrante lok; 'n absolute noodsaaklikheid vir die verdere ontwikkeling van die Oranje-Vrystaat (Stockenstrom 1957: 21).

(d) Ander

Die handel was steeds 'n baie belangrike stigtingsfaktor, hetsy handel met ander state of plaaslik. So is Bethulie (Heidelberg) as koopmans-, handelaars- en karweiersparadys voorgehou weens die 3 000 bale wol wat jaarliks daar geskeer is. 'n Gesonde, aangename klimaat en mooi natuurskoon, waarop bv. Bethulie en Bethlehem hul beroem het, was ook nie te versmaai nie (Moll 1977: 28). Die ontdekking van diamante in die laat sestigerjare was vir die stigting van Jagers- en Koffiefontein verantwoordelik (McGill 1971: 2 en 5).

Die nabyheid van standhoudende fonteine of 'n rivier was 'n voorvereiste by dorpsstigting. Benewens die Rietrivier het Jacobsdal vyf nabygeleë fonteine gehad. Ook was die nabyheid van hoofweë van groot belang en het Bethlehem in werklikheid op die bymekaarkomplek van die paaie vanaf Kroonstad, Harrismith en Bloemfontein ontwikkel. Dié dorp se ligging t.o.v. ander dorpe is ook in ag geneem, want die nabyheid van 'n bestaande dorp kon die nuwe dorp se lewensvatbaarheid beïnvloed of die oue laat kwyn. Die afstand van die Basoetolandse grens af was nog 'n faktor, want die inwoners kon òf die grensverdediging versterk, òf die dorp verder weg van die grens af was veiliger. Van lg. faktor was Rouxville en Kroonstad onderskeidelik voorbeelde (Jacobs 1952: 26-28).

Soos wat dorpsgetalle toeneem, om watter rede ook al, het ontwikkeling op kulturele gebied gevolg. Daar is gestig, gebou, gegroei en ontwikkel. Die inwoners se beskerming, versorging en geestelik maatskaplike groei is telkens in ag geneem en kom duidelik na vore in die stigting en vooruitgang van elke Vrystaatse dorp: Bloemfontein, Harrismith, Boshof, Brandfort, Ladybrand, Wepener, Ficksburg, ens. Feitemateriaal aangaande die fisiese groei van die dorpe word selde aangetref. 'n Uitsondering hierop was Bloemfontein wat tussen 1864 en 1871 duidelik groei getoon het (Badenhorst 1979: 9, 31), maar dan ook Harrismith en Boshof wat hul groei veral aan die ontdekking van diamante te danke gehad het.

Hoewel daar voor 1870 maar 'n paar huisies op Harrismith was asook een hotel, een slagter en een bakker, het die wiel

spoedig gedraai, want teen 1871 het Kimberley reeds 11 700 inwoners gehad en het die Harrismithse boere volstoom transport gery tussen Durban en die Diamantstad. Hier is 12/6 vir 'n blomkool, 2/6 vir vier trossies druiwe en £60 vir 'n vrag brandhout betaal. In Augustus 1871 het diamantkoors die dorp wakker geskuif en is elke bietjie gruis op die dorpsgrond gewas. Man, vrou en kind, ryk en arm, was soekend, nadat twee diamante kort na mekaar in die distrik gevind is (Steytler 1932: 92-94).

Van Natal af moes alle reisigers deur Harrismith gaan. In Julie 1870 is 22 waens per dag getel en in Oktober 1870 altesame 40. Op 30 Mei 1871 het die eerste trapfiets Harrismith aangedoen op pad na die diamantvelde. Die "groot wiel voor, kleintjie agter"-tipe (penny-farthing) het die dorpenaars met sy verbasende spoed verstom. 'n Koerantkorrespondent betwyfel egter hierdie stelling weens die slote en die gate in die strate. Tog het die dorp van mense gewemel en die winkeliers het floreer, aangesien meel nou £2 per mud, bokwaens £115 tot £125 elk en osse £6 stuk behaal het. Transport het 15/- per 112 pond vanaf Durban tot op Harrismith gekos, en die Vrystaatse "bluebacks" se waarde het gestyg, van 17/- in die £1, in Oktober 1870 tot 19/- in Junie 1871 en 20/- in November 1871. Selfs 'n busdiens tussen Durban en Harrismith word deur J.W. Welch ingestel. Passasiers moes op Harrismith op Brandon se poskar na Kimberley oorklim. Die Natal Free State Transport Company, met 'n kapitaal van £2 500, sou spoedig hierna in bedryf kom, met 'n bus wat tien tot twaalf passasiers tussen Durban en Kimberley kon vervoer.

Hoewel geen verdere inligting beskikbaar is nie, moes die bus ongetwyfeld deur perde getrek gewees het. Op grond van bg. getuienis kan Anderson se bewerings dat Harrismith 'n arm, vervelige en slaperige dorpie was, as bevooroordeeld verwerp word (Anderson 1974: 26 en Steytler 1932: 94-95).

Weens Boshof se nabyheid aan die diamantvelde sou die diamantkoors die dorp so beetpak dat selfs daar ywerig geprospekteer is. Dit het uiteraard ongekende bedrywigheid meegebring. Transportryers en delwers het Boshof aangedoen, tot twintig waens per dag. Die dorp het so ontwikkel dat die landdros, P.J. de Villiers, in 1872 sy amp neergelê het om 'n sakeonderneming te begin. Die reisigers wat die dorp en die drinkebroers wat die hotel besoek het, was so wetteloos dat die polisiemag vermeerder moes word. Op 4 November 1870 is daar selfs drie geregsdienaars gelyktydig aangestel. Desnieteenstaande het Boshof 'n diamant- en dranksmokkelaarsparadys geword. Binne die distrik Boshof sou hulle misdadigerkolonies by Freetown en Olifantsfontein stig totdat wetgewing, hoewel eers in 1885, onwettige drank- en diamanthandel asook die sg. "prize fights" sou verbied (Van der Vyver 1956: 24). Boshof self het 'n naamsverandering ondergaan nadat pres. J.N. Boshof toestemming gegee het dat sy naam daaraan verbind word. Aanvanklik sou dit Vanwyksvlei geheet het. Anders as Harrismith het Boshof in sy groei dus sosiale wantoestande ondervind wat die lewe daar diep moes aangetas het. 'n Uitgebreide polisiemag is egter gebruik om die dorp en distrik weer onder die wet te stel (Van der Vyver 1956: 33-34).

1.5.3 Erfpryse

Dikwels is erwe op 'n Maandag opgeveil om die ondersteuning van Sondag se kerkgangers te verseker. Somtyds is die veiling op die Saterdag voor Nagmaal gehou of het die vendusie met die kerkbasaar saamgeval. Ongeag al hierdie pogings het erwe, volgens die erfregisters van die sestiger- en vroeë sewentigerjare, maar stadig verkoop. Volgens die erfregister van Bethulie is daar net veertien erwe in dié tydperk geregistreer (AKT 2/3/2/3, Erfregister, 1864-1871: g.p.). Erfpryse het kwaai gewissel, afhangende daarvan of dit 'n water- of droë erf, beboud of onbeboud was. So is pryse van £2 tot £700 behaal (AKT 2/3/2/27, Erfregister, 1864-1871: g.p.). Twee onbeboude watererwe, no's 2 en 3, word in Julie 1871 vir £125 op Waterkloof naby Philippolis verkoop (T.G. 2965, Staat, Julie 1871: g.p.).

Hierteenoor is 'n droë erf te Rouxville, erf no 42, vir £20 aan H. Swanepoel verkoop. Hereregte van 16/- is op die transaksies betaal (T.G. 3087, Staat: g.p.). So ook is twee erwe op Winburg, no's 3 en 4, teen £25 stuk aan P.J. van Biljon en H.S. Theron verkoop waarop hulle elk £1 hereregte betaal het (T.G. 3425 Staat: g.p.; kyk ook Erfregister Winburg, 3/2/1: g.p.). Ook in Bloemfontein is erwe teen wisselende pryse verkoop, afhangende van die ligging, die beskikbaarheid van water en sakeregte (Badenhorst 1979: 11-13).

1.6 Oranje-Vrystaatse argitektuur

Van die Vrystaatse argitektuur tussen die jare 1864 en 1871, veral wat individuele dorpe betref, is min bekend. Tog is die lewensuitkyk van 'n groot deel van die Vrystaatse bevolking in 'n stewige maar eenvoudige en praktiese argitektuur vergestalt.

Reeds in 1865 het Richard Wocke in 'n advertensie sy dienste as argitek en boumeester aangebied. Nie alleen was hy bereid om enige tipe gebou te ontwerp nie, maar het hy ook die bouwerk self onderneem (D.T. 11.10.1865). Waarom hy in daardie stadium Kaapstad verlaat en hom in Bloemfontein gevestig het, is onbekend, hoewel die bestaande Duitse gemeenskap asook die oprigting van 'n Engels-Episkopaalse katedraal as trekpleisters kon gedien het (Schoeman 1982b: 45). Hoewel hy die sestiger-, sewentigerjare in die argitektuurgeskiedenis oorheers het, is daar nie veel meer omtrent hierdie Duitser bekend nie. Hy was egter nie die enigste bouaannemer en argitek nie, want reeds vanaf 1867 het W. B. Langford bakstene, bouwerk en die ontwerp van geboue met werkspanne en aanwysings geadverteer. Hoewel daar ook oor hom nie veel bekend is nie, was hy Wocke se grootste mededinger wat kerkbou betref. C.W. Champion was wel nie argitek nie, maar bouer en skrynwerker wat veral op voorafvervaardigde houthuise sou konsentreer. Veral die diamantvelde was 'n groot afsetgebied. Skole, banke, regeringsgeboue, winkels en kantore het in die tyd maar soos woonhuise gelyk (Schoeman 1982b: 51 en 64; kyk ook T.F. 12.1.1871).

Weens die ontdekking van diamante het die tendens aansienlik verander en is die nuwe staatskantore, die Tweetoringkerk en die Stadhuis ingewy. In hierdie ontwikkelings - van die klein markgeboutjie met sy afgeskilferde mure tot die duursaam versierde stadsaal - kan die metamorfose wat die Vrystaat op kulturele gebied in die dekade na 1870 ondergaan het, waargeneem word. Die huise was eenvoudig maar prakties en is later d.m.v. die plasing van vensters esteties verbeter. Wit mure met helder blou- of donkergroen houtwerk was gewild. Sierpleisterwerk op fasades moes die strakke lyne versag, terwyl die gewildste steenkleure rooi, teenoor die Kaapstadse geel, biefgeel en ligbruin, was (Schoeman 1982b: 42-44 en 63, asook T.F. 2.9.1864).

Boumateriaal was duur, tot 17/6 vir 'n sinkplaat en £1 vir 'n geelhoutbalk, met die gevolg dat van sandklip en brakdakke gebruik gemaak is. Lg. het die naam aan brakgrond as hoofbestanddeel ontleen. Eers is riete teenaan mekaar op die balke vasgemaak, waarna 'n drievingerdikke kleiblad en daarna 2½ duim brakgrond bo-op gegooi is. Die skuinste moes min wees, anders het die brakgrond afgespoel. Twee afvoergeute van sink of blik moes die water verder wegvoer (Grobelaar 1980: 31-32). Kenmerkend was die eenvoud van die geboue, toe te skryf o.a. aan die moeilik bekombare en duur boumateriaal. Sandklip en rooibakstene was die gewildste boumateriaal, terwyl die brak- en rietdak mettertyd vervang is met sinkplate. Eenvoud was die hoofkaraktertrek en het 'n onge Kunstelike samelewing weerspieël. Soos geld vryliker beskikbaar geraak het, het

ruimer huisvesting gevolg wat op sy beurt 'n sosiale skeidingsfaktor tussen ryk en arm sou uitbeeld (Badenhorst 1979: 30-31).

1.7 Infrastruktuur en reisigers

Swak verkeersweë word beskou as een van die belangrikste faktore wat die Vrystaatse handel gestrem het. Die staatsinkomste was nie hoog genoeg om geld vir die bou van paaie en brûe beskikbaar te stel nie omdat die onderwys, godsdiens en staatsinstellings voorkeur geniet het. Vir die boekjaar 1869-70 was die staatsinkomste maar £59 830, sodat slegs 'n skamele £92 aan paaie en brûe afgestaan kon word. Om dié rede het die meeste waens eenvoudig 'n weg oor die vlakke gebaan, terwyl die mees geskikte plekke in spruite en riviere as driewe uitgesoek is. (Theron 1943: 69).

Hoewel die Vrystaatse topografie relatief gelyk is, paaie goedkoop aangelê kon word en die Volksraad sy bydrae geleidelik verhoog het (£118 in 1871 en £668 in 1872) het die paaie swak gebly. Die groei was ontoereikend, maar het tog die verbetering in die Vrystaatse staatskas weerspieël (Theron 1943: 77).

In die sestigerjare was daar veral twee hoofweë in die Vrystaat. Dit sou met die ontdekking van diamante drasties verander. Die eerste was tussen Bloemfontein en Durban via Winburg en Harrismith, en die ander tussen Bloemfontein en Port Elizabeth via Fauresmith, Philippolis, Colesberg of

Bethulie. Weens die talle spruite en riviere is die kortste roete na die see, nl. deur Natal, min gebruik. Die Sotho-gevaar en die Drakensberge het ook hul deel hiertoe bygedra. Hoewel die ontdekking van diamante meer paaie gebring het, het die oormatige gebruik daarvan die toestand nog verder laat verswak. Op hierdie paaie kon 'n ossewa in droë tye met 'n vrag van 2 500 pd. slegs teen sestien myl per dag vorder (Jacobs 1967: 72, 211).

Voertuie het meestal bestaan uit ossewaens, perdewaens of skotskarre. Lg. was sonder vere en oop. Twee- en viersitplekperdekarre was ook gewild. In die viersitplekkar kon al die insittendes vorentoe kyk of twee kon vorentoe en twee agtertoe kyk. Vir langer reise is vier perde voor die karre gespan, terwyl hulle ook gebruik is om pos te vervoer (Steytler 1932: 4).

Namate paaie verbeter het, het 'n behoefte aan 'n swaarder transportwa (bokwa) ontstaan wat met sy groter massa tussen 4 000 en 7 000 pond vrag kon vervoer. Sy naam het hy aan die sterk bokbalke, wat van voor na agter onder die bak deurloop, ontleen en halftente is soms agter op die wa gebou om kosbare vrag te beskerm, of om as slaapplek en skuilplek te dien. Van twaalf tot sestien osse is voor die wa gespan en dit kon vyftien tot twintig myl per dag aflê (E. v.d.W. 1971b: 462).

Die transportryery het na die ontdekking van diamante gefloreer. So het talle boere uit die Winburgse distrik asook van Smithfield hul waens met koring gelaai en na die

diamantvelde gereis waar dit verkoop is. Op die terugreis is by die soutpanne sout gelaai om in Natal te verkoop, en om daarvandaan negosieware of gereedskap na die delwerpe te vervoer (Prinsloo 1955: 330-531 en Van Niekerk 1936: 32).

Passasiersvervoer was, voor die ontdekking van diamante, afhanklik van die ossewa of die poskar, maar in Augustus 1870 het die gereelde passasierskardiens van V Steyn en E S Hanger tussen Bloemfontein en die diamantvelde 'n aanvang geneem. 'n Tweeweeklikse, later weeklikse, diens het in albei rigtings vertrek teen £4-10-0 in "bluebacks" (Vrystaatse papiergeld) of £3-10-0 onderskeidelik. Pakkies kon teen 6d per pond gestuur word. Hierdie diens het by die Inland Transport Co van Kaapstad via Wellington en Hopetown aangesluit. Ook sou dit later by die Diamond-field's Co van Port Elizabeth na die diamantvelde via Colesberg, Philippolis, Fauresmith en Jacobsdal en by Cobb and Co van Port Elizabeth na Bloemfontein inskakel (Theron 1943: 80, 88-89).

Ongeag georganiseerde roosters, tariëftabelle en indrukwekkende maatskappyname was die afstande groot en die vervoermiddels primitief. Die mense was egter hieraan gewoond. Predikante het soms sewe uur en verder te perd van hul standplaas af gaan preek. So het ds. S. Cachet van Utrecht in Natal dienste vir die lidmate van die Gereformeerde Kerk op Harrismith en Bethlehem gaan hou (Cachet 1875: 124-125). Ds. P. Roux, N.G.K-leraar van Smithfield, het net so maklik na Bethulie en Bloemfontein gery met sy twee staatmakerkarperde, Loudan en Bloubok. Vele kere moes hy die twee perde met die

kapkar deur vol spruite laat swem terwyl hy regop staan en die water deur die kar spoel (Pellissier 1960: 24).

Na die ontdekking van diamante het die vervoer van passasiers en goedere so vermeerder dat sterk kompetisie tussen die kontrakteurs ontstaan het. So het Steyn en Hanger twyfel by die publiek probeer wek oor die vinnige tye wat MacRae se karre tussen Bloemfontein en die diamantvelde opgestel het; nie wat die tydsduur betref nie, maar of hy op die lang duur die tye sou kon handhaaf. Hulle noem verder dat hul karre nie poskarre is nie, maar by uitstek gebou is om die gerief van hul passasiers te verseker. Ook was hulle nie tydsgebonde nie en kon passasiers op koue nagte warm en gemaklik oorbly, terwyl die oop poskarre van MacRae dag en nag moes reis om die poskontrak na te kom. Sou daar egter iemand wees wat dringend na die diamantvelde moes afreis, kon hulle hom so vinnig as enige ander kontrakteur daarheen neem (T.F. 4.8.1870).

Ten opsigte van hierdie tydsverskil het 'n koerantverslaggewer soos volg berig: "Mr MacRae is deserving great credit for the quick despatch with which his post-cart last week reached the Diamond Fields. We learn from a correspondent, that it left Bloemfontein on Thursday, at 3p.m., and reached the principal camp of the diggers, at Klipdrift, on Friday evening, at 10 o'clock, while Messrs. Steyn & Hangers left Bloemfontein on Thursday, at noon, and only reached the Diggings on Saturday evening at 6 o'clock" (T.F. 28.7.1870).

'n Volledige pryslys t.o.v. F.W. MacRae se vervoerdiens het in die koerant verskyn. Hiervolgens het kaartjies die volgende gekos:

"Return ticket (there and back).....	£7 10
Single do.....	£4 0
Return (gold).....	£5 10
Single.....	£3 0
From Bloemfontein to Boshof.....	£2 10
" Boshof to Diamond-fields.....	£2 0
" Bloemfontein to Boshof (gold).....	£2 0
" Boshof to Diamond-fields (gold).....	£1 10

10lbs weight allowed each passenger; 6d. per lb. for every extra lb. Packages forwarded at the rate of 6d. per lb" (T.F. 21-7-1876).

W.A.J. Venter het tussen Bloemfontein en Smithfield 'n passasiersdiens ingestel teen £2-5-0 per enkelkaartjie. Die koste tussen Bloemfontein en Reddersburg was £1-5-0 en tussen Reddersburg en Smithfield £1. Hierdie karre is goed deur reisigers ondersteun (T.F. 20.10.1870, 27.10.1870, 10.11.1870, 17.11.1870 en 1.12.1870).

Weens die groot getal perde, veral in Bloemfontein, was perdesiekte 'n ernstige probleem wat in 1865 en 1870 perdegetalle drasties verminder het. Hieromtrent rapporteer *The Friend* soos volg: "This mysterious epidemic continues its fatal ravages. So where one will putrefying carcasses pollute the atmosphere. In the interest of the public health, we ask -

Would it not be as well to bury the dead horses? No wonder that several cases of low fever have recently occurred in this town" (T.F. 7.4.1865, 17.1870).

Reise het na die ontdekking van diamante baie toegeneem. Waar mense vroeër na die hoofstad of moontlik na Durban, Kaapstad, Port Elizabeth of oorsees gereis het, het die delwerye nou ook bygekom. In reisbeskrywings was dit dan ook veral lg. wat die aandag geniet het. Die avontuurlike moontlikheid van groot rykdom het skrywers, nuuskieriges, opportuniste, wêreldreisigers, ens. wat dan hul wedervaringe op skrif gestel het, gelok.

Die twee reise van lede van die Baumann-familie van Bloemfontein na die Diamantvelde dui op die rustigheid van die leefwyse. Daar was nog tyd om die natuur te bewonder, te deel in mekaar se vreugde en teëspoed en om planne te bedink. In 1868 het hulle met 'n ossewa en kapkar gereis - die volwassenes met die kar en die agt kinders met die wa gedryf deur Jan Stuart, hul koetsier. Saans het hy aan hulle Jakkals- en-Wolfstories om die kampvuur vertel, waarna twee van die dogters in die kar en die res in die wa gaan slaap het. Hulle het die "Cape cart" se banke teen mekaar gestoot om een reguit bed te maak. Die reis van net meer as 'n honderd myl het twaalf dae geduur en in die latere Kimberley het hulle in hul oupa se huis gewoon wat net uit mure en 'n dak bestaan het. Wat vir die kinders die treffendste was, was die talle perdekarre, waens en ander rygoed wat daaglik met hul

opgewonde passasiers na New Rush verbygetrek het (Schoeman 1982a: 50).

In 1870 het Gustav Baumann saam met sy vader en 'n vriend, G Vergottini van Winburg, New Rush besoek. In dié stadium het die Vrystaatse "blueback", wat by geleentheid tot 7/6 in die £1 gedaal het in waarde teenoor Koloniale geld, weer die kerf van 20/- bereik. Hulle het van Bloemfontein oor Bainsvlei, Abrahamskraal en Olifantsfontein gereis. Op die diamantvelde was die delwers nog merendeels Suid-Afrikaners, en, volgens Baumann, het die swak elemente van oorsee nog nie die delwerye in groot getalle bereik nie. Weens 'n tekort aan water het die delwers die gruis gesif en dan met 'n driehoekige plaatjie gesorteer. By Barkly aan die Vaalrivier kon die gruis eers gewas word. Wanneer iemand 'n diamant gevind het, 'n skotskar in 'n kleim geval het, of 'n bakleiery uitgebreek het, het die delwers hul werk gestaak om te gaan kyk of hulp te verleen. Jare later sou Gustav Bauman nog onthou watter indruk die reusetroppe springbokke, wildebeeste, blesbokke, kwaggas en wilde volstruise op hom gemaak het. Baberspan naby Boshof was vol water en duisende wilde voëls het hier 'n tuiste gemaak (Baumann & Bright 1937: 44-46).

Twee verdere reise wat gedurende hierdie tyd deur dele van die Vrystaat onderneem is, was dié van Holub en dié van Babe. Dit blyk duidelik dat lg. meer positief ingestel was teenoor die gebied waardeur hy gereis het.

Dr. E. Holub, 'n Tsjeggiese arts en ontdekkingsreisiger, het op sy reis na die diamantvelde berig dat Philippolis aan die begin van die sewentigerjare 'n dorpie met ongeveer sestig vierkantige platdakhuisies was - 'n dorpie van stilte en barheid, terwyl die Amerikaanse avonturier J.L. Babe geen negatiewe kritiek oor die dorp uitgespreek het nie. Holub kla oor die swak paaie, die stamperige poskar en die bitter koue; Babe vermeld nie eens die paaie nie en reken die klimaat is heerlik. Holub kla oor die swak hotel aan die Rietrivier terwyl Babe op Jacobsdal feesvier. Holub, die mediese dokter uit Oos-Europa, was aan 'n geriefliker lewe gewoond, terwyl die Amerikaanse pionierslus klaarblyklik die rede is waarom Babe die reis totaal anders ervaar. Oor die boeregasvryheid en 'n positiewe beeld van Fauresmith stem beide saam (Holub 1975: 39-40).

Vanaf Philippolis, 'n dorpie in sy winterslaap, het Holub met die poskar na Fauresmith gereis - 'n primitiewe tweewielvoertuig met 'n sitplek van 3 voet 6 duim by 18 duim waarop drie mense moes plaasneem. Selfs op 'n goeie hoofweg en in ideale weer sou 'n rit van drie uur sonder onderbreking, nie 'n plesier gewees het nie. Daar het boonop 'n ysige wind van voor gewaai, die pad was vol klippe en spoelstele en 'n jaagduiwel van 'n drywer het hulle so gou moontlik by hul bestemming probeer besorg. Om hul bagasie op die kar te hou, het hul aandag voltyds in beslag geneem. Op pad het dit begin sneeu sodat hulle op 'n boereplaas moes vertoef, waar hulle gasvry ontvang en 'n aangename maaltyd aan hulle voorgesit is (Holub 1975: 40-42).

Na 'n rit van 'n verdere paar uur het hulle op Fauresmith aangekom - 'n tipiese Vrystaatse dorpie met ongeveer tagtig platdakhuisies. Die dorpie het heel aangenaam voorgekom en het weens die Jagersfonteinse diamantaktiwiteite 'n ryk distrik gehad (Holub 1975: 43-44).

Nadat hulle Faursmith verlaat het, het hulle oor die Riet- en die Modderrivier en by Koffiefontein verby gereis en die aand in 'n "hotel" op die walle van die Rietrivier oornag. Dit het uit enkele houthutte met seildakke en skaap- en bokvelle op die vloer as slaapplek bestaan. Die nag was so koud dat die skrywer oorweeg het om die gordyne as komberse te gebruik. Na 'n swak ontbyt het hulle die volgende oggend vertrek en die middag op Jacobsdal met sy 25 huise aangekom. Stofstorms het in hierdie stadium hul reis baie vertraag (Holub 1975: 49-50).

Teen Julie 1870 sou Babe ook van Colesberg na Pniel reis. Hy het die Oranjerivier by Rosses se pont oorgesteek en om 2 nm. op Philippolis aangekom. Die dorpie met sy vyfhonderd inwoners was tydelik gedeeltelik ontvolk weens die diamantkoors, soos ook Fauresmith wat dubbeld die inwonertal gehad het. Die skrynwerkers aldaar was almal besig om gereedskap vir die was van diamantgruis te vervaardig (Babe 1872: 28).

Hiervandaan het die land platter geword met enkele uitstaande klipkoppies en 'n heerlike klimaat - snags koud genoeg om onder komberse te slaap, en bedags warm genoeg om jou baadjie uit te trek. Volgens Babe het die boere gronddamme teen

skuinstes gebou "in which water enough is caught from the winter storms to last through the dry season". Op sommige plase moes hulle 1/- betaal om hul diere te laat suip (Babe 1872: 28-29).

Op 3 [4] Julie het hulle die Rietrivier oorgesteek en teen tienuur die oggend Jacobsdal, ongeveer veertig myl van die Diamantvelde af, bereik. Die dorpie het ongeveer vyfhonderd inwoners en enkele groot winkels gehad. Omdat dit Amerikaanse Onafhanklikheidsdag was, het Babe en die handelaar Isaac Sonnenberg sestien skote met 'n "Winchester repeater" in die lug geskiet en heel gou het 'n skare mense om hul saangetrek. Hierna het hulle by Sonnenberg, wat 'n Amerikaanse immigrant was, sjampanje gedrink, na sy vier diamante van 26 karaat elk ter waarde van £8 000 gekyk, en verder gereis. Hulle het Pniel op 5 Julie 1870 om twaalfuur die middag bereik (Babe 1872: 29).

Afgesien van 'n aansoek deur sir J. Coronet aan die Vrystaatse Volksraad om met 'n "stoomlokomotief" van die *London and Limpopo Mining Company* vragte deur die Vrystaat na die delwerye te sleep, en gerugte dat die spoorlyn spoedig van die Oranjerivier oor Smithfield en Fauresmith na Bloemfontein voltooi sou wees, word niks verder hieromtrent verneem nie (Prinsloo 1955: 247; kyk ook VR5 Toespraak, 3.5.1869: 13). Met die "stoomlokomotief" is heel moontlik 'n stoomtrekker bedoel wat nie op spore geloop het nie.

Uit genoemde verslae is dit duidelik dat mense onder die moeilikste omstandighede reise onderneem het. Afstande en ontbering is as deel daarvan beskou en hulle het dit gereeld gedoen. In 'n stadium het pres. Brand binne enkele weke twee keer tussen Bloemfontein en Kaapstad gereis, en dit terwyl hy en sy gesin eintlik met vakansie in Kaapstad was (Scholtz 1975: 196). Gedurende die sestiger-, vroeë sewentigerjare was die perd, die ossewa en die poskar die vervoermiddele, sodat die inwoners dit gelate moes aanvaar. Dit blyk dat tyd nie 'n belangrike rol gespeel het nie, en was daar teenspoed, het hulle eenvoudig oorgebly totdat hulle hul reis kon hervat. Juis hierdie geduld en rustigheid sou weerklank vind in hul daaglikse lewe.

1.8 Bakens, landkommissies en landmeting

Die gebruik van nie-permanente natuurlike strukture as bakens, is genoodsaak deur 'n tekort aan duur ysterpale en sementstrukture. So was 'n wal in die Cornelisrivier en 'n krans daar naby bakens op die plaas Rietvallei van H.J. van der Merwe van die distrik Harrismith. Die grondbrief van die plaas van 3 000 morg is op 12 Maart 1862 aan hom gegee teen 'n jaarlikse rekognisie (betaling ter erkenning van die regte van die grondeienaar) van £1-10-0 (LHT 3/1/3 Landregister g.d.: 180).

Hoewel bakens relatief tydelik was ('n miershoop kon tot niet gaan, 'n klip kon verskuif word, 'n wal in die rivier kon wegspoel en 'n bos kon uitbrand), was dit 'n praktiese uitweg

vir dié tyd. Die aanry van klippe vir klipstapels, die bou van strukture en die inplant van pale was tydrowende, arbeidsintensiewe ondernemings. Arbeid was skaars, ysterpale onverkrygbaar of feitlik onbetaalbaar duur en onbehandelde houtpale net so verganklik, terwyl die Sotho lg. bowendien as brandhout verwyder het. Later, veral na die Landopnemingswet van 1927, sou nuwe metodes wo. driehoeksmeting en lugfotografie finale ordening en permanensie bring (Aantekeninge van G H Warden g.d.: 7-8; kyk ook E. v. d. W. 1971(e): 621 en M. Fleck, privaatversameling, 4/14, band 31 g.p.).

Indien burgers of immigrante geregtig was op die toekenning van grond van regeringskant, het hulle 'n geskikte plek uitgesoek en dan by die Landkommissie daarom aansoek gedoen. Die kommissie moes hierna die grond inspekteer en die bakens vasstel, waarna die toekomstige eienaar 'n uittreksel van die landcros kon verkry. Vir hierdie verkorte grondbrief moes hy 10/- betaal, asook £3 inspeksiefooi en hy moes 'n belofte aflê dat hy sy jaarlikse rekognisie stiptelik sou betaal. Dit het, afhangend van die grootte en waarde van die grond, gewissel tussen £1-10-0 en £8 per jaar (L.H.T. 3/6/3/3, Uittreksel 1475, 8.2.1871: g.p.).

Die plase is gemeet met 'n stappende perd wat vir 'n gegewe tyd, afhangende van die plaas se grootte, in die vier windrigtings moes beweeg. Die stapspoed van die perd asook die bou van die terrein kon die grootte laat varieer, maar 3 000 morg was 'n baie algemene grootte. Hoewel gratis plase soms

aan burgers en vrywilligers wat bewyse van krygsverrigtinge onder 'n Vrystaatse veldkornet of hoër gesag kon voorlê, geskenk is, is plase meestal te koop aangebied. So word plase teen die einde van Oktober 1867 in die distrik Harrismith aan die Wilgerivier teen £300 tot £500 elk verkoop. Die plaas Mooihoek is in 1867 aan Karel Papenfus vir £955 verkoop. Na die ontdekking van diamante het hierdie plaas £6150 behaal. Grond wat in 1870 nog 2/- tot 3/- per morg werd was, het in 1874 10/- per morg gekos (Steytler 1932: 140-142).

Moderne opmetingstegnieke het dikwels die ou metodes verkeerd bewys, sodat stukke grond by heropmeting uitgeval het. So het stukke staatsgrond tussen bestaande plase verskyn. Dit het ook gebeur dat boere weens die foutiewe opmeting, van hul grond verloor het, maar dan het die staat aan hulle grond, waarop hulle hul boerderybedrywighede kon voortsit in ruil daarvoor gegee. Die feit dat boere nog nie geslagte lank op die plase was nie, hul aanpasbaarheid, geduld en patriotisme was faktore wat bygedra het tot probleemoplossings van hierdie aard (L.H.T., 3/6/3/2, Uittreksel, 1456; 1864-1870: g.p.).

'n Uittreksel gemaak deur landdros Canisius van Harrismith omtrent ongebruikte gronde (uitvalgrond) langs die Kliprivier besorg aan D.J. Ackerman die plaas Silver Hill. Die grond was oorspronklik te groot en by opmeting het die plaas uitgeval (L.H.T. 3/6/3/3 Uittreksel 1864-1870: g.p.). Op 8 Februarie 1871 het dieselfde landdros 'n uittreksel aan J.S. Maritz vir die plaas Uitval wat in die veldkornetskap Wittebergen geleë was, gemaak. Die Landkommissie sou die plaas met sy bakens aan

die aansoeker oordra. Die eerste baken was die hoekbaken van die plase Hangfontein, Rust en Vaalbank; van daar af met die lyn van Rust tot by sy hoekbaken [’n klip in ’n miershoop op ’n bult]; van daar af weer met ’n reguit lyn tot by die gesamentlike hoekbaken van Vaalbank op die sand en dan met ’n lyn van Vaalbank af terug tot by die eerste baken (LHT 3/6/3/3 Uittreksel 1475, 8.2.1871: g.p.).

Gedurende die laat sestigerjare was daar ’n volledige lys met name en inligting van alle plase in die Vrystaat in die kantoor van die Tesourier-generaal in Bloemfontein. Hier word ook die name van landmeters aangetref wat die onderskeie plase opgemeet het, o.a. E. Bourdillon, K.J. de Kok, J. de Villiers, R. Dowling, J.C. Fleck, H. Ford, J.M. Gilfillan, F.H. Hopley, B. Jandrell, J.X. Merriman, G. Moodie, J. Orpen, J.M. Orpen, G. Prince, F. Rasher, G.F. Stegmann, G. van der Bosch, G. van der Bijl-Aling en C. Vos. J. X. Merriman, latere Kaapse eerste minister het bv. die plaas Blaauwbospan in die distrik Bloemfontein, op 2 Oktober 1868, vir W.A. Dickson en C. Grobler opgemeet, die grondbrief op 26 Junie 1869 ontvang en aan die Registrateur van Aktes oorhandig. Die register is ’n bewys van georganiseerde en geordende inskrywings en kontrole was dus maklik (TG 247 Aktes, 1868-1870: g.p.).

Van genoemde landmeters was enkeles, wo. George Prince, reeds in 1864 in die Oranje-Vrystaat. Hy was ’n beëdigde staatslandmeter in die Kaapkolonie, maar om as landmeter in die Vrystaat toegelaat te word moes hy ’n landmeterseksamen aflê en £25 by die staatssekretaris inbetaal. Hierdie bedrag

is tussen die lede van die eksamenkommissie verdeel om hul onkoste te bestry. Regeringslandmeters moes ook 'n jaarlikse lisensie van £20 uitneem (Volksraadsnotules 1.2.1864: 115; kyk ook T.G. 1640 Oktober 1867: g.p.).

Die gunstige posisie waarin die Vrystaat t.o.v. landmetergetalle verkeer het, kan veral aan drie redes toegeskryf word, nl. die hoeveelheid werk, die talle staatskontrakte en die beskerming wat die landmeters van owerheidsweë t.o.v. die opmeet van grensplese geniet het. Gewapende kommando's het hulle by hierdie geleenthede beskerm teen Sotho-aanvalle (Aantekeninge van G.H. Warden g.d.: 7).

Die Vrystaatse landmeters was van 'n goeie inkomste verseker, veral weens die opmeting van regeringsgronde teen ongeveer £10 per plaas. (T.F. 17.6.1864; kyk ook T.G. 319, Staat, Mei 1867 g.p. en T.G. 341, Staat, Desember 1869: g.p.). Tog kan hulle pioniers genoem word wat gehelp het om die Vrystaatse grondgebied te orden. Hulle het die land gekarteer en H. A. J. Bier, tekenaar van Bloemfontein, het kopieë van talle van hierdie kaarte gemaak sodat dit versprei kon word (D.T. 20.6.1866). Waar plaasgroottes, bakens en grenslyne die oorsprong van vele twiste was, het hulle met hul kaarte substansiële getuienis voorgelê om dit te besweer. Kleurryke plaasname was heel dikwels van hulle afkomstig - somtyds beskrywend (Kromellenboog), somtyds nostalgies (La Rochelle), soms godsdienstig (Bethlehem) en soms patrioties (Generaalsnek) (Van Rhijn & Klopper 1967: 109-110; kyk ook T.G. 247 Lys 1868-1870: g.p.).

Juis weens die ongereptheid van die land asook die lae bevolkingsdigtheid, het die talle landmeters byna 'n oordrewe kulturele rol gespeel. Hul gespesialiseerde kennis, toelatingseksamen en beresenheid was faktore wat hul kulturele bydrae verhoog het. Nie alleen kan die oorgrote meerderheid plekname aan hulle toegeskryf word nie, maar ook 'n groot bydrae tot die geskiedkundig-geografiese kennis van die gebied (Fleck, 4/14, band 31, g.p., kyk ook De Kok 1904: 1-15 en 200-208).

2. DIE VRYSTATER AS MENS

2 1 Historiese agtergrond

Die gebied noord van die Oranjerivier het voor 1819 feitlik geen bewoners gehad nie, afgesien van klein groepies San. Hierna het swartmense in klein getalle hul intrek in die gebied geneem. Moshweshwe en sy mense, suidwaarts gedryf deur vyandige stamme, het hulle in 1824 by die Koesberg gevestig. Die naam Koes is aan die San ontleen en beteken Sotho - m.a.w. die berge van Lesotho (Van Zyl 1967: 158).

Van Piketberg af het Adam Kok en sy Griekwas, afstammeling van slawe, Khoi en blankes, hulle intrek in die eerste kwart van die 19de eeu in die Suid-Vrystaat geneem. In 1826 het Adam Kok II en sy Bergenaars die San van die Londense Sendinggenootskap se sendingstasie by Philippolis verdryf en hulle daar gevestig (Van Zyl 1967: 159).

Die Koranas, afstammeling van die Khoi, het uit die Weste gekom en met hul perde en gewere die blankes en die Suid-Sotho se vee geroof en menselewens bedreig. Veral in die omgewing van Boshof het hulle baie moeilikheid veroorsaak (Van Zyl 1967: 159; kyk ook Van der Vyver 1956: 23-24).

Weens natuurlike aanwas, toename in veekuddes en droogtes het die trekboere hulle teen 1820 uit die Kaapkolonie in die Transgariep kom vestig. Die permanente vestiging is deur jagtogte en periodieke trekke voorafgegaan. Teen 1828 was daar

etlike honderde blanke huishoudings in die gebied suid van die Modderrivier en wes van die Caledonrivier woonagtig. Die trekboere was lojaal aan die Kaapse koloniale regering met Colesberg as hul naaste dorp (Van Zyl 1967: 161).

Met die Groot Trek sou ongeveer vyfduisend nuwe blanke immigrante hul intrek in die najaar van 1837, tussen Thaba Nchu en die Vetrivier neem (Van Zyl 1967: 163). Die blankes van die gebied was verdeeld. In die suide het die lojale trekboere onder Michiel Oberholzer Britse beskerming voorgestaan en hulle gedistansieer van die republikeinse Voortrekkers tussen die Vetrivier en die Vaalrivier. Die Britse owerheid in die persoon van regter W. Menzies het Jan Mocke en sy Voortrekkers se plan om die gebied noord van die Oranjerivier tot republiek uit te roep, gefnuik deur die land tot by 25 S.Br. tot Britse gebied te verklaar. Goew. George Napier sou egter hierdie provokasie nietig verklaar aangesien die Britse regering nie magtiging tot anneksering van verdere gebiede gegee het nie. In 1843 sou hy egter verdrae met Adam Kok en Moshweshwe sluit, waarin hulle belowe het om orde in hul gebiede te handhaaf, misdadigers uit te lewer en die Kolonie teen moontlike vyandelikhede te waarsku (Cameron e.a. 1986: 135-136).

Beide Voortrekkers en lojale trekboere het geweier om hulle aan die gesag van swart leiers te onderwerp en het sodanig teen Adam Kok in verzet gekom dat 'n Britse troepemag hulle in Mei 1845 by Swartkoppies moes verslaan. Goew. Maitland gaan toon self sy steun aan Adam Kok en besluit om in 1846 'n

Britse resident in Griekwa-gebied te vestig. Maj. H.D. Warden gaan vestig hom dus in hierdie hoedanigheid in Bloemfontein. In Februarie 1848 het sir Harry Smith, wat goew. H. Pottinger in 1847 opgevolg het, die gebied tussen die Oranjerivier en die Vaalrivier en die Drakensberge as die Britse Oranjerivier-Soewereiniteit geannekseer. Die Voortrekkerleier Andries Pretorius ruk met 'n kommando op om die daad ongedaan te maak maar word op 29 Augustus 1848 by Boomplaats beslissend verslaan (Cameron e.a. 1986: 136).

In 1851 is sir Harry Smith deur sir George Cathcart vervang, maar nie voor Moshweshwe Warden en sy troepe by Viervoet verslaan het en kommissarisse W.S. Hogge en C.M. Owen op 17 Januarie 1852 die Sandrivier-konvensie onderteken het nie. In die Kaapkolonie het die Agtste Grensoorlog gewoed, Moshweshwe wou nie die grensreëlings eerbiedig nie en daar was vrees by die Britse regering dat M.W. Pretorius vanuit die Transvaal in die Transoranje kon inmeng. Dit noop hulle om die onafhanklikheid van die Trekkerrepubliek noord van die Vaalrivier te erken. Nadat die Sotho ook nog in Desember 1852 'n Britse aanval by Bereaberg afslaan, besluit Cathcart om sir George Russel Clerk na Bloemfontein te stuur om onderhandelings vir Vrystaatse onafhanklikheid aan te knoop. Nieteenstaande verzet van Engelse handelaars, beroepslui, sendelinge en trekboerlojaliste word die Bloemfontein-konvensie op 23 Februarie 1854 onderteken. Die Vrystaat was vry en Britse onderdane het hul status as sodanig verloor (Cameron e.a. 1986: 137-138). Hierdie bevrydingsproses is aangehelp deur gespanne verhoudinge tussen Engeland en

Frankryk, en tussen Engeland en Rusland. Die Griekwas het hulle op uitnodiging van sir George Grey in Griekwaland-Oos gaan vestig en Philippolis het sy eie landdrosdistrik gekry. Dit was dus die agtergrond waarteen blanke vestiging in 1864 plaasgevind het en dit het min verandering tot en met 1871 getoon, in ag genome dat slegs agt "dorpies" binne hierdie tyd aangê sou word (Van Zyl 1867: 164-168; kyk ook Jacobs 1952: 9-10).

2.2 Enkele karaktertrekke van die inwoners

Aan die hand van sekere uitsprake en voorvalle kan op enkele karaktertrekke by die Vrystaters van destyds gewys word. Deursettingsvermoë spreek uit die optrede van mev. Betta van Rensburg wat ongeag armoede en die Sotho-bedreiging jare aan die sy van haar man op die plaas Trommel, naby Winburg, in die Verowerde Gebied geboer het, totdat die transportwaens vanaf Natal na Kimberley daaglik hul plaas vir water en voedsel aangedoen het (RL 1928: 27-28).

Hierdie deursettingsvermoë is volgens 'n korrespondent ook bemerk by die vrou van Jan du Toit van Rouxville. Tydens okkupasie van die omgewing het die nabyheid van Sotho-krygers die mans laat besluit om nie daarmee voort te gaan nie. Hoewel vroue nooit hul stem by sodanig besluite laat hoor het nie, laat haar kalm woorde: "Ik zal niet terug-trekken" die vergadering tot ander insigte kom en word besluit om met die okkupasie voort te gaan (OFS Monthly Magazine Julie 1879: 873).

Sarel Cilliers, die Voortrekkerleier, wat in die distrik Kroonstad woonagtig was is 'n toonbeeld van diepe geloof en verootmoediging. Hy sien die Sotho-oorloë as God se regverdige oordeel oor hul sonde en bepleit die aflegging van 'n gelofte voor God naamlik dat die Vrystaters hom op gepaste wyse sou dien en sy Naam sou vereer as Hy hulle veilig deur die oorlog sou lei (GS 684, Brief 11-11-1865: 20-23). Die gedagte aan 'n gelofte soos voor die Slag van Bloedrivier is duidelik waarneembaar. Dit is egter nie verder gevoer nie.

Volgens die skrywer Karel Schoeman was rustigheid 'n verdere kenmerk van die daaglikse lewe waarin slegs die kerkklok die inwoners van die dorpe aan tyd herinner het. Om drie-uur die middag het die staatsamptenare se werkdag ten einde geloop en teen sonder het die winkels gesluit (1980: 70). Die volgende voorval onderstreep hierdie rustigheid wat oral bestaan het. F.J. Joubert van Reddersburg het 'n brief met een van sy werknemers aan die landdros van Bloemfontein gestuur via 'n familielid, die staatsprokureur A.B. Roberts. Hy versoek sy swaer om tog die brief persoonlik weg te bring en sommer vir die antwoord te wag sodat die werker dit kon terugbring. Saam met die antwoord moes hy ook sy koerant stuur, wat hy by die drukker moes gaan haal, en medisyne, wat hy by dr. B.O. Kellner moes kry. Dat 'n staatsprokureur met sulke onbenullighede opgesaal kon word, kan net van 'n rustige lewensuitkyk getuig (SP10, Brief 18.12.1865: g.p.).

'n Sin vir regverdigheid word in 'n saak tussen die staat en J. Hofmann, 'n ponthouer van Caledonrivier, geïllustreer. Hoewel die ponthouer nie sy huur betaal het nie, kon die aanklaer nie bewys dat die pont in 'n bruikbare toestand was nie en word die saak teen die staat uitgewys (H.G. 1/2/1/96: Rondgaande hof 17.10.1870, 310-315). Ook teenoor hul diensbodes was die boere van die Vrystaat, volgens die getuienis van 'n inwoner van Winburg, regverdig. Dit word deur G.A. Fichardt, die bekende Bloemfonteinse handelaar, onderskryf. "Die kernbeginsels van die Vrystaat se naturellebeleid, t.w. rassedifferensiasie, segregasie, kleurgevoel, selfbeskerming, en selfbehoud sou egter wel in die hedendaagse beleid van afsonderlike ontwikkeling teruggevind kan word" (Badenhorst 1979: 40; kyk ook Van Aswegen 1968: 316, 733-736, 750).

Alles is in werking gestel om die swartmense te verwesters in 'n poging om die mag van die toordokter, die reënmaker, ens., teen te werk. Hulle het gepoog om die swartmense te laat afsien van inisiasie, veelwywery en ander vir hulle vreemde praktyke (Venter 1956: 665).

Die Vrystaters se regverdigheidsin word verder onderstreep deur 'n verkiesingsinsident waar J.J. Taljaard as veldkornet vir die wyk Wilgeboomspruit, Caledonrivier, verkies is. Aangesien hy egter tydens die vergadering die voorsitter was, word die uitslag deur die Staatspresident ongeldig verklaar op aanbeveling van die staatsprokureur, A.B. Roberts (GS 300: Brief 15.8.1868, 27). Nadat die korrekte prosedure gevolg is,

word hy ongeveer 'n maand later wel verkies (GS 300, Brief, 24.9.1866, 62).

Getuienis van Vrystaatse gasvryheid kom duidelik na vore uit o.a. die vertellings van Sophie Leviseur. Veral gedurende Volksraadsittings was hul gastekamer selde leeg, want Georg Vergottini, die lid van Winburg, dr. C.W. Neebe, die lid vir Fauresmith, en Gert du Toit, die lid vir Boshof, was gereeld by hulle aan huis. Daar was altyd plek vir nog kuiergaste wat deurentyd hartlik ontvang is (Schoeman 1982a: 26). Reisigers wat hul onder vals name as beroendes voorgedoen het, is ewe gasvry aan huis van die Bloemfonteinse handelaar Isaac Baumann ontvang. Hieronder het baron D'Ernesti, wat later vir sy bedrog in hegtenis geneem is, asook baron Wilhelmi en baron Von Weber getel. Lg. het die land in die geselskap van 'n Russiese "prinses" met 'n ossewa deurkruis en selfs die President besoek (Schoeman 1982a: 42; kyk ook Schoeman 1980: 69).

Selfs by arm boere is G.A. Fichardt gereeld so gasvry ontvang dat dit ondankbaar van hom sou wees om kritiek uit te spreek. Dikwels is hy begroet met 'n heerlike ete, 'n lugtige slaapkamer, 'n mooi bed, skoon lakens en 'n marmarbladwastafel. Waar sy perde by geleentheid ongeskik was om die reis voort te sit, is hy van vars trekdiere voorsien sonder dat vergoeding daarvoor aanvaar is al was dit nie die geval dat die hulpvaardiges die geld nie nodig gehad het nie (Van der Bank 1985: 34-35, 50).

Dat daar onder die Vrystaatse inwoners egter ook negatiewe kenmerke was, is gewis. So spreek bekrompenheid en onkunde uit Volksraadslid Gert du Toit se verkleefdheid aan die idee dat die aarde op pilare en die pilare op hul beurt op die Almag van God gestaan het. Gedurende lang redenasies het Isaac Baumann en Georg Vergottini hom met hul vrae van sy kortsigtige siening probeer oortuig, maar telkens het hy op dieselfde wyse gereageer. Op hul vraag waarom die aarde nie net op Gods Almag kon staan nie, was sy antwoord dat dit nie 'n saak was wat beredeneer mog word nie. Ewe vreemd was sy siening dat God net vir Adam en Eva geskape het en dat Kain met 'n orang-oetang getroud was (Baumann & Bright 1937: 70).

Poetse en kwajongstreke het soms hand-uit geruk. Gustav Bauman, seun van Isaac Baumann, het die toestand soos volg opgesom: "My impression was as a boy, tha' a man could do exactly as he pleased. There was an utter lack of discipline among the younger men, and the wilder elements among Boer and Briton were continually doing spectacular things which caught a boy's imagination" (Baumann & Bright 1937: 56).

Iemand wat ongetwyfeld daarin geslaag het om met sy streke die verbeelding aan te gryp, was 'n jong man met die bynaam "Mad Owen". Nadat hy by geleentheid om twaalfuur die nag met behulp van die katedraalklok Bloemfontein in rep en roer gehad het, moes hy op openbare aandrang die biskop om verskoning gaan vra. Die kerkklok se gelui in die nag het normaalweg die dood van 'n bekende inwoner, 'n oorlogsverklaring, 'n ernstige brand of 'n ander ramp aangekondig. Skoorvoetend het hy dus

die volgende middag in die biskop se eetkamer gewag, terwyl 'n huishulp die biskop gaan roep het. Die gebraaide hoender onder 'n silwerdeksel op die tafel was egter te aanloklik en hy het dit onder sy jas, agter sy rug, versteek. Nadat sy verskoning aanvaar is, hy 'n klop op die skouer vir sy eerlikheid ontvang het en hy al retirierend by die deur afgesien is, kon hy omdraai en sy feesmaal gaan geniet. Soms het hy egter ook aan die kortste ent getrek. So moes hy by geleentheid na 'n weddenskap 'n kamerpot vol bier helder oordag in die middel van die Bloemfonteinse markplein staan en leegdrink. Sy enigste troos: die pot was splinternuut (Baumann & Bright 1937: 59).

By die beoordeling van insidente soos hierdie moet in aanmerking geneem word dat die kerk, familie- en groepsuitsluiting en die tronk al dempende faktore was. Verbeteringskole, rehabilitasiesentra en sielsieke-inrigtings het nie in die Vrystaat bestaan nie. Die tronk was die enigste instansie wat verseker het dat ongebalanseerdes aan die gemeenskap onttrek kon word en uiteraard moes die straf by die oortreding pas. Genoemde insidente werp ook lig op die eenvoud en kinderlikheid van die daaglikse lewe in die Vrystaat.

Vrugtesteel is as kwajongstreek aanvaar en oogluikend toegelaat. Soms het die kwaaddoeners egter soveel vrugtebome verniel en groentetuine so vertrap dat die inwoners gekla het. Op 25 September 1866 is W.C. Peeters van Smithfield se vrugteboord verwoes aangesien 'n honderd bome afgekap is. Hoewel die gemeenskap verontwaardig was oor die vandalisme, is

die skuldiges nooit gevang nie (Prinsloo 1955: 281-282). So 'n daad is onverskoonbaar, maar daar kan gemeld word dat Peeters 'n uiters ongewilde wetsagent en straatopsigter was. Met sy verkiesing tot dorpskommissaris van Smithfield, is hy in die openbaar deur 'n inwoner, F.P. Massyn, 'n "slang in die gras en gewaande dorpsgoewerneur" genoem (MSF: 1/1/1/1, Notule 4.7.1864, 66, 102-104).

Die negatiewe kenmerke is soms uit verband geruk. In die woorde van G.A. Fichardt: "Many do not understand our farmers, others do not want to understand them, and a single case of delinquency is at once put down to the people at large in certain English Colonial and even Free State papers. This is where our farmers suffer, the worst points of the worst class are published, but there are only few and feeble voices raised in their defence" (Van der Bank 1985: 34).

2.3 Bevolkingsgroei

Aangesien daar in die sestiger-, vroeë sewentigerjare in die Vrystaat geen sensus opgeneem is nie (iets wat eers in 1880 sou plaasvind), word syfers aangehaal soos deur koerantkorrespondente bereken. In 1867 het die Vrystaat tussen 28 000 en 37 000 blanke inwoners gehad (Theron 1943: 12; kyk ook Redlinghuis 1974: 20). In 1880 sou die getal op 60 022 staan (Theron 1943: 12; kyk ook O.V.S. Oranjeboek 1880: g.p.). Op 13 Mei 1870 was daar 8 000 weerbare blanke mans, 7 000 vroue, 15 000 kinders en 20 000 nie-blankes in die Vrystaat woonagtig (Olwagen 1955: 9-10). Sou in gedagte gehou word dat

daar op 8 Julie 1871 'n delwersbevolking van 30 000 op die diamantvelde saamgetrek was, is dit te verstane dat hulle 'n groot impak op die Vrystaatse ekonomiese en kulturele lewe moes gehad het (Olwagen 1955: 11).

Immigrante uit die distrikte Worcester, Swellendam, Riversdal en Mosselbaai het o.a. in die distrik Harrismith plase gekoop en stadig maar seker alle beskikbare plase beset. Weens die Sotho-probleme het die hoofstroom hulle egter in die distrikte Boshof en Jacobsdal tuisgemaak en dit het die waarde van plaaseiendomme aldaar laat styg. Aansoeke om plase in die Verowerde Gebied het ook van voornemende immigrante gekom en 800 van die 2 600 aansoeke wat teen 1866 uit die Kaapkolonie afkomstig (Theron 1943: 11). Beide inwoners en immigrante het hulle dus nie deur Sotho-oorloë, swak finansies en teenspoed laat afskrik nie. Dit kan ook dui op die lae intensiteit van die oorloë.

Kontemporêre koerantberigte bevestig nie alleen bg. bewerings nie, maar verskaf ook bykomende inligting. Gedurende die sestigerjare sou die bevolkingsaanwas volgehoue groei toon deur immigrasie; veral uit die Kaapkolonie en Natal. So word in Mei 1866 gemeld: "Van goeder hand vernemen wij dat reeds 40 huisgezinnen uit de Kolonie bij Zoutpansdrift zijn doorgetrokken met plan zich hier te vestigen." Daar was selfs bewerings van groot geselskappe wat in die Kaapkolonie byeenkom met die voorneme om hulle in die Vrystaat te vestig (D.T. 23.5.1866). Immigrante het ook van Australië en Europa gekom en *The Friend* kon soos volg berig: "Our population is,

we are happy to say, rapidly on the increase, and the country fast filling up by fresh additions to its numbers from the Cape Colony, from Natal, from Australia, and even from Europe. During the past few months, we might, and perhaps ought, to have chronicled several new arrivals of persons who will prove an acquisition to our rural population and the society generally, and who intend making a permanent settlement amongst us" (T.F. 18.4.1864).

2.4 Bevolkingsgroepe

Die Vrystaatse bevolkingssamestelling het reeds in die sestiger-, vroeë sewentigerjare 'n kosmopolitiese karakter begin toon, hoewel die Afrikaans-Hollandse groep in die meerderheid was. Weens die suigrag van die handel en die feit dat die Engels Episkopale en Wesleyaanse kerke Bloemfontein hul hoofkwartier gemaak het, was die Vrystaatse hoofstad uniek wat sy bevolkingssamestelling betref. Dit is interessant om daarop te let dat die Engelssprekende kerklidmate in Bloemfontein in 1880 meer as 900 was, teenoor die N.G.K.-gemeente se lidmaattal van 412 (Badenhorst 1979: 35).

Vir die Afrikaanssprekende Vrystater was daar drie ononderhandelbare tendense wat uitdrukking aan hulle nasionale bewussyn gegee het, nl. 'n republikeins-demokratiese regeringsvorm, die uitbouing van 'n oorwegend-Calvinistiese lewensingesteldheid en 'n strewe om op kulturele gebied hul nasieskap te bevestig en uit te leef (Malan 1980: 6). Die Kaapse goewerneurs het juis dit misken deur die Vrystaat as 'n

staat binne Britse invloedssfeer te beskou. Tydens die botsings oor Basoetoland, die diamantvelde en lord Carnarvon, die sekretaris van kolonies, se federasieskema het hulle dit dan ook onomwonde bewys en hierop het die Vrystaters heftig gereageer. In die praktyk het hulle dit ten regte gesien dat die Republiek se soewereiniteit misken, sy voortbestaan bedreig en sy regering geminag word. Die invloed van die imperiale faktor moet beskou word as een van die betekenisvolste kragte wat die politieke denke van die Vrystaters help vorm het (Malan 1980: 3).

Die Vrystaatse Afrikaner het nie alleen die Britse imperiale beleid as 'n bedreiging vir sy onafhanklikheid gesien nie, maar ook die teenwoordigheid van Brits-gesindes binne die Vrystaat. Lg. kon hulle nie vereenselwig met 'n onafhanklike republiek nie, het neergesien op die republikeinse Afrikaners en het as oorwegend grondspekulante en handelaars, Britse beheer as enigste waarborg vir ekonomiese groei en winste gesien (Malan 1980: 3). Die Vrystaatse Afrikanergemeenskap sou met verloop van tyd die dinamiese element in die gebied en die meningsvormers van die Vrystaatse politieke denke word. Hoewel hulle individualistiese kenmerke geopenbaar het, het hul lojaliteit teenoor familie, kerk en staat dit deurentyd beperk. Hul sterk Ou-Testamentiese en Calvinistiese opvattinge het meegebring dat hulle sterk leiersfigure aangehang het. 'n Verdere kenmerk was die spontaneïteit waarmee hulle vreemdelinge verwelkom het. Hoewel hulle hulself as 'n bevolkingsgroep met unieke kenmerke beskou het, het hulle welmenende "verafrikaanste" vreemdelinge binne hul geledere

aanvaar. Dit het die neiging tot 'n afgesonderde gemeenskap wat sy geledere vir nuwe uitdagings en veranderde tydsomstandighede sluit, teengegaan (Malan 1980: 409-411).

Die Nederlandse groep in die Vrystaat het dikwels die hoogste staatsdiensposte beklee en was prominente figure in die Volksraad. Die regering het gereeld mense uit hierdie bevolkingsgroep in diens gehad, soos die vanne Van Soelen, De Jongh Bloem, Hamelberg, Smellekamp, Groenendaal, Heijligers, Van Idekkinge, Heijermans, Sijbouts, ens., getuig. Hulle het meestal die nodige administratiewe ondervinding en agtergrond waarna die Vrystaatse presidente en inwoners gesoek het, gehad. Weens hul kennis van Nederlands - die amptelike taal van die Vrystaat-, het die regering sterk op hulle gesteun. Juis dit het tot jaloesie aan die kant van die Engelssprekendes gelei, sodat wrywing tussen die twee taalgroepe bestaan het (Malan 1980: 3; kyk ook T.F. 18.2.1869 en 17.2.1870).

Volgens *De Tijd* het die groep wat hulself die Engelssprekende "elite" genoem het, daagliks bewyse van hul "onbeskaafdheid" op die kennisgewingborde van die markgebou en landdroskantoor geskryf. Volgens die koerant was dié geskifte graffiti in onherhaalbaar walglike taal, en vir hulle het dit as bewys gedien dat die gehalte van die onderwys oorsee selfs swakker as dié in die Vrystaat was (13.2.1867).

Met 'n pleidooi van die Engelse bevolkingsgroep om weer die Vrystaat onder die opperheerskappy van die Engelse koningin te

plaas, het afgevaardigdes van Bloemfontein na Aliwal-Noord gegaan om op 30.3.1868 'n versoekskrif met 170 handtekeninge aan sir Phillip Wodehouse, die Kaapse goewerneur, te oorhandig. In hierdie versoekskrif word o.a. die name van die volgende Engelssprekendes opgemerk: W.F. Barlow, W.B. Beeton, J.A. Cameron, G. Clegg, O. Crompton, A. Donaldson, W. Futcher, J. Goodale, S.W. Green, G. Home, R. Innes, J.T. Jollie, H. Jordan, W. Langford, E. Niemeijer, G.D. Page, T. Palmer, M.L. Pincus, G. Prince, J. Raaff, J. Reimer, J. Skea en Thomas White. Die name van I. Baumann, G.A. Fichardt en B.O. Kellner kom ook op die lys voor. Hoewel oud-president J.P. Hoffman een van die afgevaardigdes was, kan aanvaar word dat sy bitterheid oor die verlies van die presidentskap hom so laat optree het en het hy nie sy naam op die versoekskrif geteken nie. Hulle het, volgens *De Tijd*, egter die fout begaan om te beweer dat hulle ondersteuners in die meerderheid was, terwyl hulle 'n maand later nie 'n kandidaat teen J.H. Brand in die presidentsverkiesing kon vind nie (2.12.1868 en 9.12.1868). G.A. Fichardt, die welvarende Bloemfonteinse handelaar, het sy deelname later verskoon met die opmerking dat die handelsbedrywighede tot stilstand gekom en bankrotskap die handelaars in daardie stadium in die gesig gestaar het. "And some of the timid townspeople, of which I am sorry to say I was one, got up a petition, horrible to relate o sir Philip Wodehouse proposing federation with the Colony as the only way out of our difficulties" (Van der Bank 1985: 28).

Hoewel die Engelssprekendes nie so 'n groot deel van die bevolking uitgemaak het nie, het hul kapitaalkragtigheid, hul

gebondenheid aan 'n eie kultuurlewe, hul imperiale verweefdheid en hul onmisbare staanplek in die handelwêreld, hulle 'n sterk gevoel van meerderwaardigheid veral t.o.v. hul herkoms en taal besorg. Teenoor die Nederlanders in leiersposisies was hulle nydig en hiperkrities, soos ook teenoor die Boere-element met sy sterk republikeinse gevoelens. Vir hulle het die wêreld net bestaan uit mense vir en teen Engeland. In sy herinneringe stel G.A. Fichardt dit soos volg: "It is much to be regretted that many youngsters born and grown up in the Free State are without a spark of patriotism and call a country which they and sometimes their parents have never seen 'home' and make fools of themselves by wishing to be what they are not" (Van der Bank 1985: 35).

Kapitaalkragtigheid en 'n trotse verlede aan die kant van die imperiaal-gesindes en die regeringsmag, teenoor patriotisme en 'n vryheidsdrang aan die kant van die republikeins-gesindes was meer as genoeg rede tot wrywing tussen die twee groepe.

Hoewel die Duitsers se simpatie aanvanklik by die Engelssprekendes gelê het, het die meerderheid later hul lot by die republikeine ingewerp. By hulle het daar egter altyd 'n sterk Duits-nasionale trots bly voortleef. In 1871 was daar twintig Duitse gesinne in Bloemfontein en hulle het onder leiding van dr. B.O. Kellner 'n "Liedertafel" gestig wat onder die bloekombome in Fichardt se tuin byeengekom het om na Duitse musiek te luister en Duitse bier te drink (Schoeman 1980: 63-65).

Nadat die Frans-Pruisiese Oorlog 'n gunstige afloop vir Duitsland gehad het, het die Duitse gemeenskap op 9 Mei 1871 'n kulturele vreugdefees in Bloemfontein gehou. In 'n groot klaskamer van Grey-Kollege het ongeveer sestig Duitsers onder voorsitterskap van dr. Kellner vergader. Hulle het van dwarsoor die Vrystaat en enkeles selfs van die diamantvelde af gekom en die enigste nie-Duitsers wat teenwoordig was, was die President, die regeringsekretaris, die staatsekretaris, die landdros van Bloemfontein en G.P. Visser, die voorsitter van die Volksraad. Die saal was versier met vlae, groen takke "and three big transparencies, representing Germania guarding the Rhine, the Emperor Wilhelm of Germany, and the Bloody Harvest" (D.T. 11.5.1871 en T.F. 11.5.1871).

Met dr. Kellner as dirigent was daar die volgende aand 'n konsert in dieselfde saal wat deur ongeveer 200 gaste bygewoon is. Dr. Kellner sowel as Thomas Weber, ook 'n inwoner van Bloemfontein, het elk twee sangsolo's gelewer. Volgens die koerant was die aand 'n reusesukses en is alle sang- en musieknommers tot groot tevredenheid van die aanwesiges uitgevoer (D.T. 11.5.1871 en T.F. 11.5.1871). Die feesgeleentheid is voorafgegaan deur 'n kerkdienst op Dinsdag, 8 Mei 1871, om 11 vm. in die Wesleyaanse kapel, gelei deur eerw. Meyfarth van die Lutherse gemeente in Bloemfontein (Trümpelmann 1950: 19). Terwyl die oorlog gewoed het, het die Duitse gemeenskap van die hoofstad £277-3-9 ingesamel om die gewonde Duitse soldate en die familieledes van gesneuweldes by te staan (D.T. 12.1871; kyk ook Human 1963: 129).

Hoewel die Franssprekendes en die Jode van die kleiner groeperinge in die Vrystaat was, het hulle hul wel deeglik in staatsdiens en die handelswêreld onderskeidelik laat geld. In die Vrystaatse landdrosregisters kom die vanne Blignaut, Bisseux, Fourie en De Villiers telkens voor. Só het die plaaslike Franse waaronder bg. 4 getel het, tydens die Frans-Pruisiese Oorlog die bedrag van £45-10-0 byeengebring om hul simpatie en sterk Frans-nasionalistiese gevoel, op tasbare wyse met die gewondes, weduwees en wese in Frankryk te betuig (D.T. 9.2.1871).

Die Jode in die Vrystaat, o.a. Baumanns, Levisseurs en Ehrlichs, het hul merk op die ekonomiese en kulturele lewe van die staat gelaat. Hulle is as volwaardige burgers erken. Tog was daar vir 'n ware Joodse opvoeding weinig fasiliteite en godsdiensoonderrig moes deur die vaders van die gesinne waargeneem word. Ná die dood van Louis David, babaseun van Isaac Baumann, die Bloemfonteinse winkelier, het sy vader langs die Christen-begraafplaas grond gekoop wat hierna as Joodse begraafplaas sou dien. Vir die Minyan, 'n religieuse diens waaraan 'n minimum van tien mans bo dertien jaar moes deelneem, moes Jode van oor die hele Vrystaat genooi word. In 1871 is die eerste Yom Kippur (Dag van Versoening) in Isaac Baumann se huis gevier. Vir 'n eie sinagoge was daar nie genoeg Jode in Bloemfontein nie (Aronstan 1974: 56-60; kyk ook Schoeman 1982a: 34).

Wat die rol van die swartmense betref, is dit duidelik dat daar nie openlike vermenging tussen blank en nie-blank was

nie. Dit was heel waarskynlik godsdienstige verskille, sowel as verskille in beskawingspeil en kulturele agtergrond, wat die blanke verhoed het om op gelyke vlak met die nie-blanke te verkeer (Van Aswegen 1968: 689).

Met betrekking tot die opheffing van die nie-blanke moet dit in aanmerking geneem word dat hy nie aan veel beter toestande gewoond was nie. Die blanke was ook nie sensitief vir die ongewenste toestande waarin die nie-blanke geleef het nie. "Hulle het die nie-blanke in sulke omstandighede aangetref en daaraan gewoond geraak dat hulle op so 'n lae peil lewe. Bowendien was die meerderheid van die blankes beslis teen die sosiale opheffing van die nie-blanke gekant, want dit sou die nie-blanke ongeskik vir diens aan die blanke maak" (Van Aswegen 1968: 705). Die nie-blanke is uit die staanspoor aan die blanke se gesag onderwerp. Aan hom is geen seggenskap op politieke, maatskaplike of ekonomiese terrein toegeken nie en die nie-blanke het hierdie totale onderhorigheid sonder teenspraak aanvaar (Van Aswegen 1968: 705).

Geoordeel na 'n skildery van Thomas Baines was daar in Bloemfontein vier plekke waar nie-blankes woonagtig was. Twee van hierdie woonplekke, nl. dié teen Seinheuwel en die een suidoos van die dorp, is aanvanklik behou. Eg. was bekend as die Skutkraal-lokasie en lg. as die Mooihoek-lokasie. Die ander twee plekke, nl. ten suidooste van die N.G.K.-gebou en dié teen Fort Drury-heuwel, suidwes van die dorp, het later verdwyn. Op die dorpsgrond ten suide van Bloemfontein was daar die Kafferfontein-lokasie. Die stadsvaders van Bloemfontein

het reeds in 1861 die verskillende etniese groepe met regulasies geskei. Die bruinmense en Basters het in die Mooihoek-lokasie gebly, terwyl die Fingo en Rolongs regs van Kafferfontein gevestig is (Van Aswegen 1968: 460). In 1868 is bepaal dat geen blanke toegelaat sou word om in 'n lokasie te woon nie. Dit is, klaarblyklik weens die aanwesigheid van sekere blankes in die Mooihoek-lokasie, tot die munisipale regulasies toegevoeg. Die skeiding tussen blanke en nie-blanke woongebiede is hierdeur sterker beklemtoon (Van Aswegen 1968: 461).

Die verhouding tussen blank en nie-blank het gewissel van 'n heer-diensbode-verhouding waar blankes hul verantwoordelikheid as Christenvoog teenoor die minder ontwikkelde nie-blanke nagekom het, tot 'n verhouding van baas- slaaf. Eg. groep blankes was gewis in die meerderheid en het die nie-blanke op dieselfde wyse as hul eie kinders behandel en dus dieselfde gehoorsaamheid en pligsgetrouheid van hulle verwag. "By hulle het die morele verpligting nog swaar geweeg dat die Nie-blanke in die sin van ware Christelike voogdyskap behandel moes word. Dit het steeds geskied met die oorheersende beginsel van geen gelykstelling en in die sin dat daar teenoor 'n kind ferm en beslis opgetree moet word" (Van Aswegen 1968: 746). Volgens G. A. Fichardt het die goeie werkgewer nooit enige probleme gehad om diensbodes te kry nie. Hy verklaar: "But the general class of our 'Boers' are kind to their native servants. They are the only people who keep servants for a lifetime. No Europeans [d.w.s. diegene afkomstig van Europa] are able to do that" (Van Aswegen 1968: 745).

Die vernaamste kontakpunte tussen blank en nie-blank was ongetwyfeld die huis, die tuin, die plaas, die sakeonderneming en in munisipale en regeringsdiens. Op hierdie terreine het die nie-blanke as diensbode en hulp opgetree (Badenhorst 1979: 32).

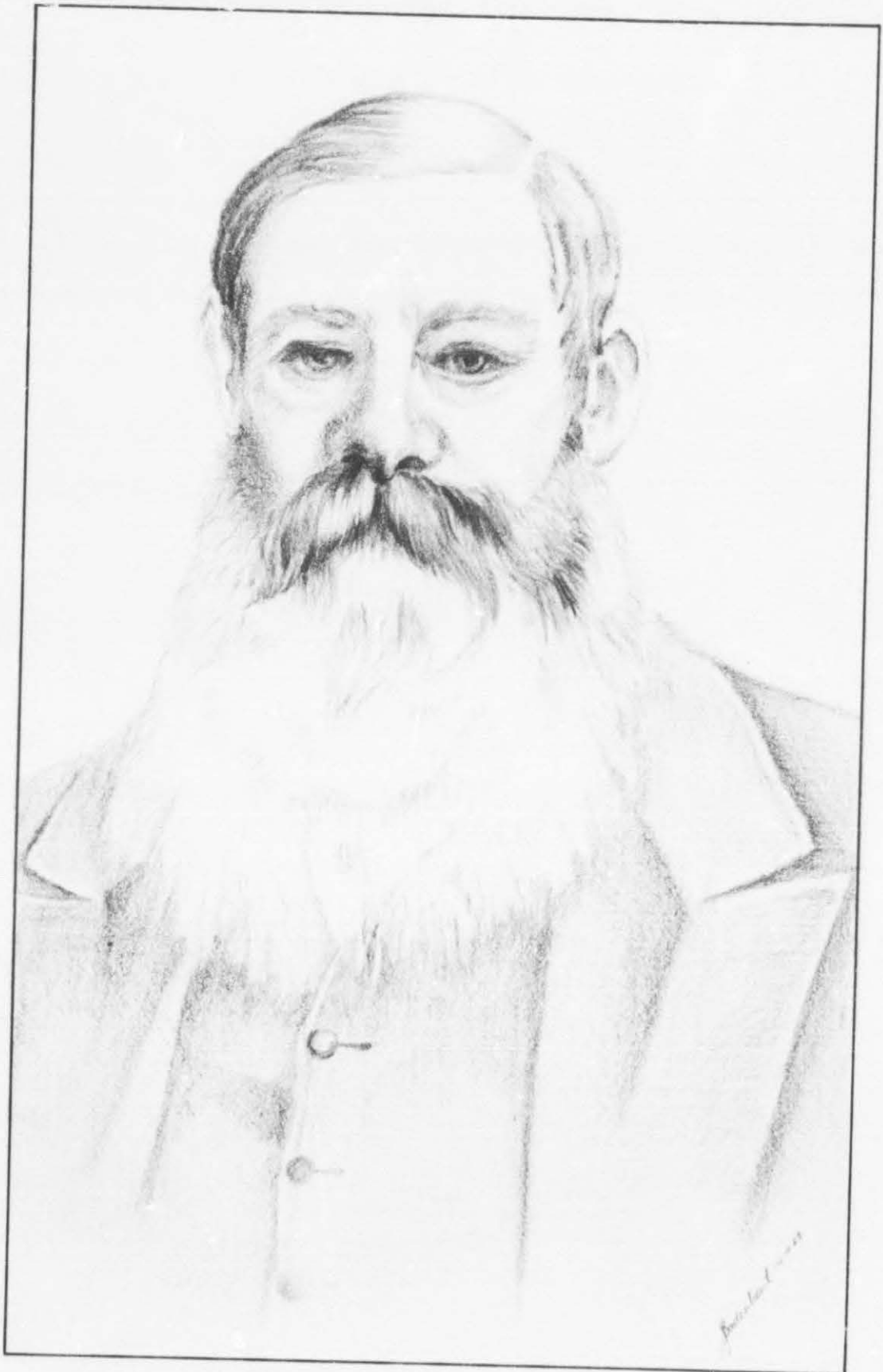
Die stryd om die diamantvelde sou die Vrystaatse bevolking saamsnoer soos nooit tevore in sy geskiedenis nie. Dit was die tydperk waarin die Vrystaatse republikeine finaal bewys gelewer het daarvan dat hulle die Vrystaat as hul vaderland aanvaar het en waartydens hulle verder 'n bewussyn van Afrikanerskap in breër perspektief vertoon het (Malan 1980: 20).

2.5 Nasionale gevoel by die Vrystaters

'n Gebrek aan eensgesindheid onder die Vrystaters het duidelik geblyk toe baie burgers gedurende die Eerste en Tweede Sothoorloë hul kommando's verlaat en huiswaarts gekeer het. Sarel Cilliers het in Januarie 1866 ernstig gewaarsku oor hierdie verdeeldheid onder die burgers. Die feit dat president Brand self op kommando gegaan en sy burgers moed ingeproat het, het spoedig hul getalle van 300 tot 2 000 laat styg. Skielik was daar 'n gees van eensgesindheid en getrouheid onder die burgers en die inwoners. Volgens komdt.-genl. J.I.J. Fick het die President se godsdienstige en ferme optrede hom die redder en vader van die Vrystaat gemaak. Die volkslied wat in hierdie stadium uit die pen van H.A.L. Hamelberg en W.F.G. Nicolai

verskyn het en oral deur die burgers op kommando gesing is, het veel bygedra tot hul vurige vaderlandsliefde (Van Jaarsveld 1957: 65-67).

Volgens die historikus S. F. Malan het beide Afrikaans- en Engelssprekendes hul gewig agter pres. Brand ingegooi. Weens sy Kaapse agtergrond en opvoeding was hy tuis in die Engelse koloniale kultuur en gebruike en weens sy staatsmanskap en die toepassing van sy juridiese kennis, het hy die simbool van republikeinse onafhanklikheid geword. Nadat hy in die Sotho-oorloë die burgers se vertrouwe gewen het, het die volksleër onder komde. Fick, De Villiers en Wepener met verbasende eensgesindheid opgeruk om hul gemeenskaplike ideaal, nl. die oorwinning oor die vyand, te verwesenlik (1980: 9-10). In komdt. Louw Wepener het die inwoners nou hul eerste nasionale held gevind. Hy het heldhaftig gesterf in 'n mislukte poging om Moshweshwe se vesting, Thaba Bosigo, in te neem. Daarbenewens het H.A.L. Hamelberg as redakteur van *De Tijd* pres. Brand as bondgenoot bygestaan met sy patriotiese artikels wat die burgers tot beskerming van die Vrystaat aangespoor het. Pres. Brand het verder voortdurend sy manskappe op die hoogte gehou van alle krygsverrigtinge en diegene wat hulle op die slagveld onderskei het, se name op ererolle in die staatskoerant laat plaas (Cameron 1986: 148 en Malan 1980: 10-11).

SKETS VAN PRESIDENT J.H. BRAND

BRON: MEINTJIES, J., PRESIDENT STEYN.

Na hul sukses het 'n gees van eiewaarde die Vrystaters vervul as die resultaat van eensgesindheid, volharding en getrouheid. Om hierdie bewuswording as volk te versterk het die Volksraad tot die oprigting van 'n nasionale monument besluit. Hierna kon hulle die Derde Sotho oorlog met groter selfvertroue tegemoetgaan. Hul suksesse moes sir Philip Wodehouse in sy besluit om Basoetoland op 12 Maart 1868 te annekseer beïnvloed het. Hul magtelose onsteltenis hieroor kon hulle net met 'n vrugtelose afvaardiging na Engeland toon, maar tog was juis dit die teelaarde vir nasionale sentiment (Cameron 1986: 149 en Malan 1980: 11-14).

Die versugting van baie Engelssprekendes asook van hul mondstuk, *The Friend*, dat Wodehouse ook die Vrystaat moes annekseer, het vir baie Vrystaters op verraad neergekom. 'n Burger van Bethulie het hul gevoelens opgesom deur te verklaar dat die sg. Britse onderdane in tye van gevaar nie te vertrou was nie. Die Volksraad het besluit dat geen ondertekenaar van die versoekskrif om anneksasie aan Philip Wodehouse 'n staatsdiensbetrekking mog beklee sonder aflegging van 'n eed van getrouheid aan die Republiek nie (Malan 1980: 15; kyk ook Van Schoor 23.4.1954: 52). Nadat Charles Warden in die kantoor van die O.G. aangestel is, word dit bekend dat hy die versoekskrif onderteken het. Na 'n hewige woordewisseling in die Uitvoerende Raad, word hy egter in sy pos behou, op voorwaarde dat hy die eed van getrouheid aflê. Selfs hierna het twee raadslede, Francis McCabe en Marthinus Steyn, daarteen gestem (UR5 Notule, 9.3.1871: 51).

Vir die ondertekenaars van die versoekskrif het groei en vooruitgang op die pad van verbondenheid aan Brittanje of die Kaapkolonie gelê. Hulle het egter die vryheidsdrang, wilskrag en deursettingsvermoë van die Afrikaanssprekende Vrystater onderskat en baie van hulle het, soos toestande verbeter het, tot ander insigte gekom. Dit word duidelik deur G.A. Fichardt in sy korrespondensie getoon (Van der Bank 1984: 28).

Uit die nuutgevonde Vrystaatse volksbesef sou 'n belangstelling in geskiedskrywing vloei. Dit het sy ontstaan o.a. te danke aan die Britse anneksasie van Basoetoland en die Diamantvelde wat die volk beledig het. Die eerste Vrystaatse poging tot geskiedskrywing was die van J.M. Howell, die voormalige Winburgse landdros, met sy *History of the Free State from 1777 to 1866* - 'n werk in agt dele wat weens 'n gebrek aan belangstelling om vooruitbestellings te plaas, nooit in druk verskyn het nie. A.F. Lindley se *Adamantia* was dus die eerste gepubliseerde werk. Dit het die diamantveldkwessie egter so subjektief hanteer en die boek was so vol bittere vooroordele en veroordelings teenoor Brittanje dat dit van geen waarde was nie. H.J. Hofstede, die voormalige Winburgse onderwyser, het ook gepoog om 'n *Geschiedenis van den Oranje-Vrystaat* te skryf, maar ongelukkig sommige insidente oordryf en ander afgeskeep. Hierdie werk met sy talle onjuisthede was van so 'n aard dat niemand die geskiedenis van die Vrystaat hieruit sou kon leer nie (T.F. 6.7.1866 en 22.2.1867; kyk ook Van Jaarsveld 1957: 83-87).

Dit is opmerklik dat twee van die vroeë outeurs verbintenisse met Winburg gehad het. 'n Moontlike rede hiervoor is dat dit die oudste Voortrekkerdorp in die Vrystaat was en die dorp 'n belangrike rol in die geskiedenis bly speel het. Beide Howell en Hofstede was kleurryke, skrande, dog eksentrieke figure wat deur hul gemeenskapsbetrokkenheid waardevolle diens gelewer het (Q.B. of the S.A. Library Sept. 1963: 34-38).

Veral twee insidente met die ZAR het die Vrystaatse eenheidsgevoel laat opvlam. In 1866 het pres. M. W. Pretorius die grens van die Verzamelberg-veldkornetskap in die distrik Wakkerstroom langs die Kliprivier as eie gebied geproklameer en sy amptenare opdrag gegee om dit as 'n integrerende deel van die Z.A.R. te beheer. Weens die hewige Vrystaatse protes omdat dit histories as Vrystaatse grondgebied beskou is, het pres. J.H. Brand hom op 10 Januarie 1867 ontmoet, maar die onderhandelinge het net uitgeloop op 'n dreigement van Pretorius: "Roer net aan de lijn, want dan val lood op jullie." Luit.-goew. Robert Keate van Natal sou hierna as arbiter die Kliprivier as grens vasstel. Dit het hy klaarblyklik gedoen weens Transvaalse handelsbetrekkinge met Natal en hy het dus die Z.A.R. bevoordeel. Om rus en vrede te bewerkstellig het Brand hom hierin berus en het die Vrystaat 2 000 vk. myl grond verloor (Van Jaarsveld 1957: 61-62).

Ook sou die Tweede Sotho-oorlog die state verder uitmekaar dryf. Transvaalse burgers het eers twee maande ná die aanvang van die stryd, eers nadat Transvaalse burgers naby Harrismith deur die Sotho's vermoor is, tot die oorlog toegetree. Binne

enkele weke moes genl. Jan Fick van die Vrystaat by Paul Kruger, latere Transvaalse president, pleit om hulle in nog net een veldslag by te staan. Die Transvalers trek egter terug, elk met ses buitgemaakte beeste en onder die valse indruk dat hulle tussen ses- en sewehonderd plase vir die Transvaal verdien het (Van Jaarsveld 1957: 63). Dit was dus beslis nie hulpverlening aan 'n susterrepubliek wat hulle gemotiveer het nie (Van Jaarsveld 1957: 64).

Met die verlies van grondgebied a.g.v. die anneksasie van Basoetoland (142 plase) en Griekwaland-Wes (143 plase) het 'n gees van verontwaardiging en 'n gevoel van magteloosheid die Vrystaters beetgepak. Vir hulle was dit 'n daad van "kracht boven recht" en 'n gees van solidariteit was in die ontkiemstadium (Barlow 1972: 103, Spies Desember 1954: 50; kyk ook Morell 1969: 185 en Van Jaarsveld 1957: 68-69).

In die vorming van hul politieke denke het eksterne prikkels en interne reaksie in noue wisselwerking gestaan. Die belangrikste voedingsbron van hul nasionale bewussyn was ongetwyfeld die Sotho-bedreiging en die Britse imperialisme. Beide hierdie faktore sou deur pres. Brand so aangewend word dat dit in die laat sestigerjare as saambindende kragte gedien het (Malan 1980: 412-413).

2.6 Die wapen en vlag van die Oranje-Vrystaat

Nadat die Vrystaatse Republiek in 1854 tot stand gekom het, het pres. J.P. Hoffman van koning Willem III van Nederland 'n

wapen en vlag gevra. Dit is ontwerp en op 12 Januarie 1856 het Cornelis Hiddingh dit as Nederlandse gesant na Bloemfontein gebring. J.N. Boshof was sedert 1855 president en aangesien hy nie bewus was van die versoek wat aan die Nederlandse koning gerig was nie, het hy reeds deur bemiddeling van sir George Grey, die Kaapse goewerneur 'n grootseël in Engeland laat maak. Na verdere onderhandeling is 'n samestelling van die Nederlandse geskenk en die grootseël op 23 Februarie 1856 deur die Volksraad aangeneem. Die Nederlandse ontwerp vir die vlag is onveranderd aanvaar en beide wapen en vlag sou tot 1902 in gebruik bly (F.v.d.W IV 1971: 702; kyk ook Godee Molsbergen 1911: 92 en Grobbelaar 1975: 90-92).

Vir J. Bryce, Britse historikus, sou die rustigheid van die skape en die leeu na's mekaar op die wapen dui op die harmonie tussen die Nederlandse en die Engelse volkselemente asook op die gees van eendrag wat pres. Brand in die openbare lewe van sy Republiek gebring het (Bryce 1901: 393). Juis hierdie samesmelting van die Nederlandse en Engelse idees in die Vrystaatse wapen is 'n duidelike heenwysing na die versmelting op sosiaal-kulturele gebied van die Hollands-Afrikaanse en Engelse bevolkingsgroepe in die Vrystaat wat spoedig onbetwisbaar Vrystaters genoem sou kon word.

Die wapen word heraldies soos volg beskryf: "Op 'n skild van silwer tussen drie blou jaghorings gemond en gesnoer van rooi, 'n voorstelling van die ronde seël van die Republiek van die Oranje-Vrystaat soos aangeneem in 1856, nl. op 'n wit skyf, in die boonste gedeelte 'n boom op 'n los grond, regs vergesel

van drie skape en links van 'n natuurlike leeu wat met sy regterpoot die boom ondersteun, en in die onderste gedeelte 'n Voortrekkerwa op 'n los grond, alles van natuurlike kleur; dwarsbalksgewys geplaas 'n gedrapeerde lint waarop die wapenspreuk Geduld en Moed voorkom, bokant die boom die woord Vryheid en onderkant die wa die woord Immigratie; agter die skild twee skuinsgekruiste stokke met bal- en speerpunte, alles van goud, twee vlae van daardie Republiek, aan albei kante gedrapeer, waarvan sigbaar is sewe bane afwisselend wit en oranje en 'n kanton van drie bane, rooi, wit en blou" (E. vd. W. IV 1971: 702).

Die jaghorings was 'n ou simbool van die huis van Oranje wat afgestam het van die legendariese Willem met die Hoorn. Die simbole op die seël word deur die onderskrifte verklaar: 'n boom vir vryheid, 'n leeu vir moed, skape vir geduld en 'n kakebeenwa vir immigrasie (E. vd. W. IV 1971: 702).

Die verskil wat aangaande die vryheidsboom ontstaan het, daar dit as lemoenboom verskyn het, is volledig deur C. Pama, Suid-Afrikaanse heraldikus, nagevors en verklaar. Die slotsom was dat dit slegs 'n boom is wat vryheid simboliseer - die vryheid om na eie aard te ontwikkel en te groei (Grobbelaar 1975: 92-93 en Van Schoor 1961: 172).

Die wapen van die Oranje-Vrystaat het vir die eerste keer amptelik op die voorblad van die *Gouvernementskoerant van den Oranje-Vrijstaat* van 2 September 1863 verskyn. Dit wil verder voorkom of die wapen slegs een keer korrek gepubliseer is, nl.

toe H.A.L. Hamelberg in 1866 die woorde en musiek van die Vrystaatse volkslied laat druk het. Die wapen wat toe in kleur op die titelblad verskyn het, vertoon geen vrugte aan die boom nie en is waarskynlik gemaak volgens die houtsneewapen wat agter die stoel van die voorsitter van die Vrystaatse Volksraad gepryk het (Van Schoor 1961: 179, 181 en 198).

In 1926 is die boom egter volgens C. Pama as olienhoutboom verklaar en in 1973 is dit bevestig. Tog het dit nie sy betekenis as vryheidsboom verander nie, daar die woord "vryheid" steeds bo die boom gepryk het (Grobbelaar 1975: 93).

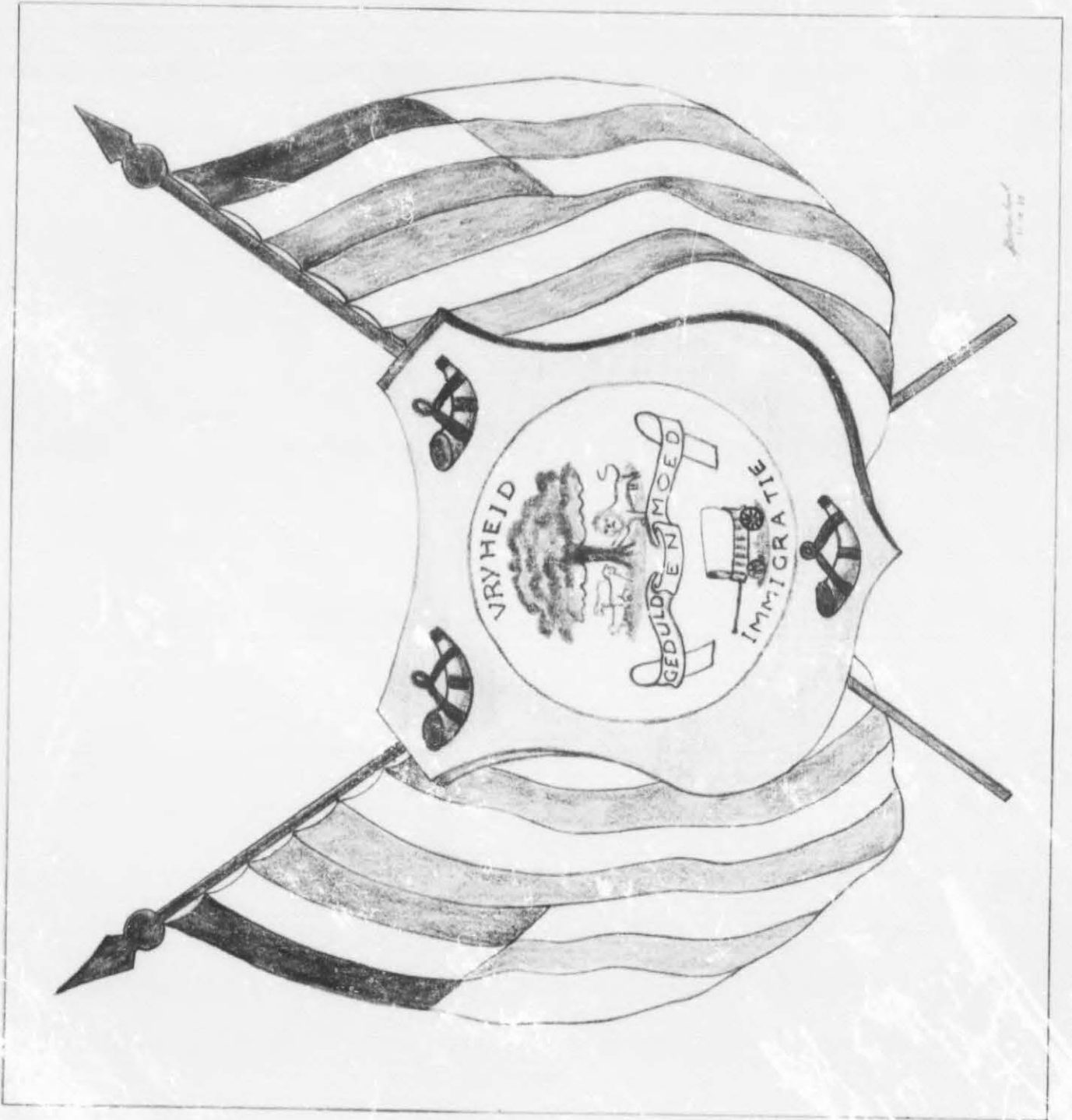
Die liefde vir en trots op hul wapen en veral hul vlag kom duidelik na vore in die herhaalde gebruik en vertoon daarvan. Die vlag is plaaslik deur van die inwoners vervaardig. So het mev. J.N. Boshoff op 15 Junie 1879 altesame £1-0-0 ontvang vir die maak van 'n Vrystaatse vlag vir die staat (TG252, Staat, 15.6.1870: g.p.).

Uit die pen van J.S. de Vletter, die staatsboekbinder, het ook 'n wapenlied en 'n vlaglied gekom wat bedoel was ter onderskraging en bemoediging van die Vrystaatse burgers op die slagveld teen die Sotho (Badenhorst 1979: 72). Hy het ook 'n lied vir die Bloemfonteinse Vrywilligerskorps geskryf waarin telkens van die Vrystaatse vlag melding gemaak word:

"Bestormt zijn roofnest bovenop!

En laat uw vlag daar wappren" (T.F. 15.4.1864).

BRON: VAN SCHOOR, M.C.E., DIE WAPEN VAN DIE ORANJE-VRYSTAAT,
Historia, September, 1961, p. 188.

Die Vrywilligerskorps het hul Vrystaatse vlag op 22 Februarie 1865 op seremoniële wyse van die eggenote van die Vrystaatse staatsprokureur, mev. Roberts, in ontvangs geneem (T.F. 24.2.1865).

Veral tydens besoeke van staatsmanne was die vlag prominent, soos duidelik geblyk het uit verslae tydens die besoek van die Kaapse goew., sir Henry Barkly. Nie alleen het haas elke versiering 'n vlag ingesluit nie, maar Vrystaatse vlae het voor talle huise gewapper (T.F. (23.2.1871)). Ook gedurende die herdenking van die Vrystaatse onafhanklikheid op 23 Februarie 1870 het die landsvlag telkens die aandag getrek (D.T. 24.2.1870).

Tydens die besoek van die President aan die Vrystaatse dorpe is telkens van die vlag gebruik gemaak. Reeds met pres. Brand se eerste aankoms in Bloemfontein, was die stad met vlae versier, met die klem op die Vrystaatse vlag (D.T. 4.2.1864; kyk ook Schoeman 1980: 41). Tydens sy besoek aan Bethulie op 28 Julie 1866 was die Vrystaatse vlag prominent, veral om uitdrukking te gee aan hul eenheidsgevoel, volkstrou en nasionalisme (Pellissier 1963: 9-30). Net so is Winburg en Harrismith in 1864 versier tydens die besoek van pres. Brand (Steytler 1932: 152 en Venter 1975: 111-112).

2.7 Die volkslied en taal van die Vrystaat

Op 23 Februarie 1866, die dag waarop die onafhanklikheid van die Vrystaat herdenk is, is die lied wat spoedig die

Vrystaatse volkslied sou word, vir die eerste keer deur 'n gemengde koor onder leiding van dr. B.O. Kellner voor die Vrystaatse Volksraad gesing. Die lied, wat deur H.A.L. (Arnoldus) Hamelberg, Bloemfonteinse advokaat, geskryf en deur W.F.G. Nicolai van die Koninklike Akademie vir Musiek in Den Haag getoonset is, het dadelik geesdrif by die republikeinsgesinde inwoners ontlok. Dieselfde nag het groepe dit in die strate van Bloemfontein gesing, vroegeand by die Presidentswoning en later by Hamelberg se huis. Reeds die volgende dag is dit deur die Volksraad as volkslied aanvaar (Barlow 1972: 100).

Die wyse waarop die inwoners van Bloemfontein en die Vrystaat die volkslied aanvaar het, was 'n ligpunt in Hamelberg se lewe en kort voor sy dood het hy aan H.P.N. Muller "met vochtige oogen" vertel "van de ontroering bij de in de raadzaal aanwezigen, nu zij voor het eerst een eigen volkslied hooren weerklinken, een lied dat sprak van hun onafhankelijkheid, hun nooden, hun streven en hun hopen" (Muller 1889: 159).

"Volkslied van den Oranjevrijstaat.

Heft, Burgers, 't lied der vrijheid aan,
En zingt ons eigen volksbestaan!
Van vreemde banden vrij,
Bekleedt ons klein gemeenebest,
Op orde, wet en regt gevest,
Rang in der Staten rei.

Al heeft ons land een klein begin,
Wij gaan met moed die toekomst in,
Het oog op God gerigt,
Die nooit beschaamt, wie op hem bouwt,
Op hem als op een burgt vertrouwt,
Die voor geen stromen zwicht.

Vervuld met liefde tot ons land,
Gaan wij eendragtig hand aan hand,
In voorspoed en in druk;
Als broeders staan w'elkaar ter zij
In eer en trouw; zoo stichten wij
Het zekerst volksgeluk.

Bescherm, o God, den Raad van't land,
Geleid hem aan Uw vaderhand,
Verlicht hem van omhoog.
Opdat zijn werk geheiligd zij
En vaderland en burgerij
Tot zegen strekken moog.

Zie in genâ en liefde neêr
Op onzen President, o Heer!
Wees Gij zijn toeverlaat!
De taak, die op zijn schouders rust,
Vervulle hij met trouw en lust
Tot heil van volk en staat!

Een warme, reine godstdienstzin
Dring in ons aller harten in
En maak'ons hier op aard
Het worstelperk voor d'ewigheid,
In't Koningrijk der deugd bereid,
Een zaal'ger leven waard!

Dwingt woest geweld ons tot den strijd,
Geschonden'eer of waardigheid
Tot't grijpen van het zwaard,
Dan trekken w'op met leewenmoed
En offren gaarne goed en bloed
Voor't land, ons lief en waard.

Met God voor volk en vaderland!
Die leus doen w'altijd trouw gestand,
Zelfs in den heetsten strijd.
Voor hem, die zoo te wapen snelt,
Die zoo zijn God tot schild zich stelt,
Is zegepraal bereid.

Heil, driewerf heil den dierb'ren Staat,
Het volk, den President, den Raad!
Ja bloei naar ons gezang
De Vrijstaat en zijn' burgerij,
In deugden groot, van smetten vrij,
Nog tal van euwen lang!

Mr. H.A.L. Hamelberg."

Dit is duidelik dat Hamelberg die burgers van die Vrystaat met hierdie lied oproep tot volkstrots, daarop dat hulle vryheid gegrond is op orde, wet en geregtigheid. Hy wys ook op die onwrikbare vertroue in 'n onfeilbare God, asook op die belangrikheid daarvan dat hulle mekaar in eendrag, soos broers, moet onderskraag. Hy vra dan ook God se beskerming en leiding vir die Volksraad, die President en die volk asook 'n warme godsdienssin, moed en trou by elkeen. Sy lied word afgesluit met die wens dat die Vrystaat en sy burgers nog eeuelank deugsam sal bloei (Badenhorst 1979: 75-77).

Op die slagveld is die lied op talle plekke ge oefen en beide die lieds krywer en die toonsetter is paslik vir hul bydraes beloon (Muller 1889: 158-159). Die reaksie uit Engels gesinde oord was egter allermens entoesiasties (T.F. 2.3.1866). In hul pogings om die volkslied te verkleineer het 'n Engelstalige op die ooreenkoms daarvan met H Tollens se Nederlandse volkslied gewys. *The Friend* het dan ook alle belangstellendes genooi om die twee liedere by hul kantoor te kom besigtig en dan self te oordeel (4.5.1866). Aangaande hierdie beskuldiging van plagiaat het C.F. van Ludwig, 'n korrespondent, na 'n uitgerekte polemie k, daarop gewys dat Hamelberg se gedig universeel is en vanselfsprekend versreëls van soortgelyke trant sal bevat (Human 1963: 128).

Die samespraak tussen Klaas Waarzegger en Jan Twyfelaar in die *Cradock News* van Desember 1860 wat deur Meurant geskryf, en as die eerste volwaardige geskrif in Afrikaans beskou kan word,

het by die Vrystaters die gedagte laat posvat dat die taal wat hulle gepraat het, eie aan hulself en hul kultuur was. Die taalbewuswording het beslis tot die nasionale bewuswording bygedra en sou ook 'n neerslag in hul kulturele eenheid hê (Schutte 1971: 66-71).

Die Vrystaatse spreektaal was blykbaar redelik eenvormig. Die sametrekking in laers gedurende die Sotho-oorloë het ook tot hierdie eenvormigheid bygedra. Uit die Vrystaat is min woorde tot die Afrikaanse taalskat toegevoeg omdat plante en diere reeds vanweë vroeëre jagtogte uit die Kaapkolonie bekend geword en name ontvang het (Von Wielligh 1925: 210-211).

2.8 Nasionale feesdae in die Oranje-Vrystaat

Die Vrystaatse verjaardag op 23 Februarie was vir die breë Vrystaatse publiek, soos vir die inwoners van Bethulie en omgewing, 'n dag van skyfskiet en jolyt. Dit is deur die Volksraad as vakansiedag geproklameer en op dié dag sou daar volgens vasgestelde reëls in elke dorp of distrik om die Presidentsprys, gewoonlik £10-0-0, meegeding word. Die afstand waarop skyf geskiet is, was honderd tree. Elke deelnemer het drie skote uit die vuur op 'n skyf, sewentien duim in deursnee, geskiet. Daar was egter ook ander kompetisies asook boeresport met talle pryse (Pellissier 1963: 37).

Sakke hawer, verse, hamels en patrone het as pryse gedien. "Na die skyfskiet het perderesies gevolg, waar veral die jongmanne mekaar entoesiasies uitgedaag het en met hul perde gespog

het. Die reëls het bepaal dat die verloorder 'n vers, 'n sak mielies of 'n sak hawer moes betaal" (Geyser Maart 1963: 7). Vir die manlike geslag was die skyfskiet die hoogtepunt van die feesvieringe en hulle het feitlik almal deelgeneem. In 1865 het Andries Brummer in Bloemfontein die skyfskiet, uit veertig deelnemers, gewen. Hiermee het hy £10 verdien. Die Bloemfonteinse artilleriste onder kap. Goodman het gereeld op dié dag 'n saluut van 21 kanonskote afgevuur (T.F. 24.2.1865).

Ook op Edenburg was die wapenskou en skyfskiet 'n jaarlikse instelling gereël deur die dorp se skietvereniging (Van Loggerenberg 1938: 65). Op 23 Februarie 1871 het H. du Plooy en J. Haasbroek die £10 prys op Winburg gedeel omdat daar nie beslis kon word wie die beste skut was nie (TG 3425 Verslag, Januarie 1871: g.p.).

Na die vredesluiting tussen die Vrystaat en die Suid-Sotho op 14 Mei 1866 is dié dag tot eenmalige vakansiedag verklaar en is komdt. Wessels en sy manne feestelik in die hoofstad terugontvang. Elke inwoner wat 'n Vrystaatse vlag kon bekom, het dit voor sy huis gehys, sodat Bloemfontein behoorlik in feesgewaad geklee was. Enkele instansies, soos die Bloemfontein Bank het geen tekens van vreugde getoon nie, heel moontlik weens die Engelsgesinde houding van die voorsitter van die bank, G. Home, en sy ander direkteure, wo. H. Jordan, F. Daniel, T. White, J. Dick en A.H. Bain. Selfs hul anti-nasionale houding kon egter dié aand geen demper op die vreugde plaas nie (D.T. 25.4.1866 en T.F. 18.5.1866).

Daardie aand het die inwoners 'n afbeelding van die redakteur van *The Great Eastern* - 'n Grahamstadse koerant - op die markplein verhoor weens sy lasterlike kommentaar op die Vrystaatse strategie gedurende die oorlog. Hy is skuldig bevind en verbrand (D.T. 25.4.1866). Bloemfontein was met veelkleurige ligte versier en die munisipaliteit het selfs 'n houthuis op die markplein laat bou om dit die aand as vreugdevuur aan die brand te steek (D.T. 9.5.1866 en T.F. 18.5.1866). 'n Boer wat Bloemfontein daardie aand te perd genader het, het die volgende oggend vertel dat die ligte hom aan 'n sprokiesland laat dink het. Die eerste gedagte wat 'n ander persoon na bewering te binne geskiet het, was dat hy hom in die hemel bevind het (T.F. 18.5.1866).

Gedurende die dag was almal in hul heel beste klere geklee, en die aand het talle na die Presidensie en H.A.L. Hamelberg se huis toe gegaan om die volkslied daar te sing. Terwyl dr. Krause hieraan meegedoen het, het onbekendes al sy hout gesteel om daarmee die vreugdevuur op die markplein te stook. Die wye deelname van inwoners en instellings blyk uit die volgende aanhaling: "Suffice it is then to say, that the illumination could not be surpassed, if indeed equalled, by any town between this and Grahamstown. It was tasteful, brilliant, general, and got up regardless of expense, as a genuine illumination should be. The transparencies more especially worthy of honourable mention, were those of Messrs W. Collins, W.W. Collins, C. de Jongh Bloem, C.E. & G.Fichardt, H.A.L. Hamelberg, H. Jordan, dr. Krause, J.C. Nielen Marais, E. Niemeyer, L. Rascher, J.A. Smellekamp,

Landdrost Van Soelen, R. Woeke [Wocke], The Standard Bank, The Free State Hotel, His Honor the President, The College, The Bloemfontein Bank, and several others too numerous to particularize" (T.F. 18.5.1866).

Dit is dus duidelik waarneembaar dat dorpenaars en plattelanders gedurende feesvierings die geleentheid gehad het om vryelik te meng en dat hul samesyn kultuurverrykend was. By hierdie geleenthede is daar van vlae, versierings en vreugdevure gebruik gemaak. Hierdie onafhanklikheidsvierings het nasionale trots by die inwoners opgewek en hoewel *The Friend* by geleentheid gepoog het om die Engelssprekende bevolkingsgroep krities daarteenoor in te stel deur telkens te verwys na die ramp wat die Soewereiniteit met die onafhanklikheidsverklaring getref het, het Engelssprekendes in toenemende mate aan die feesvierings begin deelneem. Hierdie patriotiese samehorigheidsgevoel kom duidelik na vore in die feesvierings rondom die vredesluiting na die Sotho-oorlog van 1866 toe o.a. Engelssprekendes soos H. Jordan, G. Page, L. Rasher, E. Niemeyer, W.W. Collins en selfs *The Friend* se versierings as van 'n besonder hoë gehalte uitgesonder is (T.F. 18.5.1866).

Die onafhanklikheidsvierings het gedien as stimulus vir groter kulturele en nasionale eenheid. Die vierings het veral gesentreer om dit wat die inwoners genot verskaf het, nl. skyfskiet, perde, perderesies en illuminasie. Hierin word veel van die Vrystaters se kulturele opvattinge - hul rustige en ongekunstelde lewenspatroon, hul liefde vir die buitelewe en

hulle gehegtheid aan die natuur - weerspieël (Badenhorst 1979: 63-70).

2.9 Die nasionale monument

Op Maandag, 29 Mei 1871, het die Vrystaat in Bloemfontein sy eerste volwaardige monument op luisterryke wyse onthul, nl. die nasionale gedenkteken (later "Basoeto-monument" genoem) ter nagedagtenis o.a. van die gesneuwelde kmdt. Louw Wepener (Spies 1941: 288). Dit was op aanbeveling van Hamelberg dat die Volksraad besluit het om die monument op te rig; nie alleen ter nagedagtenis aan Wepener nie, maar aan al die gesneuweldes tydens die oorlog sodat die nuwe geslag voortdurend herinner sou word aan dit wat hul voorgeslagte deurgemaak het (Volksraadsnotule 9.5.1866: 23).

Richard Wocke wat die monument ontwerp het, het 'n praktiese idee en 'n lae prys in gedagte gehad toe hy die bonkige reghoekige klipwerk op 'n voetstuk geskep het. Ook die stomp obelisk aan die bokant het stewigheid gesimboliseer (Schoeman 1982b: 48).

Van die £330 wat die monument gekos het, het Hamelberg, C.W. Hutton, R. Finlay en G. Israel £130 onder die inwoners van die Vrystaat ingesamel. Die res is deur die staat bygedra, wat ook die £75 vir die pad na die monument, deur C.W. Champion gebou, betaal het (Collins 1965: 306). In die oprigting van hierdie monument is die verskillende Vrystaatse bevolkingselemente verenig, want die geldinsamelaars was

verteenwoordigend van die Nederlandse, die Engelse en die Joodse gemeenskappe. Die inskripsies op die monument het geen name van individue in herinnering geroep nie, maar veldslae (Theal VIII 1964: 384). Die huldigingswoorde op die monument word onderskryf deur "De Dankbare Natie" as bewys van 'n eenheidsband in krisistye. 'n Huldigingsgedig deur W.C. Peeters van Smithfield, lid van die boukommissie, het juis dit beklemtoon:

"Het volk, de Afrikaan, de Brit, Germanje's zonen,
En Hij, wieu't Nederlandsch bloed door zijne ad'ren vloeit,-
Hun t' saamsijn op deez' plek sal uwe bedroefde toonen,
Hoezeer uw heldendood ons dankbaar hart ontgloeit" (D.T.
1.6.1871).

Die wapen, vlag, volkslied en taal was samebindende elemente in die Vrystaatse kulturele bestel. Hiermee saam het die Sotho-gevaar, hul oorwinnings op die slagveld en hul geliefde President meegehelp om hulle op die pad van nasionale eenwording te plaas.

3. DIE LANDBOU, VEETEELT EN ALGEMENE PLAAS- EN DORPSLEWE

3.1 Inleiding

Die woord boerdery, bedoelende landbou en veeteelt, is 'n woord wat akkerbou, tuinbou, weidingsbestuur en veeproduksie insluit; asook by geleentheid die verwerking van die produkte daarvan. Dit omvat ook die aanwending van die voordelige genetiese eienskappe van diere, d.m.v. teling, voeding en bestuur, om groter veeproduksie te bewerkstellig (E v.d. W. VI 1971: 428-429). Aangesien die Vrystaat dun bevolk was, het die boereplaas waarop talle van die bewoners geleef, ontwikkel en gegroei het, 'n besondere bydrae tot die kulturele lewe gelewer (Badenhorst 1979: 34).

3.2 Die landbougrond en sy eienaar

Die Vrystaat is oor die algemeen geskik as weiding vir vee, maar die oostelike distrikte, nl., Harrismith, Bethlehem, Winburg, Ficksburg, Ladybrand, Wepener, en Rouxville, is graan- en vrugte-wêreld weens die koel grond waarop gewasse onder droëlandtoestande verbou kan word (Collins 1965: 278; kyk ook Volksraadskomm. 1884: 7-8). Volgens die geskiedskrywer D.J. Jacobs, was die distrik Bloemfontein besonder geskik vir beesboerdery, Winburg vir skaapboerdery, Rouxville vir koring, Wepener vir beeste, koring en mielies en Ladybrand vir koring en mielies (1967: 9-10).

'n Algemene beeld van 'n boereplaas sou soos volg daar uitgesien het. Om die natuurelemente ten beste aan te wend, het die boere hul kliphuise en -krale naby standhoudende water opgerig en daarna 'n gronddam gebou waarin reënwater opgegaar kon word. Daar het die vee gesuip en uit die dam is stukke landbougrond besproei. Onderkant die dam is ook 'n tuin aangelê wat ommuur is om vee en wild uit te hou, terwyl kruiebossies in die blomtuin die huisapteek moes aanvul. Die lewe was rustig, want tussen plant-, oes- en skeertyd het die boer hom met werk om die plaaswoning besig gehou, sy vee getel en gejaag. Diensbodes moes t.o.v. al hul lewensbehoefte versorg word en het 'n perd of bees per jaar as vergoeding gekry (Jacobs 1967: 3).

Die plaasboer was ekonomies selfonderhoudend. Van die smous het hy klere en huishoudelike benodighede vir vee verruil. Aangesien 'n swak infrastruktuur intensiewe boerderymetodes onmoontlik gemaak het, was skielike rykdom onbekend en was dit eers na diamantontdekking dat die boerdery 'n werklik winsgewende bedryf geword het (Jacobs 1967: 3-4). "Die oplossing van die Basoetovraagstuk op sy oosgrens, 'n onversadigbare mark op sy wesgrens, voldoende bewerkbare grond en golwende grasveld, tesame met die daadkrag en deursettingsvermoë van sy inwoners, sou van die Vrystaat 'n florerende landboustaat maak" (Jacobs 1967: 11). Ons kan aflei dat diamantontdekking sy grootste invloed juis op die landbou sou uitoefen aangesien dit 'n mark vir die boer geskep het. Alles wat hulle kon produseer, soos vleis, hawer, brandhout,

graan en groente is teen die verlangde pryse gekoop (Redlinghuis 1974: 112).

Voor 1870 het veral botsings met die Sotho meegebring dat daar nie veel aanvraag vir diensbodes was nie, maar daarna sou daar vrede met die swartmense heers en sou die bewerking van meer grond diensbodes genoodsaak. Paswette wat bewegingsvryheid aan bande gelê het, die reëling van kinderarbeid deur die inboekstelsel en wetgewing wat die verhouding tussen werkgewer en diensbode op 'n vaste basis geplaas het, sou verder hiertoe bydra. Die boer kon sy arbeid bekom òf deur permanente diensbodes wat op sy plaas gewoon het òf deur tydelike diensbodes wat hulleself as stukwerkers aan hom verhuur het. Verder was daar plakkers wat onwillig was om te werk en, ongeag 'n tekort aan diensbodes, 'n luilekker lewe gevoer het. In 1871 sou wetgewing die kwota tot vyf swart gesinne per plaas beperk en swart arbeid dus beter versprei (Van Aswegen 1968: 247-263).

Tussen 26 November 1866 en 1 Desember 1869 word daar in die sg. Verowerde Gebied 640 plase teen £107780, of 'n gemiddeld van £168 per plaas, verkoop. Hierdie tendens het oor die hele Vrystaat voorgekom (AKT 3/3/1 Grootboek 22-11-1866, 30-9-1868: 1-471 en AKT 3/3/2 Grootboek 6.7.1868 - 30-9-1868: 3-256; kyk ook Collins 1965: 277-278). Volgens die historikus P.J. van Niekerk het die waarde van grond saam met produktepryse gestyg. Plase wat voor die ontdekking van diamante nie £100 kon haal nie, word daarna teen £1 000 verkoop, terwyl

immigrasie toeneem en sakeondernemings floreer (1936: 33-35; kyk ook Van Schoor & Moll 1962: 104). In 1864 was die onderverdeling van plase 'n erkende gebruik, hoewel die tendens na diamantontdekking sou vermeerder. So word kwarte, drie agstes en helftes van plase verkoop. Hoewel plaaspryse oor die algemeen na die ontdekking van diamante gestyg het, het die teendeel ook plaasgevind. So word die plaas Klipfontein, Bethulie, in 1863 vir £2 058-6-8 en in 1880 vir £1 750-0-0 verkoop, terwyl die plaas Kleinlandsfontein in 1864 £600 en in 1871 £425 haal (AKT 2/1/11 Register 1863-1880: g.p.; kyk ook Prinsloo 1955: 279 en 327 en Van Schoor & Moll 1962: 103-104).

Na 'n oproep op 16 Februarie 1865 deur pres. Brand in die Volksraad om die noodsaaklikheid van die landbou en veeteelt te beklemtoon, word daar op 12 Maart 1865 'n "Maatschappij van Landbou, Veeteelt en Nijverheid" gestig. J.C.N. Marais, H.A.L. Hamelberg, J.A. Smellekamp, C.J.G. Krause en I. de Villiers word as kommissie benoem om regulasies daarvoor op te stel. Hulle was van plan om 'n tak in elke distrik tot stand te bring en hierdie regulasies eers vir oorweging aan elkeen te stuur voordat finale regulasies op 'n algemene vergadering van lede saamgestel sou word. Die ledegeld was £1 per jaar. Voor 1876 sou niks verder egter aangaande die maatskappy berig word nie (Jacobs 1967: 231-247 en T.F. 17.3.1865). In die stigting kan beslis 'n poging van die inwoners tot beheer, organisering en skakeling waargeneem word. Daar kan aanvaar word dat die Sotho-oorloë, diamantontdekking, die anneksasie van die diamantvelde en Basoetoland, die vertrek van H.A.L. Hamelberg

en J.C.N. Marais, die dood van J.A. Smellekamp en die siekte van pres. Brand die uitbreiding van die maatskappy vertraag het.

3.3 Akkerbou

Die boere se landerye was klein en voortdurend aan verwoesting deur wildsbokke en vee blootgestel. Vir die boer was die plant van een mud saadkoring, gewoonlik van die Bengaalse of Looi- of Witels-kultivar, 'n groot onderneming. Ook het hulle mielies, gewoonlik op nuut gebrakte grond en vir eie gebruik, verbou (Van Rensburg & Van Schoor 1963: 141-142). Koring sowel as mielieproduksie het baie gestyg weens die mark wat op die diamantvelde ontstaan het. Veral mielies as stapelvoedsel van die swartmense aldaar, was baie gewild. Reeds in 1861 word tabak in die Vrystaat verbou en die distrikte Winburg en Vredefort was veral hiervoor bekend. In 1865 het sommige boere tot 10 000 tabakplante aangeplant (Jacobs 1967: 22). Weens die diamantontdekking het die verbouing van hawer ook uitgebrei, aangesien dit as perdevoer benut is, asook as byvoer vir die transportosse (Jacobs 1967: 24).

Landbougereedskap het meestal uit 'n ou Voortrekkerploeg of sy opvolger, die Amerikaanse ploeg, of die nr 75-ploeg, bestaan, asook 'n span osse met jukke, skeie en rieme. Dié ploë was eenskaar, maar so groot dat tien osse en drie man nodig was om hulle te hanteer. Ook die eg was so swaar dat 'n touleier, 'n drywer en twee helpers nodig was. Lg. moes verhoed dat die tande aanpak deur voortdurend gras en onkruid daaruit te

verwyder. Gedurende April en Mei is die lande gereed gemaak en die koring gesaai om teen September of Oktober geoes te word. Mielies is in November geplant en teen April geoes, meestal met die hand, deur swartvroue en kinders. Koring moes egter met die sekel afgesny, na die dorsvloer vervoer en met perde uitgetrap word. Nadat die stoppels verwyder en die koring teen die wind skoongegooi is, is stukkies mis en dopkoring met 'n jaagbesem ('n langstaal grasbesem) verwyder. Hierna is die koring in sakke, van tienemmergrootte en van skaapvel gemaak, geberg.

Alvorens die koring gemaal is, is dit eers op tafels uitgegooi sodat die klippies verwyder kon word. Hierna is dit gewas totdat die waswater nie meer troebel geword het nie en dan met die Noorsmeul (Noormannetjie) teen een emmer per uur gemaal. Die perdemeul, bestaande uit twee stene elk so groot soos 'n wa se voorwiel wat deur 'n perd in die rondte gedraai is, kon veel vinniger maal, terwyl die watermeul twee sakke per uur kon handhaaf (Jacobs 1967: 24-27; Van Rensburg & Van Schoor 1963: 142).

Hoewel hael en droogte ernstige bedreigings vir die akkerbou ingehou het, was sprinkane die grootste probleem. Voetgangerssprinkane het dikwels in 'n stroom tot een myl breed aangekom. By waterstrome het die voorstes vir die agterstes 'n brug gevorm, terwyl vuur deur die enorme getalle gesmoor is sodat die agterstes ongeskonde kon voortbeweeg. Die Jacobsdalse distrik het in hierdie tyd, weens die groot getalle sprinkane wat telkens uitgebroid het, as die "locust

preserve" bekend gestaan (Jacobs 1963: 54-66.; kyk ook Uys 1963: 100). Op elke denkbare manier is gepoog om die swerms te stuit. Hulle is met takke doodgeslaan, met troppe vee vertrap, en probeer keer deur sinkplaatomheinings wat om lande geplaas is, sodat die voetgangers wat net agtien duim hoog kon spring, nie in kon kom nie. Gekleurde vlae is by geleentheid op Heidelberg (Bethulie) gebruik om die swerms van koers te laat verander, dog sonder sukses (Pellissier 1963: 31; kyk ook Prinsloo 1955: 247, 250 en 253).

Die Bloemfonteinse munisipaliteit het 1/6 per mudsak sprinkane betaal en *The Friend* het selfs uitgewerk dat dit teen 150 duisend sprinkane per mudsak altesame een en 'n halfmiljoen sprinkane teen £75 beteken het, wat op hul beurt gebruik kon word om varke of pluimvee vet te voer. Die projek het egter min aftrek by die publiek gekry en dit is aan die sprinkaanvoëls oorgelaat om die werk vir hulle te doen (Collins 1965: 278-279). Die inwoners het later feitlik magiese kragte aan dié voëls toegedig. So is berig dat hulle 24 uur aaneen kon vreet, hul bekke daarna in die sand kon skoonmaak en dan weer gereed was vir 'n volgende eetsessie van 24 uur (T.F. 20.1.1870 en 17.11.1870). Dat die voëls wel tot groot hulp was, is aanvaarbaar, maar die meeste van die dinge wat aan hul toegeskryf is, kon beswaarlik meer wensdenkery wees. Dat die kinders van Bloemfontein, wit en swart, nie kon beseef dat 1/6 relatief maklik verdien kon word nie, kan net daarop dui dat hongersnood en skreiende armoede nie in die Vrystaatse hoofstad bestaan het nie. Die sprinkane het snags

in groot hope saamgekoek en kon met gemak bymekaargemaak word (T.F. 9.12.1864).

3.4 Veeteelt

Weens sy grasvlaktes was die Vrystaat uitmuntende veewêreld. Tog was daar faktore wat veeboerdery gestrem het, o.m. verouderde boerderymetodes, boere wat nie ingestel was op winsbejag nie, omheiningsgebreke, die op-kraal-hou van diere snags, verset teen wetgewing t.o.v. sekere siektes, soos bv. brandsiekte, die skeer van skape op stowwerige grondvloere en die meng van goeie en swak wol in een baal. 'n Gunstige wolmark het egter daartoe bygedra dat boere tot ander insigte gekom het (Jacobs 1967: 78-80; kyk ook Odendaal g.d.: 1; Swanepoel 1958: 77 en Van Schoor & Moll 1962: 99-102). Reeds in 1863 is enkele stoet-Merino's uit Europa ingevoer, hoewel die oorgrote meerderheid uit die Kaapkolonie gekom het en van Franse, Duitse en Australiese oorsprong was (Muller 1889a: 275, T.F. 16.10.1868 en Thom 1936: 337).

Min siektes het voorgekom sodat die onbekende pes wat in 1871 in die distrikte Smithfield en Rouxville uitgebreek en tot 'n driekwart van die veestapel laat vrek het, as 'n uitsondering beskou kan word (Jacobs 1967: 81-84; kyk ook Prinsloo 1955: 330 en T.F. 20.10.1865 en 7.9.1871).

Vir die blanke was beeste 'n betaalmiddel en 'n barometer van sy vermoëndheid. Die Afrikanerbees was die belangrikste ras, baie gehard teen droogte en vir trek sowel as vir

slagdoeleindes ongeëwenaard. Weens die ontdekking van diamante was die prys van 'n trekos in 1870 £5-5-0 en in 1871 £9, 'n styging van £3-15-0 dus, terwyl 'n koei met 'n kalf van £5.5.0 tot £8.10.0 gestyg het. Grootvee was meestal trekdier en die boer het slegs enkele melkkoeie aangehou (Jacobs 1967: 85-88 en Muller 1889b: 273).

Die perde wat algemeen in gebruik was, was meestal boerponies; bekend vir hul taaiheid en uithouvermoë. Hoewel pryse tussen £10 en £15 gewissel het, was perde wat teen perdesiekte gesout was, veel duurder en is hulle teen tussen £35 en £150 stuk verkoop (Muller 1889b: 272; kyk ook Theron 1943: 34 en Wepener 1934: 94).

Die boer kon vyf pond hare per jaar van die Angorabok skeer en teen 2/- per pond het dit dieselfde inkomste as 'n wolskaap vir sy eenaar verdien. Tweelinglammers was ook algemeen by hierdie bokke. Na die daling in die wolprys in 1869, kom angorabokke uit die Kaapkolonie in die distrikte Heidelberg (Bethulie), Bloemfontein, Fauresmith, Jacobsdal, Philippolis en Smithfield voor. Die Angorabokveiling van 8 Januarie 1870 in Bloemfontein was 'n mislukking, aangesien net drie van die sestig bokke verkoop is. *The Friend* beskuldig die Afrikanerboere van belangeloosheid daar hulle nie £10 wil betaal vir 'n dier wat £40 werd was nie. Brommerbesmetting het egter nie hul kennersoog ontglip nie, en vandaar klaarblyklik die min belangstelling (Odendaal g.d.: 1; kyk ook T.F. 23.12.1869). Die aanval was dus onregverdig en onnodig en moontlik polities geïnspireerd (T.F. 13.1.1870).

Veeboerdery is deur 'n aantal faktore waarvan die Sotho-oorloë die vernaamste was, gekniehalter. Met die burgers op kommando het diere weens diefstalle en siektes verlore geraak. Verliese in die oorlog van 1865/66 gely kon slegs teen 75 in die £1 aan boere vergoed word. Wolmarkte en tentoonstellings moes afgestel word. Die talle afoorskape in Sotho-krale was 'n bewys van diefstalle. Deur die ore af te sny, kon die merke verwyder word (Jacobs 1967: 97-120; kyk ook Theron 1943: 36-40).

Uit die kolomme in nuusblaaie waarin daar na verdwaalde of gesteelde vee gesoek word, kan afgelei word dat daar tussen 1864 en 1871 63 perde, 124 beeste, 5 esels en 1 muil uit Bloemfontein alleen verdwyn het. Klaarblyklik was skaapdiefstal so algemeen dat eienaars selde na verlore skape gesoek het.

Wat veesiektes betref, was miltsiekte onder beeste en geilsiek by skape die mees algemene. Daar geen veeartse beskikbaar was nie, moes boere hulle met boererate behelp. Wildehonde, hiënas, leeus en jakkalse het snags, maar soms ook helder oordag, veetroppe uitgedun. Tot ses leeus word op een dag by Harrismith geskiet. Ernstige droogtes, soos bv. in 1868, het ook sy tol geëis, terwyl die gewoonte om veld af te brand grondverspoeling en 'n laer drakrag meegebring het.

In 1868 was daar ongeveer 2½ miljoen wolskape in die Vrystaat met wol, wat vir £230 000 uit 'n totale uitvoersyfer van £256 000 gesorg het, as vernaamste uitvoerprodukt. Dit is egter so deur boetebos bedreig dat die pres. Brand in 1870 Ordonnansie nr. 1 uitvaardig ter bestryding van die indringerplant. Vordering teen brandsiekte is ook in hierdie tyd gemaak. 'n Voorstel uit Holland deur die Vrystaatse konsul, Cornelis Hiddingh, nl. dat 'n wolfabriek by Harrismith opgerig moes word, sodat die Vrystaat sy eie wol tot lakens, dekens en materiaal kon verwerk, is met belangstelling deur die Volksraad begroet. 'n Koste van tussen £20 000 en £30 000 het verhoed dat die fabriek realiseer (T.F. 12.2.1864 - 4.8.1870; kyk ook Theron 1943: 36-4C).

Toestande het na die beeïndiging van die Sotho-oorloë genormaliseer en die gewildheid van transportry en slagvee, veral na die ontdekking van diamante, het vir alle verliese vergoed. Hoewel die probleme van die veeboer legio was, was dit oorkombaar deur omheining, medikasie, uitroeiing van roofdiere en opvoeding. Slegs droogte was 'n aspek waaraan die inwoners weinig kon doen.

Die Vrystaatse finansies was weens woluitvoer reeds aan die verbeter toe die diamantmark sy bydrae begin maak het. Juis dit het die invloed van die ontdekking van diamante minder ingrypend gemaak (Ordonnantieboek 1881: 216-219 en 237).

3.5 Wild en troeteldiere

Die Vrystaatse vlaktes het van springbokke, blesbokke, blou- en swartwildebeeste, kwaggas, hartbeeste en elande gewemel. Hulle het die veld uitgetrap en kaal gevreet en boere moes die grootte van hul landerye beperk tot die lengte en breedte van die ringmuur wat hulle daarom kon bou. Op alle moontlike maniere is die wild uitgeroei, selfs deur hulle in seekoeigate, rivierdraaie en moerasse te laat versuip. Skiet was egter die mees effektiewe metode. In 1866 het 'n Kroonstadse firma al 152 000 blesbok- en wildebeesvelle uitgevoer, terwyl 'n duisend velle per dag op Harrismith verkoop is. Een winkelier aldaar het jaarliks 35 000 velle na Durban gestuur. In 1870 word 174 340 blesbok-, wildebees- en kwaggavelle uit die Noordoos Vrystaat via Durban verskeep en die hoeveelheid sou tot 311 446 in 1871 styg. Die gebied noord van Bethlehem het om dié rede as die Riemland bekend gestaan. Wildebeesvelle het 4/6, blesbokramvelle 2/6 en blesbokooivelle 1/6 stuk behaal (Jacobs 1967: 69-72; kyk ook Steytler 1932: 137-139 en Van Rensburg en Van Schoor 1963: 140).

Die staatsekretaris het die landdros van Harrismith in 1871 gemaan om die wild te beskerm, maar moes toegee dat Ordonnansie nr. 1 van 1858 nie reisigers of burgers beperk het in die hoeveelheid wild wat hulle mog skiet nie. Ordonnansie nr. 3 van 1872 het bepaal dat wild slegs gedood mag word in soverre mense die vleis as voedsel benodig (GS 1592 Korrespondensie, 5 Mei 1871: 152 en GS 1512 Korrespondensie, 19 Mei 1871: 185; kyk ook Ordonnantieboek 1881: 151 en 237).

Hoewel ene Kreutz van die Amsterdamse Museum in Mei 1868 meld dat hy Bloemfontein sou besoek om 'n vertoning met wilde diere te lewer en Thomas Palmer, die Bloemfonteinse winkelier, goeie pryse vir wilde diere aangebied het, word niks verder hiervan verneem nie. Terwyl soms gemeld word dat 'n springbok as troeteldier aangehou is, was honde die mees algemene. Hulle het egter soveel skade in die stad aangerig dat die munisipale kommissarisse werkers aangestel het om rondloperhonde met knopkieries dood te slaan. Later het 'n onbekende persoon talle honde vergiftig en hoewel beide aksies tot polemieks in die koerante aanleiding gegee het, word min verder hiervan verneem (T.F. 12.6.1868; 17.7.1868; 22.7.1869 en 17.3.1870).

3.6 Plaaslewe

3.6.1 Smouse en winkels

Die boere het een maal in drie maande, tydens Nagmaal, dorp toe gegaan. Om hierdie rede was die smous met die jongste nuus en die pos vir gesinne op verafgeleë plase 'n welkome gesig. Sy trekvee mog die beste gras benut en sy handlangers kon na hartelus jag. Sodra die nuus en jongste politieke oorsig gedeel was, het die twee partye met hul gekibbel begin. Volgens die boer was hy kort tevore op die dorp, het hy die nodige daar aangekoop en stel hy net in kontant vir sy beste belang. Die boer het besef dat die smous net sy produktepryse sou verhoog indien hy bereid sou wees om produkte in ruil vir sy beste te neem. Die smous het op sy beurt weer gekla dat

beespryse in die Kaapkolonie die laagste ooit was (De Kok 1904: 92-93).

Die smous het egter nou sy troefkaart gespeel, nl. dat die gesin niks hoef te koop nie, maar net kon kyk na die ware wat hy op bokseile uitgestal het. Dikwels het hy dit op vendusies in Kaapstad aangekoop, maar volgens hom was dit die jongste mode, spotgoedkoop en van die beste kwaliteit. Uiteindelik is tog maar sake gedoen. Die boer was tevrede met sy hoë beesprys en die smous het sy begeerde wins gemaak (De Kok 1904: 93-94; kyk ook Grobbelaar 1980: 31 en Lamprecht 1954: 30).

Al het die smous hulle oneerlik behandel, kon die boere tog die nodigste van hom koop en is sy besoek verwelkom weens die sosiale betekenis daarvan. Aangesien kontantgeld nie 'n prioriteit by die plaasboere was vir hul daaglikse voortbestaan nie, het hulle dit selde benodig. Hul beste klere het ooreengekom met dié van die gemiddelde dorpenaar, hoewel hul werkklere, weens die beskikbaarheid en duursaamheid van leer, dikwels van vel was (Badenhorst 1979: 50).

Boere van die Harrismith-omgewing het dikwels hul skape se wol in Pietermaritzburg gaan verkoop en hul inkopies daar gedoen aangesien Harrismith se winkels so duur was. Hier is materiaal gewoonlik per rol aangekoop. Ferweel of "gebreeklike" ferweel (waarvan die koord nie deurlopend was nie), is vir mansklere gekoop, en molvel vir seuns. Linne is verkoop teen 2/6, duivelsterk (sterk katoenmateriaal) teen 5/-, neteldoek (los geweeftde katoenmateriaal) teen 1/6, duurjas teen 2/6, kassa

(lakenstof) teen 2/6 en voersis teen 15/- per jaart vir die vroue (Steytler 1932: 148-149).

3.6.2 In en om die huis

Koffie en tee met suiker was gewilde drankies. Koffie was egter skaars en duur en daar is telkens weer water by die moer gegooi sodat almal in die huis, ook die diensbodes, daarvan kon kry. Sterk drank, met kruiewortels daarin getrek, is meestal as medisyne gebruik. Menige sieke het skaamteloos gaan aanklop waar hy geweet het daar van dié medisyne beskikbaar was (De Kok 1904: 170-171).

Die boere het genoeg gehad om te eet. Selfs die armste mense kon voedsel bekom daar wild so volop was. Groente, behalwe pampoen, was nie algemeen op die tafel nie. Mielies, kafferkoring en manna (fyn graansoort) is egter gereeld saam met brood en botter voorgesit. Bees-, skaap-, varkvleis of pluimvee was die hoofdis. Aangesien boerbeskuit en biltong maande lank gebêre kon word, was dit aanvullende voedsel. 'n Mudsak biltong is vir 2/6 op die mark verkoop (Lamprecht 1954: 30; kyk ook Theron 1943: 13). Kos was altyd genoeg vir beide die gesin en die diensbodes. Met die verskeidenheid wat gereeld op tafel verskyn het, kan tereg beweer word dat maaltye gebalanseerd was. Die inwoners was oor die algemeen gesond. Borde was ook skaars en die jonger kinders moes soms twee-twee uit dieselfde bord eet (Grobelaar 1980: 20).

Perske- en appelkoosbome was volop en wanneer dit die jaar nie gehaël het nie of daar nie laat ryp voorgekom het nie, het die boervrou die vrugte op groot skaal gedroog. Dae aaneen het sy en die diensbodes vrugte geskil en op rame van riet uitgepak sodat dit snags onder dak gebring kon word. Op die mark het geskilde droëperskes 9d en gedroogde appelkose 1/- per pond behaal (De Kok 1904: 119-120).

Vir die plaasbewoners moes 'n huis 'n bo- en onderdeur hê. Die onderdeur was toe om die hoenders en slange uit die huis te hou, maar die bodeur het meestal oopgestaan. 'n Oop bodeur het vir die besoeker gasvryheid beteken en 'n toe bodeur dat die inwoners nie tuis was nie of dat dit besonder koud was (Grobelaar 1980: 26-27).

Die kuiergas moes in menige boerewoning die plek van die afwesige koerant inneem en 'n reisiger wat onderhoudend oor 'n wye reeks onderwerpe kon gesels, was dubbel welkom. Van die kant van die huismense sou hy op sy beurt die ongeskrewe geskiedenis van die omgewing verneem. Die grootste flater wat so 'n besoeker kon maak, was om die gasheer en gasvrou se idees summier af te kraak, of om hulle binne beperkte tyd te probeer "beskaaf" (De Kok 1904: 116-117). Die boere het self graag gaan kuier, maar georganiseerde sosiaal-kulturele bedrywighede was eintlik seldsaam aangesien gesinne groot was en hulle mekaar kon aanvul en binne gesinsverband kon vermaak (Grobelaar 1980: 57).

Dit blyk dat die boere wou weet wat in die wêreld gebeur en aangesien hulle nie gereeld koerante ontvang het nie, moes hulle op die vertellinge van smouse en reisigers staatmaak. Reisigers het hulle deurentyd vergewis van familieledede wat in die rigting waarheen hulle op pad was, gewoon het. So kon hulle as boodskappers optree en moontlik 'n pakkie saamneem. Dit sal 'n fout wees om die boere as agterlik en oningelig te beskou daar hulle graag gesels, geluister, uitgevra, gereis en dorp toe gegaan, al was dit dan ook net tydens Nagmaal. Besoeke deur reisigers, smouse, predikante en veldkornette het verder tot hul kennis bygedra.

3.6.3 Huis- en plaasuitleg en woninginrigting

Elke boer het gedoen wat binne sy vermoë was. Sodra hy op die plaas aangekom het, het hy 'n standhoudende waterbron geïdentifiseer en dan gewoonlik 'n eenvertrek sooihuis met grond- en misvloere gebou. Mettertyd is die huis deur 'n meervertrekkige klipmuurhuis vervang, waaromheen dan 'n klipwerfmuur, pluimveehokke, krale en vrugteboorde bygevoeg is. In die vrugteboord is appel-, kalbas- en saffraanpeer-, kweper-, granaat-, geelperske-, vye- en ook lemoen- en suurlemoenbome geplant. Met hul 75-eenskaarploeg is lande vir mielies en koring voorberei, aanvanklik net vir eie gebruik, maar later met die oog op die verkoop daarvan op die diamantvelde (Bosch 1962: 109; kyk ook Lamprecht 1954: 20 en Schmidt 1952: 4).

Uit 'n waardebeplating wat die geswore waardeerder, H. Hodgson, van 'n plaas in die distrik Caledonrivier gemaak het, kom die volgende gegewens. Die plaas was vierduisend morg groot, met 'n bemuurde saailand vir ses mud saad, 'n groot vrugteboord, tuin en krale, asook 'n sesvertrekwoonhuis onder 'n sinkdak. Daar was ook nog 'n drievertrekhuis, wat 'n rietdak gehad het op die eiendom, asook 'n klein buitegebou en 'n fontein. Die grond was geskik vir beweiding deur alle soorte vee, asook vir landboudoeleindes (Ib 26/1 Korrespondensie, 25 Mei 1867: g.p.).

Met sy aankoms op sy plaas, Beginsel, in die distrik Winburg het G.H. Warden, seun van die eertydse resident Henry Douglas Warden, eers die fontein oopgemaak en daarna 'n watersloot gegrawe en 'n tuin aangelê. Hierna het hy 'n klein huisie met drie vertreke gebou en daaragter 'n sooikraal vir skape opgerig. Toe eers het hy sy vrou in Bloemfontein gaan haal en met sy terugkoms op die plaas nog 'n vertrek aan die huis aangebou en grond vir 'n koringland en 'n boord gebrak. In die boord het hy lemoen-, suurlemoen- en sitroenbome geplant (Theron 1943: 13 en Van der Bank 1985: 7-8).

Nederige huise met diere, tuine en landerye wat versorging en beskerming nodig gehad het in die onmiddellike omgewing, was algemeen. Die diere is gewoonlik in klipkrale gehuisves en jakkalse kon groot skade aanrig as hulle deur die skuiwergate die kraal binnegekrui het. Hierdie gate het die uitvloei van reënwater deur die mure toegelaat. Die krale was voorsien van stewige hekke van rosynboslatte gevleg (Grobelaar 1980: 25-

25). Selfversorgendheid blyk uit die verskeidenheid produkte wat hulle geproduseer het. Wanneer boere die eerste keer op die plaas gekom het, was water uiteraard die prioriteit. Binne hierdie milieu wat in 'n hoë mate bepaal is deur die onmiddellike omgewing, moes die boer sy lewe slyt.

Meubels was skaars en sitmeubels het soms net bestaan uit twee stinkhoutleunstoel vir vader en moeder, terwyl die res van die gesin op wakiste moes sit. Hierdie kiste is ook aan die etenstafel as stoel gebruik. 'n Tuisgemaakte sofa met 'n riempiesitplek het meestal die voorhuis se meublement afgerond. Weens die Sotho-oorloë was die huise klein, maar daarna het huise gaandeweg groter geword. Tog het die reisiger haas oral gasvryheid, beskutting, goeie kos en 'n warm, skoon bed aangetref (De Kok: 1904: 115-116).

In die slaapkamer was daar gewoonlik 'n houtkatel of ysterledekant, 'n trommel of voorkis, maar geen hangkaste nie. In die kombuis was 'n oop vuurmaakplek met 'n driepoot vir ysterpotte. Afgesien van die eetgerei wat daar gebêre is, was daar gewoonlik ook 'n watervat, 'n rooster, skottels, 'n kookketel, 'n blikemmer, strykysters en die onmisbare koffiekann teenwoordig (Lamprecht 1954: 29-30 en Theron 1943: 13).

Van die fontein of ander waterbron af is water in groot houtemmers met koperhoepels aangedra en in die watervat, wat ook van hout gemaak was, gegooi. Dié vaasje, eweneens met koperhoepels, het gewoonlik op 'n driepoot in die hoek gestaan

en was van 'n kraan voorsien. Onder die pote was 'n driehoekige kassie waarvan die voorkant uitgehol was en waarin die voetbalie gestaan het, terwyl dit ook die bêreplek van die voetwaslap was. 'n Koperdrinkbekertjie by die kraan het dit afgerond. 'n Tafeltjie met 'n vetkersblaker, snuiter en domper, asook 'n voetstofie met sy tessie het die inventaris voltooi. Weens 'n tekort aan stoele moes die kleiner kinders soms op hierdie voetstoeltjie by die etenstafel staan (Grobbelaar 1980: 17-19).

Hoewel enkele boere aanvanklik in eenvertrekhuises gebly het, was die meeste huise spoedig meervertrekkig. Enkelvertrekhuise, min meubels en karige breekgoed was nie soseer 'n teken van armoede nie, maar het die boer in staat gestel om, wanneer hy vir oorlog opgekommandeer is, sy aardse besittings op 'n wa te laai en dit na 'n veilige plek te neem. Die grootte van huise en die hoeveelheid en gehalte van meubels het van gesin tot gesin en van plaas tot plaas verskil.

Gedurende Julie/Augustus het die boere gewoonlik met hul skape na die buiteveld, ver van die woonhuis af, getrek. Weens die feit dat die vee elke nag in die kraal moes slaap, is die veld in die nabyheid van die kraal kaal gevreet en moes die boere wegbeweeg. Die groter kinders het in 'n tent op 'n houtkatel met 'n riempiesmat, en 'n wolmatras daarop en onder 'n velkometers geslaap. In die tent was daar gewoonlik ook 'n tafel en stoele. Die ouers en kleiner kinders het in die

langtentwa gebly, terwyl die diensbodes in 'n grasskerm en die diere in takkrale oornag het (Grobbelaar 1980: 23-24).

3.6.4. Bedrywe

Akkerbou en veeteelt is as gespesialiseerde plaaswerk beskou, maar die algemene pligte wat deur die huisgesin uitgevoer is, word as bedrywe geklassifiseer.

(a) Velle, looiwerk en sakke

Die velle van wilde sowel as mak diere is gelooi sodat daarvan 'n verskeidenheid artikels vervaardig kon word. Kwaggavelle is gebruik om looikuipe te maak, boerbok- en kalfsvelle vir vroue- en kinderskoene en beesvelle vir skoensole. So waardevol was gelooide velle dat boere suid van die Oranjerivier bereid was om 'n skaap vir 'n gelooide bles- of boerbokvel te verruil. Boere het soms groot waterdigte looikuipe laat oprig waarin tot 430 bokvelle per keer gelooi kon word (De Kok 1904: 118-119). Alle velle is eers in vars water, dan in kalkwater en dan in die looiwerk met fyngekapte bergbas geplaas. Met tussenpose is die looiwerk vervang en na ongeveer ses weke was die velle klaar (Grobbelaar 1980: 30).

Goiingsak was onverkrygbaar, maar 'n skaap wat van sy hakskene tot by sy stert oopgesny en dan in die rondte afgeslag was, kon in die behoefte voorsien. Nadat die kop afgesny is, is net die gate by die voor- en agterpote bloot toegewerk, en die sak was klaar. Vir die toewerk is die seninggare van 'n

swartwildebees se rugstringvleis gesout en in 'n boomstam gedroog. Gewone naairiempies is van gelooide boerbokvelle gesny. Die velsak waarvan die hare of wol reeds vroeër verwyder is, is na die looiproses gedroog en die nate met vet gesmeer. Sou so 'n sak nie buite gelaat word nie, kon dit twintig jaar of langer hou. In die kuip is ook skoenleer, leer vir mansbaadjies en -broeke, onderbaadjies, knope en kruisbande gelooi. Sou so 'n pak velklere natreën, moes dit windgedroog, gerek en gevryf word, anders het dit kliphard geword (Grobbelaar 1980: 29-31).

Op die plase was velle volop. Dit is dan ook vir matte, sakke, rieme, skoene en klerasie gebruik. So is vee ten volle benut en het feitlik niks verlore gegaan nie. Juis die feit dat alle benodigdhede op die plaas aangetref is, het boere sonder veel kapitaal tog voorspoedig laat leef (De Kok 1904: 107 en 113-114; kyk ook Steytler 1932: 148).

(b) Kersemaak en seepkook

Nadat skaap of bees geslag is, is die pens- en niervet uitgebraai en in 'n skottel gevorm en geberg totdat daar genoeg was om kerse mee te maak. Die gesmelte vet is om 'n linnekerspit in 'n kersvorm gegooi en uitgehaal wanneer die vet gestol het. Sou vorms nie beskikbaar wees nie, is waterkerse gemaak. Die naam word ontleen aan die feit dat die vet in die seepot voortdurend in 'n gesmelte toestand gehou is deur kokende water daarby te voeg. Met vier persone wat

saamwerk, is binne vier tot vyf uur seshonderd kerse voltooi (Grobelaar 1980: 31-32).

Om seep te kan kook het die boervrou loogas benodig. Loogas is van asbosse, afkomstig uit die Kaapkolonie, verkry. Die asbosse is aan die brand gestee en het mettertyd ineen gesmelt, en dan was dit gebruiksgereed. In die seepkookproses is dit dan oor 'n stadige vuur met water, kailings en vet vermeng totdat die seep uitgesny kon word. Die proses het ongeveer vyf dae geduur, maar dit het seep van goeie gehalte gelewer (Grobelaar 1980: 32-34).

(c) Kalkbrandery

In die oprigting en versiering van geboue is kalkklip gebruik. Die klip is met harde mis wat dan aan die brand gestee is, toegepak. Na die brandproses is die kalkklip in sakke geplaas, nat gemaak en dan met velle toegepak. Na enkele dae het die kalk gerys en kon dit gesif word voor gebruik (Grobelaar 1980: 33).

3.6.5 Ontspanning

(a) Piekniek, dans en boeresport

Die hoer het volgens keuse en dikwels op die ingewing van die oomblik meegedoen aan plesier en jolyt sonder dat 'n reëlingskomitee, soos dit in die dorpe die gebruik was, aangestel is om die vermaak en ontspanning te reël. Op die

platteland het elke wyk sy piekniekplek gehad, meestal skaduryke wilgerbome, kweekgras en 'n swemplek. Veral Nuwejaarsdag was piekniekdag met braaihoender, speenvark, gebraaide skaaprib, tuisgebakte brood, melktert, gemmerbier en lemoenstroop op die spyskaart. Water is in 'n kleipot, emmer of kan met 'n klam doek daarom koud gehou (Grobbelaar 1980: 48-49).

Op die piekniek is speletjies gespeel soos. "Early Rose", "There was a jolly miller", siembamba en aljander. Met die staatsverjaardag is die speletjies met boeresport vervang, maar die piekniek is behou. Op dié dag is skyfgeskiet, hoenderhaan en vark gevang, kalf gery en jukskei gespeel. Perderesies was uiteraard ook aan die orde. Die boer se ryperd was sy trots en altyd gereed vir enige gebeurlikheid (Grobbelaar 1980: 49-50).

Om die jongmense byeen te bring, die eetgoed voor te berei en op 'n buurplaas te gaan dans was maklik omdat gesinne so groot was en die jongmense langer op die plaas gebly het. Met so 'n geselligheid, maar veral tydens 'n bruilof of verjaardag, het die jongklomp tot dagbreek gedans. Wanneer die dansvloer natgespat moes word, meestal omdat dit so stowwerig was, het die danspare na buite gegaan om koek en lemoenstroop te nuttig. Elke kontrei het sy musikante gehad wat met hul konsertinas, mondfluitjies, kitare of harmoniums vir die regte atmosfeer gesorg het (Grobbelaar 1980: 95).

Weens die diepe godsdienstigheid van baie ouers het hulle dans verbied en het die kinders wat skelm meegedoen het, met vrees rondgeloop dat dit sou uitkom. Waar drank by geleentheid te vrylik gevloei het, was die danspartye gou verby omdat die musikante heel spoedig nie daartoe in staat was om verder te speel nie (De Kok 1904: 126-127). Hierdie partytjies was sosiale geleenthede by uitstek. Dit het die jongmense die geleentheid gebied tot ontspanning en om tydgenote binne die besutting van die woning en werf te ontmoet.

(b) Jag en visvang

Waar die plaasbewoners drie keer per dag vleis geëet het, het die boer werk en ontspanning gekombineer deurdat elke jagtog nie net genoeg vleis nie, maar ook ongeveer twaalf velle opgelewer het wat verkoop kon word. Agter- sowel as voorlaaiers is gebruik en terwyl eg. meer akkuraat geskiet het, het lg. met lopers gelaai groter dryfkrag gehad. Uit 'n pond lood kon twaalf lopers geskiet word (De Kok 1904: 111-113). Somtyds is wel van langwerpige enkelkoeëls gebruik gemaak en hael of "hewel" gemaak van die lood van ou koeëls was ook gewild. Vir hael is lood in 'n ou potlepel gesmelt en dan in dun rietjies gegiet. Die riet is later oopgebreek, die loodstafies in stukkies gekap en dié dan tussen twee klippe rond gevryf. Met die hael is selde mis geskiet en dit het uiteraard groot voordele ingehou in die lig van die hoë kruit- en loodpryse. In 1869 was die prys van lood 1/- per pond, terwyl growwe kruit 3/6 en fyn kruit 5/6 per pond gekos het (T.F. 17.4.1868 en 23.12.1869).

Jag was dus 'n avontuur maar ook 'n handelsgesleentheid. Boere het biltong en velle verkoop en terselfdertyd vleis vir huisgebruik gehad, asook vir hulle diensbodes. Van kleins af het die boerseuns leer skiet en perdry, maar gelukkig moes die onakkurate ou voorlaaiers die wild tog 'n goeie kans op oorlewing gebied het.

Visvang was ontspanning en afleiding vir die boere. Hulle het veral geelvis en babers gevang, maar lg. is nie deur almal geëet nie aangesien daar die geloof was dat die baber familie van die pofadder is. Tog het dit heerlik gesmaak wanneer dit in asyn ingelê is en visse van tot 73 pond is in die Vetrivier gevang (Grobelaar 1980: 27-28). Die vis het afwisseling in die dieet van die boere gebring.

3.7 Dorpslewe

3.7.1 Kleding

Selfs deftiger mansdrag was aan Europese standaard gemeet nie baie elegant nie en swaarder stowwe soos molvel, ferweel, bokvel, lakenstof en tweed is gebruik. 'n Loshangende enkel- of dubbelborsbaadjie wat tot bokant die knieë strek, is gedra. Die baadjie was regaf en het hoog vasgeknoop. Die manel vir kerkdrag was van dieselfde snit as die baadjie, maar die kante was voor weggesny. Ook die manel het los gehang en slegs die boonste knoop is vasgemaak. As deftige drag is die swaelstertmanel gedra, wat ook voor weggesny was. Broeke het

wyd gepas en is o.a. van molvel en koordferweel gemaak en is met kruisbande gedra. In die sestigerjare was die broek soms van 'n teenstellende kleur as die baadjie en onderbaadjie. Die enkelborsonderbaadjie met sakke was 'n belangrike kledingstuk en was duidelik sigbaar onder die baadjie (Strutt 1975: 306).

Mans het ook 'n strikdas by die hoë boordjie met omgeslane punte gedra. 'n Sakhorlosie was baie gewild en die horlosieketting kon duidelik gesien word (Telford 1972: 155). 'n Pluiskeil en stewels het hierdie uitrusting voltooi - hetsy die langer stewel vir buitenshuise bedrywighede, of die korter stewel (Wellingtons) vir alledaagse drag (Strutt 1975: 301).

Die Vrystaatse Volksraadslid was bekend as 'n landsvader en as sodanig het sy kiesers hom opgesien (Scholtz 1937: 45). Hulle het dus van hom verwag om baie formeel gekleed te wees tydens Volksraadsittings - wat dan ook gedui het op sy hoë sosiale status. In die Volksraad het lede dikwels op- of aanmerkings gemaak oor die kleredrag van hul mede-volksraadslede. Die voorsitter moes by geleentheid selfs die lede maan om nie met ligkleurige hoede of klere in die vergadering te verskyn nie en hulle by die bepaling te hou: "dat de leden van den Raad gekleed zullen zijn met zwarten rok, swarte broek, zwart vest en zwarten hoed" (Volksraadsnotules 17.2.1865: 54). Hoewel die tipe hoofbedekking nie voorgeskryf was nie, was die hardebolkeil of swart vilthoed die gewildste. Die pluiskeil was tot die Staatspresident, hoofamptenare en die konsulêre personeel

beperk en nie baie gewild by die Volksraadslede nie (Van Schoor 2.4.1954: 13).

Die kleredrag van die gemiddelde en armer manlike lede van gemeenskap, soos die kleredrag van hul seuns, moes aan sekere praktiese vereistes voldoen. Hierdie vereistes was o.a. weerstand teen slytasie, 'n redelike prys en wasbaarheid. Waar dit dikwels al klere was (kisklere uitgesluit) wat so iemand besit het, moes dit reën, koue en hitte kon weerstaan. Manshoede het gewoonlik 'n breë rand gehad vir beskerming teen die skroeiende son, terwyl skoene van 'n baie lae hak voorsien was omdat die mense weens die gebrek aan vervoermiddels dikwels en ver moes loop (Badenhorst 1979: 50-52 en T.F. 16.6.1865).

Wat vrouemodes betref, was die sestiger- en vroeë sewentigerjare 'n oorgangstydperk van die hoepelrok of krinolien na die bussel. Met die aanbreek van die sestigerjare het die vroue wye hoepelrokke gedra, versterk met been- of staalhoepels om die nodige volheid te gee (Strutt 1975: 306; kyk ook Schoeman 1982a: 25-26). Die lyf van die rok was noupassend met 'n hoë kragie wat op sy beurt met kant versier was. Waar die roklyfie se halslyn laag uitgesny was, het die vrou 'n onderlyfie of halsboordjie (beffie) gedra. Die moue was effens wyd tot by die elmboog, waaronder die ondermoue van wit moeselien uitgesteek het. Van 1865 het die prinsesrok of oorrok baie gewild geword. Dit was eintlik 'n aaneengesnyde knielengterok wat bo-oor die krinolien en later krinolet gedra is (Strutt 1975: 306-307; kyk ook Baumann & Bright 1937: 60).

Die hoepelonderrok het in hierdie tyd slegs 'n driekwart sirkel gevorm. Die voorste hoepels is gewoonlik weggelaat sodat iemand wat dit dra, haar bene kon beweeg wanneer sy sit. In die vroeë sewentigerjare het die bussel, die krinolet vervang. Die romp is na agter getrek en het daar uitgepof, met linte en rosette agter op die boonste rok gedrapeer. Die moue was nou en die middel kleiner (Strutt 1975: 33).

Die vroue het voorbeelde in oorsese modeboeke gesien en dit dan self gemaak. Teen 1870 het die tournure gekom met die talle stroke, strikke, valle, belegsels en kant. Die romp was ligkleurig met valletjies en donker fluweelbelegsels waaroor 'n donker rok wat voor toeknoop en tot by die knieë strek, gedra is. Dit het breë kant rondom gehad. Die lyf het bestaan uit 'n donker baadjie met fluweel omboor. By die polse is van dieselfde fluweel gebruik. Die uitrusting is afgerond met 'n borsspeld, oorbelle en 'n ligkleurige hoedjie wat bo-op die hare gesit het. Tjalies wat oor die skouer gehang het, was baie gewild, veral kasjmier-tjalies met verskillende ontwerpe daarop uitgewerk. Huweliks- en kinderdrag is met ewe veel sorg en noukeurigheid gemaak (Badenhorst 1979: 50-52, Kestell 27.3.1946: 6, Strutt 1975: 331-332, Telford 1972: 147-157 en Van Rensburg 1966: 37).

Materiaal wo. sis, linne en moesilien is meestal per rol gekoop en dan tot rokke verwerk. Bokskyn (Buckskin - kunsmatig) het 9/- per el, ferweel en molvel 3/- tot 3/6 per

jaart en voersis 5/- per jaart gekos. Knope was ongeveer 1/- per dosyn en ogies en hakies 1/6 per dosyn (Theron 1943: 14).

3.7.2 In en om die huis

Volgens Sophie Baumann, later Leviseur, is kinders baie vryhede toegelaat, maar was leuens en ongehoorsaamheid verbode. Gewoonlik is kinders eers van hul twaalfde jaar af toegelaat om saam met volwassenes te eet. Vleis, groente en vrugte was in die somer volop, maar in die winter moes hulle droëvrugte, rosyne, pampoen, aartappels, kool, stampielies en koring saam met die vleis nuttig. Na die ete het die volwassenes gewoonlik na musiek geluister, kaart gespeel en by geleentheid sterk drank gebruik (Baumann & Bright 1937: 59-60 en Schoeman 1982a: 25-27).

Selfs in die dorpe was daar genoeg ruimte sodat die kinders hulle kon uitleef. Voor die staatskantoor in Bloemfontein was 'n groot hoop rooigrond wat as Thaba Nchu bekend was en hier is die "Sotho-oorlog" geveg. Na drie dae is die gevegte deur die volwassenes verbied weens die talle blou oë, stukkende knieë en groot geraas. Hierop volg kleilatgevegte met die swart seuns van die Mooihoek- en Kafferfonteinwoonbuurte. Piekniek in Hangmanskloof op Naval Hill, perdry en swem was algemene vermaak. Kleiner seuns het hulle vermaak met dolosse en pyl en boog, en dogtertjies met handgemaakte strooipoppe (Barlow 1952: 6 en Schoeman 1982(1) 31-34).

Ander bekende kinderspeletjies was hop-ma-jannetjie, bolmakiesie, wielie-walie, aspaai, kaffer-mandoekoe, wegkruipertjie, bal-bal, voetbal, balslaan, krieket en albaster (Von Wielligh 1926: 87). Adriaan, seun van ds Pieter Roux van Smithfield, toon met sy vertellings die vryhede van die dorpseun en die katterkwaad wat hulle aangevang het, maar laat ook nie na om van die roede wat sy vader wel deeglik gebruik het, te vertel nie. Verskuil in 'n donker pakkamer het hy die winkelier se winkelruite stukkend geskiet; met 'n kettie en bokhael uit sy vader se kas gesteel. In 1869 moes hy 'n vasgekeerde kat uit die kerktoring red en het toe sonder seremonie die verwilderde dier op sy vader en die koster laat val wat onwaardig moes vlug. Die kat het oorleef, maar leraar en koster was in hul eer gekrenk (Pellissier 1960: 9-21).

In 1868, toe Adriaan veertien was, het hy en 'n paar maats 'n oorvreete aasvoël gevang en dit dorp toe gebring. Hulle het die voël tussen hulle gedra deur dit aan sy vlerkpunke te hou. Telkens is die voël neergesit en dan is hy met 'n gesamentlike pluk ongeveer tien voet vorentoe geruk. Dit was by een so 'n geleentheid dat een van die voorlopers nie ver genoeg padgegee het nie, waarop die voël 'n stuk vleis uit die seun se sitvlak gehap het. Omdat hy besef het dat beide die seun se vader asook syne hewig ontsteld sou wees oor die voorval, gaan slaan hy die aasvoël in die dorp se beeskamp dood, onder luide toejuiging van die kinders, en tree so as held uit die stryd (Pellissier 1960: 22-35).

Ouers en kinders in Winburg het saamgestaan en 'n gronddam gebou wat deur die spruit gevul sou word. Landdros C. von Brandis verbied aanvanklik swemmerie in die dam, maar 'n petisie wat selfs deur dr. M. Mawby onderteken is, laat hom tot ander insigte kom. Die swemplek was vir die kinders 'n bron van vermaak en ontspanning, veral gedurende die warm somermiddae (Venter 1975: 108).

3.7.3 Ontspanning

Danspartye was deel van die meeste onthale wat in die dorpe plaasgevind het (Venter 1963: 270; kyk ook T.F. 4.1.1869). Waar Bloemfontein die regeringsetel was, is hier telkens amptelike onthale vir besoekers soos Paul Kruger, later president van Transvaal, sir Philip Wodehouse, Kaapse goewerneur, sir Henry Barkly, Kaapse goewerneur, hoofman Moroka van die Rolong, Paulus Mopedi, broer van Moshweshwe, e.a. gehou (Badenhorst 1970: 59-62). Ook nie-amptelike onthale het met gereelde tussenpose in Bloemfontein plaasgevind. Voorbeelde hiervan was die jaarlikse "Bachelor's Ball" - 'n dansparty vir ongetroudes, die afskeidsgeselligheid vir o.a. veldkornet Richard Clark en die twee juffroue Zastron, talle boerepartye, huweliksonthale, ens. (Badenhorst 1979: 62-63).

Kers- en Nuwejaarsdag is jaarliks gevier, maar van Dingaansdag (Geloftedag) word nooit melding gemaak nie. Soos Kersdag 1864, het elke Kersdag daarna stil verloop. Sommige Bloemfonteinse inwoners het op dié dag by die Modderrivier gaan piekniek hou en ander aan die Renosterspruit, terwyl talle tuis gebly het

en 'n smaaklike ete genuttig het. Die skoliere van George Clegg, hoof van die plaaslike "grammar"-skool, het op Kersaand in die dorp rondgeloop en op voortreflike wyse by die huise Kersliedere gesing (T.F. 30.12.1864). Kersfees 1865 en 1866 het min of meer op dieselfde wyse verloop as die vorige jaar, terwyl die Modderrivier 'n al gewilder feesterrein geword het op hierdie dag (D.T. 3.1.1866 en T.F. 4.1.1867). Oukersaand het ook sy deel aan jeugpret gehad deurdat die jongmanne in die strate gesing, die kerk- en markklok gelui en met 'n hoendergekraai en 'n kattegekerm die inwoners se rus tot na middernag versteur het (Badenhorst 1979: 67).

"Een van die merkwaardigste stukkies pret tydens Nuwejaarsfeeste het bestaan in die afrol van brandende teerbalies in Monumentweg, en wel van die hoogte waarop die Sotho-oorlogsmonument staan, af in die rigting van Bloemspruit. Die man wie se teerbalie die verste gerol het, was die wenner (Badenhorst 1979: 63-70; kyk ook Gedenk pamflet 1948: 24).

Tydens die Nuwejaarsfees is 'n optog deur die strate gehou, is daar resies en hekkies gehardloop en ook resies op die dam geroei met sinkbaddens as bote. Op Nuwejaarsdagoggend is waens en karre op die mees ongewone plekke opgemerk soos hulle gedurende die nag deur die jongmense verskuif is (Badenhorst 1979: 66-67 en T.F. 6.1.1865, 21.12.1866 en 4.1.1867).

Bloemfontein en Smithfield is by meer as een geleentheid deur die rondreisende Britse atleet, prof. Diamond, besoek, terwyl

die hoofstad en Winburg ook na M.F. Santana se "Circus Olympic" kon gaan kyk. 'n Poppespel, towenaar en 'n mallemeule was aanvullende vermaak tot swem, piekniek en skyfskiet (Badenhorst 1979: 120-122 en Venter 1975: 112).

3.7.3.1 Georganiseerde vermake

In die kulturele bedrywighede van die dorpsbewoners word veel van hul alledaagse kulturele denkpatrone, skeppingsdrang, kunsuiting- en aanvoeling en soeke na sosiale kontak weerspieël (Human 1963: 2).

Musiek en sang

Met ene Bauer as afrigter het Bloemfontein 'n eie blaasorkes gehad wat ongelukkig weens 'n gebrek aan ondersteuning moes ontbind. Die Bloemfonteinse Dramavereniging het met fondsinsamelings gepoog om aan die inwoners 'n gevarieërde kulturele lewe te bied deur die orkes aan die gang te hou, maar sonder sukses. Die hoofstad kon die orkes nie bekostig nie (GS 119, Brief, 16.5.1867: g.p.; kyk ook T.F. 28.6.1867 en 14.8.1868).

Opvoerings en voordragte

In nuusblaaië onderstreep die voortdurende aankondigings van toneelopvoerings, voorlesings, opera en ballet die bedrywige kultureel-opvoedkundige lewe in die Vrystaat. Veral plaaslike en oorsese "minstrel"-groepe was gewild en het vol sale

getrek, al het die kaartjies tot 10/- elk gekos. Bloemfontein, Bethlehem, Boshof, Kroonstad, Ladybrand en Smithfield was op hul toerprogramme. In Bloemfontein, Smithfield en Winburg is voorlesings, voordragte en toneel goed deur die plaaslike inwoners ondersteun (Badenhorst 1979: 84-93; kyk ook Human 1963: 97 Jacobs 1965: 200 Prinsloo 1955: 314, 324-325 en Van Heerden 1962: 56-57).

Operageselskappe

Die voorkeure van die Vrystaatse publiek is weerspieël in hul liefde vir die werke van Sullivan en die Fransman Lecoq. Die swaarder werke in Frans en Italiaans het minder aftrek gekry, moontlik omdat die publiek min daarvan verstaan het. *The Friend* het berig dat die komiese opera van Eugene Moniot Amoureux d'une Valse, (Verlief op 'n wals) die eerste opera was wat in Suid-Afrika opgevoer is. Ons kan aanvaar dat die bedoeling moontlik noord van die Oranjerivier was, want die eerste opera is al teen die einde van die 18de eeu in Kaapstad opgevoer (Badenhorst 1979: 89-91, GS 121, Brief, 26.9.1867: 9-11, E. v.d. W. IX 1971: 369-370 en T.F. 6.9.1867, 27.9.1867 en 4.10.1867).

Lesings

By verskeie geleenthede het sprekers waaronder dr. J.R. Robertson van Fauresmith, H.J. Hofstede, skoolhoof van Winburg, eerw. W. Robinson van Smithfield, eerw. G. Scott van Fauresmith, eerw. J.G. Morrow van Bloemfontein, biskop Twells,

en ook enkele andere, lesings oor onderwerpe wat gewissel het van die landseksonomie en buikspraak tot die Engelse digters, a ngebied (Badenhorst 1979: 91-93, G.W.P. VI 1973: 32 en T.F. 16.11.1866, 14.12.1866, 6.12.1867, 18.12.1868, 7.1.1869, 7.4.1870 en 22.9.1870).

Verenigings

Op Harrismith het 'n biblioteekvereniging en 'n vereniging van afskaffers bestaan. Ook in Bloemfontein was diesulke verenigings wat die inwoners saamgebring en die opheffing van hul mede-dorpsbewoners voor oë gehad het, gevestig (D.T. 28.11.1866, 10.2.1870; kyk ook Steytler 1932: 117-118 en T.F. 9.11.1866, 16.11.1866, 23.11.1866, 30.11.1866, 14.12.1866, 5.4.1867 en 11.10.1867).

In die sestiger- vroeë sewentigerjare was die Vrymesselaars verreweg die mees prominente vereniging waaraan 'n groot groep van die leiersfigure behoort het. Op kulturele gebied het die twee losies, nl. Unie en Rising Star, goeie werk gedoen deur hul tempels vir besoekende kunstenaars beskikbaar te stel en selfs byeenkomste te reël. Van ander dorpe word min verneem. Tog was daar ook op Smithfield 'n Hollandse en Engelse losie en wil dit voorkom uit 'n brief van James M. Howell aan sy medebroer pres. Brand aangaande die landdros van Harrismith, of daar Vrymesselaars op dié dorp en ook op Winburg was. In 1870 is 'n losie, De Morgenster, op Kroonstad gestig (Badenhorst 1979: 94-100; kyk ook Grootlosie van Suid-Afrika 1986: 21 en Brosjyre 1983: 6-7).

3.7.3.2 Sport

Die jongmense van Philippolis het gereelde tenniswedstryde teen Colesberg gaan speel. Op die laaste aand is die toernooi met 'n deftige dansparty afgesluit (Van Heerden 1962: 53). Ook op Winburg was tennis baie gewild, maar hulle het verder ook gereeld atletiekbyeenkomste, geskoei op die lees van boeresport, met paalklim en sakresies onder die nommers, gehou. Alle nommers is met 'n trompet afgesit (Olwagen 1955: 209). Skyfskiet het gewoonlik met die onafhanklikheidsviering saamgeval. Reeds in 1870 het atletiekbyeenkomste tussen Rouxville, Smithfield en Bethulie plaasgevind (Uys 1963: 81). 'n Ander vorm van ontspanning wat beoefen is, was perdry. Die Bloemfonteinse jong mans het gereeld hul vriendinne vir 'n vroeë oggendrit te perd gaan haal voordat die dag se bedrywighede begin het (Van Heerden 1962: 53).

Krieket

In Bloemfontein met sy talle Engelssprekendes was dit die gewildste sportsoort. Dit is aanvanklik op die perderesiesbaan gespeel, maar het in 1870 na die nuwe krieketveld onderkant Markgraafstraat verskuif. Hier het getroudes teen ongetroudes, Suid-Afrikaans gebore en Engels gebore spanne teen mekaar gespeel. Ook seunspanne wat as die Vrystaters en die Kolonialers bekend gestaan het, het van 1868 af teen mekaar gespeel. Bloemfontein het jaarliks teen Smithfield, wat op sy beurt met Aliwal-Noord kragte gemeet het, gespeel. Die spel is

ook gereeld op Winburg gespeel en in die seisoen van 1873-74 het hulle hulself as die Vrystaatse kampioenspan beskou. Die span van Harrismith het sedert 1869 wedstryde teen Bethlehem, Ladysmith en Newcastle gespeel (Badenhorst 1979: 113-116; kyk ook Calverley 1905: 23, Prinsloo 1955: 254,279 en 282, Schoeman 1982(a): 33, Steytler 1932: 121, Van der Walt 1936: 40 en Venter 1975: 161-162).

Perderesies

Ook weens sy talle Engelssprekendes het Bloemfontein reeds sedert die vyftigerjare perdewedrenne op georganiseerde vlak aangebied (Badenhorst 1979: 116-120).

Op Harrismith is elke jaar in April perderesies gehou wat 'n baie groot gebeurtenis vir die omgewing was aangesien perde van heinde en verre daarheen gestuur is (Steytler 1932: 120). Kroonstad het 'n baie interessante wedren tot hul program toegevoeg, nl. die wag 'n bietjie resies waar die eienaar van dié perd wat gewen het en dié een wat laaste gekom het, die prysgeld verdeel het. By hierdie geleentheid was die landdros die skeidsregter (Germishuys 1955: 85).

Perderesies was duidelik by uitstek by die Engelssprekendes gevestig, maar hulle was daarin ook, soos as krieketorganiseerders en -spelers, die mense wat die nodige kennis en ervaring daarvoor gehad het. Beide hierdie sportsoorte was dan ook, volgens beskikbare getuienis, deeglik en in 'n mate professioneel georganiseer. Daar was reëls en

regulasies vir deelnemers en toeskouers, asook 'n verkose komitee wat dié reëls verduidelik het en toegesien het dat dit nagekom is.

By die perdewedrenne het 'n karnavalgees geheers, 'n gees waarin inwoner en besoeker, staatsamptenaar, Volksraadslid en burger, Afrikaans-, Engels-, Duits- en Franssprekende mekaar kon ontmoet en die geleentheid gehad het om mekaar beter te leer ken.

Op die gebied van sport was daar dus vir die Vrystaters voldoende geleentheid om hulle uit te leef, baat te vind by sportmanskap en om sosiaal met mekaar te verkeer. Dit het dus nie alleen ontspanning beteken nie, maar het aan die groepe die geleentheid gebied om kontak te maak, hetsy as spanmaats, mededingers, deelnemers of toeskouers.

3.8 'n Vergelyking tussen plaas- en dorpslewe

Wat hul kleredrag betref, was die dorpsbewoners naby die winkels sodat hulle hul aankope uit die jongste voorrade en die nuutste modes wat beskikbaar was, kon doen. Hulle het dan ook meer geleentheid gehad tot onthale en byeenkomste waarheen hulle deftige, modieuse klere kon dra. Waar die plaasbewoners hul klere of materiaal van rondreisende smouse moes koop is dit te begrype dat die vroue nie so op die hoogte van die nuutste modes was nie en dit het ook die res van die familie gegeld. Waardigheid en netheid het egter nog nooit van die nuutste modes afgehang nie. Dit was ook so dat hulle by

geleentheid in die dorp gekom het en die stadig wisselende modes, stadig weens die feit dat hulle ver van die Europese modehuise af verwyder was, kon sien en self kon begin navolg.

Hoewel die droë Vrystaatse wintermaande begrypklikerwys vars groentevoorrade beperk het, was die voorraad wat die inwoners wel kon opberg genoeg om 'n gebalanseerde dieet te verseker. Die dorpsbewoners met hul watererwe en die mark byderhand, was altyd verseker van genoeg produkte wat hulle òf kon verbou òf kon aankoop en hulle het dus op dié terrein geensins by die plaasbewoner agter gestaan nie. Watervoorsiening in die dorpe was ook maar van 'n put vir drinkwater en die leivoor en dam vir besproeiing afhanklik. Riviere, damme en fonteine het die plase van water voorsien en ook in hierdie opsig was daar dus weinig verskil.

Wat maats, vriende, en groepspeletjies betref, het die dorpskind beslis 'n voordeel bo sy eweknie van die plaas gehad. Omdat die dorpe in werklikheid eg plattelands was, kon die dorpskinders in baie aktiwiteite deel wat eintlik vir die plaaskind beskore was, soos perdry, jag, swem, visvang, ens. Vir die plaaskind moes die noue lotsverbondenheid en kameraadskap van familieleden onder mekaar veel beteken het. Hierdie mense was aangewese op mekaar: broers, susters en die kinders van diensbodes. Die dorpskinders het seker meer geleentheid tot kattedwaad gehad, maar ook dit het van kind tot kind verskil en die plaaskinders het beslis nie agtergebly nie.

Vir die jongmense moes die dorpslewe meer gebalanseerd gewees het omdat daar meer was om te doen: meer vriende en meer partytjies, hoewel dit aanvaar kan word dat uitnodigings aldaar ook meer selektief sou wees. Swem, dans en piekniek was drie vorms van ontspanning wat beide groepe kon geniet, maar dorpspret soos die rol van brandende teerbalies en straatjolyt, ens. was eksklusief dorps. 'n Besoek aan die sirkus, die mallemeule en towenaarsvertonings val ook hieronder. Weens afstande en verpligtinge op die plaas was dit nie so maklik haalbaar vir die plaasbewoner nie. Ook kulturele en sportaktiwiteite sou hieronder moes ly; veral vir die jongmense wat verder weg van die dorp gewoon het.

Dit wil dus voorkom of daar nie werklik 'n bevoorregte of afgeskepte groep was nie en dat die verskille eerder vir 'n gebalanseerde groep mense gesorg het, veral as in gedagte gehou word dat kultuurskepping die voorreg van elke mens in sy daaglikse lewenswandel is.

4. DIE SAKEWÊRELD

4.1 Handel en nywerheid

4.1.1 Algemene handelaars

Die Vrystaatse handelaars tussen 1864 en 1871 is in 'n hoë mate net aan ons bekend indien hulle hul handelware gereeld in die koerante geadverteer het. Vir die plattelandse handelaar, plaaslik alombekend en ingestel op die plaaslike handel, was dit selde of ooit nodig om sy handelsaak en produkte te adverteer. Op die plattelandse dorpie was buitendien slegs enkele handelaars en wedywing het meestal net in Bloemfontein voorgekom waar daar ongeveer sewentig handelaars van alle soorte, algemene handelaars ingesluit, was. Soos transportwaens vanaf Port Elizabeth hul opwagting gemaak het, het geadverteerde voorrade vry algemeen beskikbaar geraak en is dit deur die bevolking aangekoop. Advertensies in die kolomme van *The Friend* en *De Tijd* tussen 1864 en 1871 dui op die bestaan van sewentien algemene handelaars in Bloemfontein. Hulle het haas enigiets in hul winkel te koop aangebied en was in die ware sin van die woord algemene handelaars (Badenhorst 1979: 25-29).

'n Goeie voorbeeld hiervan word o.a. by die Bloemfonteinse drankhandelaars aangetref. J. Reimer van die Vrystaat Hotel adverteer nie alleen die verwagte brandewyn, rum, jenever, whisky, likeur, wyn en bier nie, maar ook ingelegde vis, vleis, groente, sop, ham, kaas, tabak, olie, parfuum, borsels

en lamppitte. Die verskeidenheid is treffend: 5 soorte brandewyn, 55 soorte wyn, 9 soorte likeur, 4 soorte bier en Skotse sowel as Ierse whisky. Voeg hierby nog al die ingelegde voorrade soos 6 tipes ingelegde vis, 4 tipes ingelegde vleis en vier tipes kaas (D.T. 20.1.1870).

Die winkeliers van Harrismith was T. Wesels en Mandy & McKechnie. Na die ontdekking van diamante by die latere Kimberley het een na die ander nuwe winkels hier geopen, sodat daar later "meer winkels as inwoners" was. Dieselfde tendens het hom op Ladybrand voorgedoen waar die eerste winkel aan ene Friedman behoort het. Hy was meer smous as handelaar maar spoedig sou James Mitchell en G. Turvey elk hier 'n winkel open (Bosch 1967; kyk ook Steytler 1932: 110).

Die eerste winkels op Fauresmith was dié van G. Schweinsberg, D. Voortman, P. Voortman, ene Watts en ene Growder, terwyl Radloff & Fichardt 'n winkel op Edenburg gehad het. Om diefstal te fnuik het lg. hul papiergeld op vernuftige wyse na die Bloemfonteinse Bank gestuur. Die eerste week het hulle die een helfte van die note versend en die volgende week die ander helfte. Eers nadat die eerste halwe noot die bank veilig bereik het, sou die res van die noot volg (Alheit 1948: 23; kyk ook Van Loggerenberg 1938: 63).

Op Winburg was daar ses winkeliers, nl., H.J. Louw & Kie, Adler & Kie, Clark & Pulleyn, F.P. Schnehage, E. Hart en W. Wohltitz. Hart se winkel is later deur L. Rasher oorgeneem. Hy het gereeld in die koerante advertensies geplaas om sy

handelsware te adverteer en telkens die gehalte aangeprys daar dit in Port Elizabeth uitgesoek is. Sy kontantwinkel was aan Winburg se Kerkplein geleë en het veral in materiaal, klere, en troupakke van die beste kwaliteit gespesialiseer (D.T. 1.12.1870; 21.1.1871 en Venter 1975: 155).

Bethulie het self vier negosiewinkels gehad, nl., dié van S.R. Hare, L. Cleve, J.B. Robinson en S.C.G. Wemmer (GS 61, Korrespondensie, 16.2.1866: 160).

Die winkelier se voorraad is deur die daaglikse behoeftes van sy klandisie bepaal. Die grootste behoefte was aan koffie, suiker, sout, meel, materiaal, kruit, medisyne en gereedskap. Die boere op plase was in hoë mate selfversorgend en was slegs vir enkele basiese lewensbehoefte van die handelaars afhanklik. Hiervan was daar altyd genoeg in voorraad terwyl pryse, volgens een van die Bloemfonteinse handelaars, Jollie & Innes, laag was: "Molskin, chitzen en voerchitzen, alsmede katoenen en wollen stoffen in verscheidenheid zullen bevonden worden omtrent naar die Grahamstown pryzen te zyn, terwyl kruideniers-, ijzer- en zadelmakerswaren bevonden zullen worden laag in prys te zyn, zoo goed as elders in den Staat sal gevonden worden" (T.F. 23.11.1866 en 30.8.1867; kyk ook Badenhorst 1979: 28-29).

Die Vrystaatse handelaars het hul voorrade by groothandelaars in Port Elizabeth en Durban aangekoop. Hulle het dan veral kruideniersware, klerasie, wapens, ammunisie en landbougereedskap op skuld aan die boere verkoop en was

tevrede om tot na skeertyd vir die vereffening van die rekening te wag. Hulle het self plaasprodukte, o.m. botter, eiers en velle, van die boere gekoop of vir kruideniersware geruil. Eers na die ontdekking van diamante was daar genoeg munte in omloop om die omset te vergroot en handelstransaksies te versnel (Theron 1943: 66-67).

Volgens die Bloemfonteinse winkelier, G.A. Fichardt, het sommige handelaars die boere gruwelik verkul. 'n Klerk wat nie 'n sak meel van 200 pond net 180 pond kon laat weeg, nie en 'n baa wol van 475 pond net 425 pond nie, was sy sout nie werd nie. Selfs nadat die staat Engelse gewigte ingevoer het, het Fichardt al sy ligter Hollandse gewigte aan handelaars op die platteland verkoop. Standaardisering en yking van gewigte was onbekend en toestande van wanpraktyke en oneerlikheid is vererger met die Sotho-oorloë wat die handel gekniehalter en die sluiting van geregshowe tot gevolg gehad het, asook deur 'n wêrelddepressie en 'n plaaslike droogte. Die probleem met mate en gewigte is deur Ordonnansie nr 1 van 1869 bevredigend gereël, maar dit kon ongelukkig nie oneerlikheid uitskakel nie (Ordonnantie-boek 1881: 213-215; kyk ook Theron 1943: 67-73 en Van der Bank (red) 1984: 21).

Handelaars moes streng selfkontrole toepas en hul klante deeglik keur, want boere het hul skuld getrou gedelg, maar handelaars vermy wat regstappe weens skuld ingestel het, of rente op uitstaande rekenings gehef het. Kontantkopers het 25% bokant kosprys op alle goedere behalwe kruideniersware betaal. Mense wat op skuld gekoop het, het egter aansienlik meer

betaal. Volgens G.A. Fichardt was £500 omset per maand goed. Handelaarsgetalle in die Vrystaat het egter voortdurend gegroei en dit kan aanvaar word dat die handelaar wat volgens die norme van eerlike, oordeelkundige handelspraktyke wou werk, 'n rooskleurige toekoms gehad het. 'n Omset van £500 per maand het teen 'n wins van 25% altesame £125 per maand beteken. Dit het die handelaar 'n inkomste van net minder as die Staatspresident besorg. Ter staving van G.A. Fichardt se sakevernuf kan gemeld word dat hy binne een jaar £12 500 aan sy broer betaal het om dié se aandeel uit te koop en ses transportwaens van Port Elizabeth en drie van Natal permanent in diens gehad het (TG 352 Staat Desember 1870: g.p. en Van der Bank (red) 184: 23 en 56).

Feitlik elke Vrystaatse dorpie het 'n hotel gehad. In Bloemfontein was twee hotelle en sewe losieshuise. Ongeag die hotelle het winkeliers ook dranklisensies besit. Die hotel op Harrismith het as die Spilburg bekend gestaan, terwyl die Winburg Hotel aan J. Vlotman behoort het (Badenhorst 1979: 29; kyk ook Steytler 1932: 111 en 149 en Venter 1975: 155). Op Smithfield was daar die Royal Hotel wat die onderskeiding gehad het dat die Kaapse, goew. Sir Philip Wodehouse by geleentheid daar tuis gegaan het (Prinsloo 1955: 249).

4.1.2 Slagters en bakkers

Bloemfontein het drie slagters en drie bakkers gehad, terwyl W. Evert en G. Wright slagters op Winburg was. Lg was ook die bakker. Op Heidelberg (Bethulie) was H.J. Davies beide slagter

en bakker (Badenhorst 1979: 26; GS 61, 1965: 160 en Venter 1975: 155).

4.1.3 Klavierstemmers

Klavierstemmers het die Vrystaat besoek en daar was dus geen inwonende vakman om herstelwerk aan klaviere en ander musiekinstrumente te doen of klaviere en harmoniums te stem nie. In 1866 het ene Zimmerman van Grahamstad, in 1868 Henry E. Didcot van Port Elizabeth en in 1871 Fred Ledger van Port Elizabeth die Vrystaat besoek. Lg. was ook 'n restoureerder van alle tipes musiekinstrumente (Badenhorst 1979: 27 en T.F. 7.12.1866).

4.1.4 Fotograwe

Talle rondreisende fotograwe het die Vrystaat tussen 1864 en 1871 besoek. B. Kisch het in 1864 geadverteer dat hy foto's en landskappe op papier sowel as op glas kon afdruk. Sy foto's en visitekaartjies het £1-10-0 per dosyn gekos, maar minder kon ook gelewer word teen 'n verhoogde stukkoste (D.T. 10.2.1864 en 27.12.1865). Hierna kom F. Fennell van Colesberg en M. Hale, waarna ene Hamilton hom in 1866 op 'n heel nuwe fotografiese proses met verbasende resultate beroep. "Mr Hamilton is the only Photographer who takes the Sennotype Portraits on the Frontier." Hy kon landskapstonele, familiegroepe en resiesperde fotografeer, vergrotings afdruk en van verskillende soorte materiaal gebruik maak (D.T. 27.12.1865 en T.F. 6.7.1866; 19.10.1866).

W.M. Shingler van Natal het in 1868 die Staatspresident versoek om die Volksraadslede in groepe van tien te kan afneem. Hoewel hy dit reeds vroeër gedoen het, het stof in sy werkplek sy poging bederf. Hy het elke groep net tien minute nodig gehad (GS 122, Korrespondensie 12.6.1868, g.p.). Gedurende hierdie tyd was W.F. Hyde ook in die Vrystaat en Hale & Cronin, asook Goldswain & George en Weber & Gros sou spoedig volg. In 1869 word Hale & Cronin se werk deur 'n korrespondent in *The Friend* aangeprys vir lewensgetroue kleur en puik afwerking (D.T. 25.11.1868 en T.F. 29.4.1869, 21.4.1870 en 20.4.1871). Fotografiese materiaal word by geleentheid deur B. Kisch, A. Wooldridge en A.D. Voigt te koop aangebied. Voigt, die Bloemfonteinse posmeester, was selfs bereid om die koper die kuns van fotografie te leer (T.F. 18.5.1865 en D.T. 21.10.1868).

Die verwysing na die Vrystaat as die "frontier" was moontlik effe oordrewe, maar dit het miskien mense oorreëd om hul foto's te laat neem, gedagtig aan die feit dat hulle pioniers op die beskawingsfront was. Hoewel talle fotografe die Vrystaat besoek het, kon A.D. Voigt blykbaar nie 'n sinvolle bestaan maak nie en het hy dus sy apparaat verkoop. Die rondreisende fotograaf kon vertrek sodra daar nie meer werk was nie. By die handelaars kon visitekaartjies, by die boerebevolking en staatsinstansies, groepfoto's en by andere enkelfoto's gewild gewees het, maar dit was nie genoeg sodat 'n voltydse fotograaf daarvan 'n bestaan kon maak nie

(Bloemfontein munisipaliteit versameling 1864-1871: groep 48.1-48.8).

4.1.5 Leerbewerkers

Die voormalige staatsekretaris, Joseph Allison, het in Junie 1864 'n leerlooierij op sy plaas Tempe buitekant Bloemfontein begin. Die elandsboontjie wat in die looiproses gebruik is, was hier volop en kleurgehalte en sagtheid was kenmerke van sy gelooide blesbok- en ander velle. Hier het Allison werk aan vyf tot ses skoen- en stewelmakers gebied, terwyl hy ook bekendheid verwerf het vir die vervaardiging van saals uit wildevarkvel. Weens die belangrikheid van rydiere in hierdie tydperk, kon ook James Skea 'n bestaan maak uit die vervaardiging van saals, tuie en saalkleedjies wat hy saam met karwatse, spore, roskamme, saalsakke en trense in sy winkel in Bloemfontein te koop aangebied het (Collins 1965: 206; kyk ook E. v.d. W. III 1972: 693 en T.F. 11.3.1867).

4.1.6 Transportryers en grofsmede

Hoewel daar ook na Durban transport gery is, was die belangrikste roete dié tussen die Vrystaat en Port Elizabeth daar winkelvoorrade hoofsaaklik vandaar gekom het. Transportwaens in groepe van tot twintig wat die afstand in ongeveer dertig dae afgelê het, was algemeen. Droogtes en veesiektes, o.a. "klaauziekte", het egter verdragings meegebring. Die gemiddelde tarief was 11/- per honderd pond vrag. Wol en velle is op die heenreis na die mark in Port

Elizabeth geneem (Badenhorst 1979: 8 en T.F. 20.4.1871). Weens kompetisie en die vervoer van groter besendings as gevolg van die ontdekking van diamante kon transportryers hul tarief in 1869 tot 7/6 per honderd pond verminder (T.F. 1.5.1868, 21.1.1869 en 15.12.1870). Nou verbonde aan die transportryery was die grofsmede. Behalwe die normale smidwinkelsbedrywighede het M. Griffen van Bloemfontein ook 'n gieterij gehad waar ene Peacock beide vormvervaardiging en gietwerk behartig het. Selfs presisie-gietwerk vir 'n klok vir die plaaslike tronk en die maak van kanondoppe vir ses- en twaalfponderkanonne is daar verrig. Griffen het alle ou yster, koper en geelkoper wat hy kon bekom, aangekoop en binne twee jaar 'n florerende handelsaak opgebou (T.F. 19.4.1867).

4.1.7 Meulenaars

In Bloemfontein was daar die stoommeul van Daniel & Hyman waarvan die stoomketel, enjin, vliegwiele en vuurstene die dorp op 5 Oktober 1868 per ossewa bereik het. Dit was koring- en mieliemeul, saagmeule, draaibank en wolpers in een. Hier kon diegene wat die meule kon bereik, hoë gehalte maalwerk veel vinniger laat verrig teen maalgeld van 4/- per mud koring en 5/- per mud mielies (D.T. 20.11.1870 en T.F. 30.10.1868; 6.11.1868).

4.1.8 Wolhandelaars

Met die aankondiging deur pres. Brand in 1864 dat 'n jaarlikse wolmark in Bloemfontein gehou sou word, het die rol van wol in

die Vrystaat in belangrikheid toegeneem. Dit word die Vrystaat se belangrikste uitvoerproduk en die wolmark, waarvan die eerste op Woensdag, 19 April 1865, in Bloemfontein plaasgevind het, is in Vrystaatse en Koloniale koerante geadverteer (T.F. 7.10.1864).

Die verskyning op 15 Maart 1865 van die bepalings en regulasies vir die wolmark slegs in Hollands en net in die staatskoerant, het heftige reaksie by die Engelse pers in die Vrystaat ontlok. Hulle beskuldig die regering van oningeligtheid t.o.v. die advertensiewese, daar selfs prof Holloway, bekende Britse medisynevervaardiger, weet om sy produk in elke denkbare taal te adverteer. Sonder die Koloniale agente sou die Vrystaters maar min wol verkoop, is verklaar (Gouvernements Courant 15.3.1865 en T.F. 7.10.1864).

Volgens die regulasie sou die mark om 10 vm. begin, was slegs een baal wol uit 'n skeersel by die veiling nodig en kan die res op 'n bepaalde plek gelewer word, was verkopings in kontant, en sou die President die afslaer aanwys wat die wol op aandrang van koper of verkoper in Hollandse mate sou weeg. 'n Komitee sou pryswenners aanwys. Drie persent van die verkoopprijs was staatskommissie vir onkoste en die openbare kantore sou tot een maand na die veiling gratis bergplek aan buitekopers verskaf. Vyf bale wol van 'n boer se eie skaap was die minimum vereiste om vir merieteprijs in aanmerking te kom (T.F. 21.4.1865).

In 1865 was J.C.N. Marais, A.J. Erwee en F. McCabe die beoordelaars en is die eerste prys deur J.G.E. Kolbe van Kaalspruit verower. S.J. Marais van Kafferrivier het die tweede prys van £10 asook die prys vir die meeste wol op die veiling (£10) verower. Op die platteland het handelaars meestal wol vir handelware geruil, soos hulle ook met velle en volstruisvere gedoen het, en hierdie kontantverkope was vir die boere aanloklik (D.T. 18.10.1865 en T.F. 16.11.1866).

In Port Elizabeth het wol in 1867 tussen $7\frac{1}{2}d$ en $1/2$ per pond behaal, terwyl die prys in 1868 tot $1/3$ gestyg het. Handelaars het die boer in die Vrystaat $6d$ per pond vir sy wol aangebied. Waar transportkoste in 1869 altesaam $7/6$ per honderd pond was, het die handelaar goeie winste getoon. Teen 1869 kos 'n honderd pond wol hom dus £2-10-0 plus $7/6$ vervoerkoste, d.w.s. £2-17-6, en kry hy £6-5-0 wat 'n wins van £3-7-6 verteenwoordig. Om hierdie rede kon die Bloemfonteinse winkelier H. Jordan 'n dubbelloopgeweer met geweerkas uitloof as prys vir die boer wat die vyf beste bale gewaste wol aan hom lewer. Uit elf deelnemers het M. Steyn die geweer ontvang (T.F. 1.5.1868, 2.1.1869, 3.6.1869 en 15.12.1870).

In 1869 belê enkele Bloemfonteiners 'n vergadering om die moontlikheid te bespreek dat Vrystaatse wol plaaslik tot materiaal verwerk word. Faktore soos die nodige tegniese kennis, duur apparaat en hoë vervoerkoste het egter meegebring dat hulle van die plan afgesien het. Selfs net die gedagte het egter heftige kritiek in 'n koerant ontlok. "Other nations greater than we, do not think they are the less independant,

because they are dependant upon England for their fabrics. The truth is, England supplies the world with the better qualities of cotton and woollen manufactured (sic) goods" (T.F. 13.5.1869). Hoewel geen tasbare resultaat dus uit die vergadering voortgevloei het nie, het dit die Vrystater se wil tot onafhanklikheid geïllustreer.

Die geslaagde wolmarkte van 1870 en 1871 het spoedig getoon dat wolverkope een van die vernaamste inkomstebronne van die Vrystaatse boere was, ongeag wedersydse beskuldigings tussen handelaars en boere dat hulle oneerlik was in hul transaksies. Die handelaar hou die gewig en prys so laag moontlik, is verklaar, en die boer maak die wol nat sodat dit swaarder weeg. Insidente soos hierdie was egter die uitsondering (D.T. 14.7.1870 en T.F. 19.5.1870; 30.3.1871).

4.1.9 Boormanne

Daar word slegs van een boorman in die Vrystaat melding gemaak, nl. die handelaars Daniel & Hyman van Bloemfontein wat 'n artesiëse boor wat tot op 'n diepte van 150 voet kon boor, ingevoer het. Dit kon inwoners minder afhanklik maak van oppervlaktewater, maar die boordiepte was 'n beperking (D.T. 6.11.1867).

4.1.10 Smouse

Die boere het meestal hul kruideniersware en klerasie van die enkele smouse aangekoop wanneer hulle nie na die dorp kon gaan

nie. So het distrik Winburg twee bekende smouse gehad, nl., W.T. Enslin en E. Few (Venter 1975: 155). Ook Frankfort en distrik het hul smous gehad wat sy ware van plaas tot plaas verkoop het (Schmidt 1952: 5). In 1870 het Bloemfontein van 'n smous besoek ontvang wat met sy beskilderde waentjie daar deurgetrek het: "Gout schmidt, oroloijsiemakker, Bruilmakker, gout en silverde Kochten en handelaar". Aangaande sy verblyf, aankope of verkope word niks verder verneem nie (D.T. 17.11.1870).

4.1.11 Diamanthandelaars

Sedert 1867 het delwers na die diamantvelde gekom en 'n florerende binnelandse mark vir die produkte van die Vrystaat geskep. Ook was daar meer geld in omloop sodat 'n mark vir meer luuksueuse produkte ontstaan het - "nog altyd sis, maar meer sy" (Fichardt 1948: 28). Die Bloemfonteinse handelaar, Fichardt, en ook Levisieur het dadelik die geleentheid gesien en grawe, pikke, kruywaens en diamantskale in voorraad gehou, terwyl hulle ook as kopers en verkopers van diamante opgetree en voorskotte op diamante gegee het (T.F. 27.11.1870 en 6.4.1871).

4.1.12 Handelsagente

Ongeag die talle handelaars was daar ook instansies en individue wat as agente vir firmas opgetree het. So het die prokureur S.W. Green koring, kafferkoring en meel by sy kantoor in Bloemfontein te koop aangebied. Prokureur J. A. Smellekamp

van dieselfde stad het insgelyks boermeel uit die ZAR by sy kantore aangebied teen £2 per sak. Die twee koerante *De Tijd* en *The Friend* het voortdurend ware wat by hul kantore gekoop kon word in voorraad gehad, o.m. saals, tooms, kapkarre, spaiders, verebeddens, Ashworth & Moley's naaimasjiengare, muurpapier, ens. (D.T. 28.3.1866; 2.5.11866; 17.10.1866; 3.11.1870; 26.1.1871 en T.F. 19.2.1864; 27.1.1865).

4.1.13 Boekhandelaars

Sover vasgestel kan word, was Thomas White van Bloemfontein die enigste boekhandelaar van formaat in die Vrystaat. Hy was ook redakteur van *The Friend* en dit moes bygedra het tot die gespesialiseerde diens wat hy t.o.v. kennisuitbreiding aan die Vrystaatse publiek gelewer het. Reeds in 1864 het hy 'n omvattende voorraad skryfbehoeftes, skryfboeke, lessenaars, portfolio's, reistasse, kopieermasjiene en kluisse in voorraad gehad. Terwyl hy wetsboeke, woordeboeke en Bybels te koop aangebied het, het hy ook gepoog om met romans en nouvelles van bekende skrywers alle smake te bevredig. Hy kon ook ongeveer sestien ingevoerde tydskrifte aan die inwoners verskaf. Van 1 Januarie 1867 af kon lesers die tydskrif *South African Magazine* teen 15/- (posgeld ingesluit) deur hom uit Kaapstad bestel (T.F. 19.8.1864, 23.9.1864, 14.12.1866 en 16.12.1869).

Hoewel hy in eerste instansie boekhandelaar was, het hy tog allerlei snuisterye en selfs professor Holloway van Londen se self en pille bemark (T.F. 28.4.1865; 16.8.1867; 15.4.1869 en 17.2.1870). Suid-Afrikaans geskrewe boeke wat by hom

verkrygbaar was, was o.a. *Volksgeneeskunde voor Zuid Afrika*, deur dr. F.L.C. Biccard van Malmesbury, *A compendium of the law of the Cape of Good Hope*, deur C.H. Buckland en H. Wilmot, *British Rule in South Africa* en *The history of the Colony of the Cape of Good Hope*, deur J.C. Chase en M.L.C. en A. Wilmot (T.F. 10.6.1869).

Deur sy boeke kon die inwoners kennis maak met 'n wye reeks onderwerpe, binne- sowel as buitelands, en dit moes bygedra het tot kulturele verdieping en 'n uitbreiding van algemene kennis.

4.1.14 Boekbinders

H.A.J. Bier en sy opvolger J.S. de Vletter was die enigste twee boekbinders waarvan melding gemaak is. Eg. het ook as vertaler diens gelewer en beide was in Bloemfontein woonagtig. Hulle kon beide staatsbindwerk en privaatbindwerk doen en gebonde uitgawes van *De Tijd*, *The Friend* en die staatskoerant was by die kantore van *The Friend* beskikbaar. Vir sy staatsbindwerk ontvang De Vletter in Desember 1869 altesame £9-17-6 (T.F. 5..2.1864, en 21.4.1870; kyk ook TG 341 Staat, Desember 1869: g.p.). *The Friend* het ook gespesialiseer in die inbind van alle kerklike registers (T.F. 21.4.1870).

4.1.15 Drukkers

In die Vrystaat het die bedryf om die twee koerante *De Tijd* en *The Friend*, wat weens hul politieke vertrekpunte aartsvyande was, gedraai.

(a) De Tijd: Die koerantredakteur was J.M.L. Heijligers terwyl J.W. Spruit tot Maart 1864 die uitgewer was. Hy word later deur J.F. van Iddekinge opgevolg. W.C. Peeters sou op sy beurt in lg. se plek kom. Veral weens die afbrekende kritiek en kompetisie van *The Friend* word publikasie van *De Tijd* tussen 16 Maart 1864 en 4 Oktober 1865 gestaak. In 1868 kon die koerant hom sonder teenspraak van *The Friend* as die mees gelese koerant in die Vrystaat verklaar, grootliks te danke daaraan dat kennisgewings in beide Hollands en Engels gepubliseer is. Sou sirkulasiesyfers van die res van Suid-Afrika en oorsee bygevoeg word, sou *The Friend* die koerant met die hoogste syfers gewees het. Volgens die redakteur het *De Tijd* 'n afgeleë, dikwels nog nomadiese boerebevolking probeer dien deur hul horisonne te verbreed en hul burgersin te veredel. Ook het hulle die regering onpartydig en trou gesteun sonder om foute oor te sien. Hulle het steeds persvryheid, onderhewig aan laster, eerbiedig en berigte geplaas tot voordeel van die Vrystaat sodat dié sy regmatige plek in die wêreld kon inneem (D.T. 16.2.1864; 7.10.1868 en Schoeman Desember 1981: 278-279).

De Tijd het tot op 16 Desember 1868 elke Woensdag om 12 vm. verskyn, waarna dit op Donderdae uitgegee is. Die jaarlikse

intekengeld was 16/-, maar afsonderlike uitgawes het 6d gekos. Advertensiekoste was 3/6 vir ses reëls en die helfte van die bedrag is gevra vir herhaling van dieselfde advertensie. Na die eerste ses reëls was die koste 3d per addisionele reël. 'n Handelsadres waarin slegs die instansie se naam en adres gemeld is, het £3 per jaar gekos. Korrespondensie moes onderteken word, geheimhouding is gewaarborg en radikale standpunte, taalfoute en persoonlike aanvalle is deur die redaksie gesensureer word (D.T. 4.10.1865).

By die hervatting van *De Tijd* het *The Friend* groothartig erken dat daar plek vir beide koerante was indien hulle die welvaart van die Vrystaat sou najaag en *De Tijd* die boer uit sy onkunde sou kon bevry. *The Friend* het egter spoedig maar weer in 'n heksejag teen sy opponent verval deur dit 'n dun, armoedige, kruiperige, van aalmoese afhanklike koerant te noem (Schoeman Desember 1981: 280). 'n Korrespondent van *De Tijd* het onder die skuilnaam "Tot Wedersiens" *The Friend* op 'n keer daarvan beskuldig dat dit net ingestel was op die ondergang van die republiek en die uitdra van leuentaai aan die burgers: "Friend. (God beware ons voor onze vijanden)" (D.T. 20.3.1867).

Die Staatskoerant, ook deur Van Iddekinge gedruk, was teen 10/6 per halfjaar by die kantore van *De Tijd* beskikbaar (D.T. 4.10.1865).

(b) *The Friend*: Met wisselende intensiteit was die koerant deurentyd die mondstuk van die Engelssprekende en pro-Britse element in die Vrystaat, asook die kritikus en teenstander van die regering (T.F. 30.3.1866). Tog was die koerant die verteenwoordiger van 'n belangrike bevolkingselement en was die feit dat hy *De Tijd* probeer doodskryf het sy grootste fout. Opspraakwekkende bydraes is soms geplaas, hoewel korrespondensie tog by geleentheid weens onleesbaarheid, duistere bedoelings en onwelvoeglike taalgebruik, geweier is (T.F. 4.3.1864 en 13.9.1867).

Hoewel *The Friend* aanvanklik elke Vrydag om 12 vm. verskyn het, was dit vanaf 7.1.1869 reeds op Donderdae beskikbaar. Die koerant is in Suid-Afrika en selfs internasionaal versprei aangesien 'n kopie gereeld in die kantore van F Algar en prof Holloway in Londen ter insae was. Die koerant het 5/6 per kwartaal in Bloemfontein gekos, en 7/6 per kwartaal op die platteland. Advertensietariewe was 3/6 vir ses reëls en 3d per reël daarna. Gespasiëerde advertensies het 3/- per duim gekos en is teen £3 per jaar geplaas. Thomas White was die uitgewer van *The Friend*, wat in Februarie 1865 van agt tot sestien bladsye vergroot is. Tog was korrespondensieruimte steeds te min en dit het boekdele vir die gewildheid van die koerant gesprek (T.F. 18.3.1864; 4.2.1865 en 9.3.1866). Om die aandag van die leser te trek is dikwels van tekeninge gebruik gemaak; veral by die advertensie van perdewedrenne, veeveilings en huisverkopings. Soms het adverteerders soos Thomas White die winkelier Louis Rasher hul advertensies skuins gekantel,

klaarblyklik om die aandag daarop te vestig (*The Friend* 31.7.1868).

Vanaf 26.10.1867 tot 8.11.1867 word die koerant in kleiner formaat en op dikker roomkleurige papier gedruk weens 'n tekort aan gewone koerantpapier. Om dieselfde rede volg liggrys papier tussen 18.10.1870 en 27.12.1870 (T.F. 25.10.1867 en 27.12.1870) - 'n direkte gevolg van die droogte wat trekdier so laat verswak het dat die transportryers vertraag is (T.F. 26.10.1867 en 18.10.1870).

The Friend is vanaf Augustus 1870 by Sanger & Kie te Klipdrift en by J.N. Eagle te Pniël op die diamantvelde verkoop teen 6d per eksemplaar. R.W. Murray & Von Kraut en Chanquion sou later die agentskappe oorneem (T.F. 11.8.1870 en 12.1.1871).

Alles in ag genome was die Vrystaat bevoorreg met die twee koerante, aangevul deur die Staatskoerant. Dit moes noodwendig bydra tot ontwikkeling op kulturele terrein. Hoewel die twee koerante verskillende uitgangspunte gehuldig het, kon alle groepe, pro- en anti-regering, daarin 'n uitlaatklep vir hul gevoelens vind. Koerantberigte was selde buite die perke van ordentlikheid en sedelikheid en het op die nuuswaardige gekonsentreer.

(c) Almanakke

Koerantuitgewers het dikwels almanakke as Nuwejaarsgeskenke vir hul lesers by hul laaste uitgawe van die jaar ingesluit.

Vir 1870 het die boekhandelaar Thomas White 'n lessenaarkalender vir *The Friend* ontwerp wat teen 'n baie billike prys bekombaar was, maar te min plek vir aantekeninge gehad het (T.F. 23.12.1869). Ook die almanak van *De Tijd* het inligting aangaande die koerant, staatsamptenare, geestelikes, landbou, tuinbou, maangetye, sonsopkoms, ens., bevat. Hierop het Volksraadsittings en openbare feesdae verskyn wo. Nuwejaarsdag - 1 Januarie, Onafhanklikheidsdag - 23 Februarie, Goeie Vrydag en Paasfees, op wisselende dae in Maart, Hemelvaartdag en Pinksterdag op wisselende dae in Mei en Kersdag - 25 Desember. Paasfees is gevier op die Sondag en Maandag wat op Goeie Vrydag volg. Die dae het soos Hemelvaartdag en Pinksterdag jaarliks op ander datums geval. Hoewel intekenare die kalender gratis ontvang het, het die publiek die geleentheid gehad om dit afsonderlik teen 1/- stuk te bekom. Advertensies op almanakke is teen 7/6 stuk geplaas en was van groot nut vir die adverteerder aangesien die almanak 'n sentrale plek in die huis ingeneem het (D.T. 3.12.1865; 22.1.1868 en 4.11.1868). By Thomas White kon ook die N.G.K.-almanak van Suid-Afrika, asook die Natalse boekalmanakke met papier- en materiaalomslae bekom word. Opmerklik is dit dat Dingaansdag (Geloftedag) nie as vakansiedag op die almanakke aangedui is nie (T.F. 11.1.1867).

4.1.16 Vendusieafslaers

Die verkoop van goedere per openbare veiling was algemene praktyk in die Vrystaat. Veilingsverslae met pryse, ens. is egter onbekombaar omdat vendusies deur individue aangebied is.

Waar vaste eiendom verkoop is, is pryse gewoonlik vermeld. So word die winkel van James Dick in Bloemfontein op 21.3.1865 vir £810 en sy huis vir £770 op 'n veiling verkoop (T.F. 24.3.1865). Op Maandagaand, 13 Desember 1869, om 8 nm. is 'n groot nagvendusie in 'n vertrek van die vroeëre Futcher's Hotel in Bloemfontein gehou waarby 'n groot hoeveelheid eetgerei, skrynwerkersgereedskap en klerasie deur E.S. Hanger opgeveil is (T.F. 9.12.1869).

In Winburg was C. Bredell, asook Stuart en Uys bekende afslaers. Hoewel boedelvendusies die meeste voorgekom het, het geldelike nood en verhuisings ook veilings meegebring. Weens J.S. de Vletter, die staatsboekbinder, se skuldlas moes hy al sy huisraad per openbare veiling verkoop om so op eerbare wyse uit sy nood te raak (T.F. 3.9.18644 en Venter 19/5: 155).

Ons kan aanvaar dat stadige vervoer oor haas onbegaanbare paaie vertrekkendes genoop het om liefs hul huishoudelike ware te verkoop. Voorbeelde hiervan was ene mej Groenendaal wat op 11 Mei 1866 haar woning, huisraad, klavier, huisklok, ens, deur E.S. Hanger in Bloemfontein laat verkoop het. Hanger het ook op Saterdag, 5 September 1868, die kantoormeubels van die Standard Bank en die huismeubels van die bestuurder, Gilbert Fairie, opgeveil aangesien die bank hom aan die Vrystaat onttrek het (T.F. 4.5.1866 en 28.8.1868).

Bekende Vrystaatse regsgeleerdes wo. prok. William Whisken Collins, adv. H.A.L. Hamelberg en prok. Voigt en Vels het dikwels as afslaers opgetree. Ook J.F. Van Iddekinge, die

bekende afslaer, het telkens dié rol in Bloemfontein vervul. So het hy in 1869 £12.19.0 ontvang vir 49 staatsplase wat hy opgeveil het (T.F. 21.4.1870 en TG 341 Staat Desember 1869: g.p.).

4.2 Finansiële instellings

4.2.1 Banke

4.2.1.1 Geskiedkundige ontwikkeling

Die inwoners van die dorpie, Smithfield, het 'n poging aangewend om 'n Bank van die Oranje-Vrystaat te stig, maar die projek het nie gerealiseer nie. Die eerste plaaslike bank, nl. die Bloemfontein Bank is eers in 1861 gestig. *The Friend* het die stigterslede gelukkig daarmee dat hulle nie die naam Oranje-Vrystaat Bank van Smithfield oorgeneem het nie, asook met die feit dat hulle boere as aandeelhouders bekom het. Volgens *The Friend* het Kolonialers die woord Oranje Vrystaat verbind aan "Gorillas of the South African Republic, who had attempted to establish a bank without success" (Arndt 1928: 306). Die boere het toe nog geglo dat die geldkissie of die wakies in die slaapkamer 'n veel veiliger bergplek vir geld was. "The boer in his secret heart, has until recently, considered a joint stock bank, as a gigantic swindle een grootte verneukerij'" (Arndt 1928: 306-307). Die beoordeling van beide boer en Transvaler was kras en getuig van vooroordeel en swak smaak by *The Friend*. 'n Bank wat moeilik bereikbaar was, het min aantrekkingskrag vir die boere gehad.

In die dorpe kon moontlik 'n omgekeerde situasie bestaan het en die boer se gevoel het eerder gespruit uit praktiese oorwegings as uit agterlikheid.

Die Standard Bank met kapitaal van £2 miljoen, hul hoofkantoor in Londen en twintig takkantore in SA was die grootste bankinstelling in die Vrystaat. Die bank het takke te Bloemfontein en Fauresmith gehad, maar Smithfield sou later toegevoeg word (T.F. 5.3.1864).

Van die London and South Africa Bank wat in 1863 'n tak in Bloemfontein geopen het, was min bekend. Dié tak sou reeds teen Desember 1864 na Colesberg verskuif word, omdat die bestuurder, ene Runciman, gevoel het dat die oorlogsituasie en die opkommandering hom in gevaar gestel het. Enkele maande tevore het William Thompson, 'n bankinspekteur, gepoog om hierdie bank en die Bloemfontein Bank te amalgameer as teenvoeter vir die Standard en omrede die wêreldwye dienste wat dan deur die samesmelting aan hul kliënte gelewer kon word. 'n Onpatriotiese bestuurder, die feit dat die Vrystaters nie wêreldwye dienste nodig gehad het nie, die feit dat groot bedrae aan rente die Vrystaat sou verlaat en die uitbreiding van vreemde bankinstellings in die Vrystaat, het die aandeelhouders van die Bloemfontein Bank teen so 'n stap laat besluit. Die mislukking van so 'n samesmelting wat die Vrystaat aan vreemde banke kon uitlewer, asook die kragtige bedingingsposisie waarin dié eens onbelangrike bankinstelling hom dan sou bevind, het die Vrystaat bevoordeel (T.F. 12.8.1864 en 9.12.1864).

4.2.1.2 Bankaktiwiteite

(a) Die Bloemfonteinse Bank

Na kennisgewing deur die voorsitter van die direksie het die aandeelhouers jaarliks 'n vergadering gehou waarop alle state en verslae van die bank aan hulle voorgelê is en waarop hulle, indien nodig, nuwe direkteure kon kies. Met die vergadering van 18 Januarie 1865 het die bank 'n wins van £2 602-10-0 getoon waarvan £2 166-8-6 as dividende uitbetaal is en wat 13% op hul aandele verteenwoordig het. Die voorsitter, George Home, stel dit in sy rede dat beter samewerking met die Standard hul 'n £1 000 per jaar aan die uitbetaling van rente en kommissie op tjeks kon bespaar het. Reeds op 10 September 1864 het die direkteure die huis en winkel van J.W. Spruit op die Bloemfonteinse Markplein vir £871 as bankgebou aangekoop (T.F. 20.1.1865).

G.A. White, rekenmeester van die Standard Bank, word in Julie 1865 as kassier by die Bloemfonteinse Bank aangestel. Dit was nadat I.J. de Villiers ontslaan en A.L. Brunt as waarnemende kassier opgetree het. Sy salaris was £400 per jaar en White moes sekuriteit ten bedrae van £3 000 verskaf. Ontevredenheid by enkele aandeelhouers en *De Tijd* weens White se Engelstaligheid, word deur *The Friend* afgemaak as 'n poging om die verdeeldheid in inwonergeledere van die Vrystaat te vergroot omdat hy uit sewentien aansoekers gekies is en Engels tog die taal van die bank was (T.F. 7.7.1865 en 10.11.1865).

Van groot belang is die duidelik waarneembare Afrikaans-Engelse gevoeligheid in die bankwese wat as vroeë tekens van Afrikaner-nasionalisme beskou kan word. Die kassier se salaris wat gelykstaande was aan die van 'n hooggeplaaste staatsamptenaar, het sy status in die gemeenskap onderstreep. Tog moes hy weens sy ervaring by die Standard 'n goeie aansoeker gewees het en was dit heel moontlik die hoofrede vir sy aanstelling (TG 341 Staat, Desember 1868: g.p. en TG 253 Staat, Julie 1870: g.p.).

In 1867 is weer 'n dividend van 10% verklaar en het die aandeelhouders selfs besluit om "good fors" te laat druk om die skaarste aan muntgeld die hoof te bied. Die plan het nie gerealiseer nie maar, nadat staatsnote t.b.v. £130 000 uitgereik is om die geldprobleme van die staat te verlig, het winkeliers nie genoeg muntgeld gehad om kleingeld uit te keer nie en het hulle karton-"goedvoors" vir 6d, 1/-, 2/6, 5/- and 10/- uitgereik. Selfs messelaars sou dit gerieflik vind om met hul "goedvoors" te betaal (Arndt 1928: 78; kyk ook Dagboek van G A Fichardt: 23, Steytler 1932: 110 en T.F. 16.8.1867).

Die eerste handelaars wat metaal-"goedvoors" sou laat munt, was Daniel en Hyman van Bloemfontein. Op die munte van 6d, 1/-, 2/- en 2/6 was die Vrystaatse wapen met die woorde "Bloemfontein OVS" en die jaartal daarom gerangskik. Op die ander kant het "Daniel en Hyman" en die waarde daarvan verskyn. Die munte moes die geskeurde en haas onleesbare handgeskrewe kaartjies vervang (D.T. 6.11.1867). Spoedig het klagtes aangaande die ongekontroleerde uitreiking van

"goedvoors" die Volksraad bereik met voorstelle dat die Volksraad self verantwoordelikheid vir die uitreiking daarvan moes aanvaar. 'n Volksraadskomitee het egter aanbeveel dat die uitreiking van metaalmunte weens die risiko van vervalsing gestaak word en dat papier-"goedvoors" geteken moes wees. Almal wat dit wou uitreik, moes waarborge aan die landdros uitreik dat hulle oor genoegsame fondse beskik het en oortreding van die regulasies was strafbaar. Die papier-"goedvoors" kon in hoeveelhede van £1 vir staatsnote (bluebacks) ingeruil word (Arndt 1928: 80-81 en D.T. 6.11.1867).

Die "blueback" was op ligblou papier gedruk, vandaar die naam, en ongeveer $3\frac{3}{4}$ dm. by $6\frac{1}{2}$ dm. groot. Dit is deur Thomas White van Bloemfontein gedruk. In die middel, ongeveer 'n $\frac{1}{2}$ dm. van bo, staan "Orange Free State" in dik swart sierletters, terwyl die woorde "The Bloemfontein Bank" ongeveer 'n $\frac{3}{4}$ dm. daaronder verskyn. Daar is ook plek vir 'n nommer, 'n datum, 'n bedrag in woorde en syfers en 'n handtekening. Hierdie note is deur die Bloemfontein Bank aan die regering geleen om die land te administreer en die Sotho-oorloë te finansier en sou by terugbetaling aan omloop onttrek en vernietig word (T.F. 8.11.1867).

'n Ekonomiese opswaai kan bemerk word aan die feit dat op die vergadering van 18 Januarie 1870 besluit is om 'n dividend van 12% aan aandeelhouders te betaal. Die bank het geen skuld gehad nie en die Vrystaatse finansies het so gunstig verander dat 'n Port Elizabethse korrespondent opmerk: "The Free State is far

sounder and commercially healthier than the Colony" (T.F. 17.1.1868; 27.1.1870; 12.5.1870 en 28.7.1870). Tydens die direkteursvergadering van Woensdag 18 Januarie, sou George Home, die voorsitter, hierdie ekonomiese herstel beklemtoon deur te sê: "Since the last Statement of Accounts was submitted to the Shareholders, a very beneficial influence has been experienced in the working of the transactions of the Bank, the discovery of Diamonds on the banks of the Vaal-river causing increased prosperity to the community of this State, and a revival of the trade of the country" (T.F. 26.1.1871).

Deurentyd het dit uit hul kwartaal- en jaarstate, wat gereeld in *The Friend* verskyn het, geblyk dat die bank kerngesond was. Hoewel hul likiditeit (kontantgeld), afgeneem het, was gunstige kredietsaldo's, skatkiswissels en korttermynstaatseffekte die bewys. Ook kan uit die wins-en-verliesrekeninge, sowel as uit die balansstaat afgelei word dat die bank in 1864 en 1869 sy voorspoedigste jare beleef het, met 1866 en 1867 die moeilikste. Redes hiervoor word gevind in die lae persoonlike en staatsinkomste, tydens die Sotho-oorloë en die gepaardgaande kommandodiens wat boere van hul plase en handelaars van hul ondernemings en amptenare van hul betrekkings af weggehou het. Vredesluiting en die ontdekking van diamante het gelei tot die sterk groei van 1869 met hierna 'n effense afplating in 1870 (Saamgestel uit T.F. 1864-1871).

(b) Die Standard Bank

Volgens *The Friend* het die bank geen plaaslike inwoners in sy arbeids- en bestuurspan gehad nie, maar talle plaaslike kliënte (Barlow 1972: 40). Weens die langdurige Sotho-oorloë was beide staat en burger in geldelike nood. Die inwoners moes lenings van die bank kry met hul grond as sekuriteit met die gevolg dat die Standard Bank spoedig die eienaar van die grootste deel van die Vrystaat sou wees. Aangesien die Bloemfontein Bank nie kapitaalkragtig genoeg was nie, kon hulle die inwoners nie help teen onetiese handelspraktyke van die Standard nie (Muller 1889(a): 155). Die Standard het juis in Julie 1863 gepoog om die Bloemfontein Bank te absorbeer en toe dit misluk, het hy lg. se banknote versamel en dan by die betrokke bank daarop aangedring dat hulle dit vir goud omruil. Waar die instansie nie die goud kon verskaf nie, moes dit rentedraende bewyse onderteken word wat reeds vroeg in 1865, £10 000 sou bedra. Klagtes t.o.v. onredelike rentekoerse aan leners, buitensporige kommissie, die weiering om note wat by ander takke uitgemaak is, uit te betaal en dividende wat na oorsese aandeelhouders gaan, het daaglik toegeneem. 'n Boer moes op 'n lening van £1 500 binne een jaar die som van £630 aan diensgelde en rente betaal. Om 'n lening van £200 te bekom, moes die lener £28 aan die bank en £19 aan die borg betaal (Arndt 1928: 309-309 en Van der Bank 1984: 20).

Hierdie agressiewe banktegnieke waardeur die Standard groot dele van die Vrystaat in sy besit wou kry en die magtigste plaaslike bankinstelling wou word, het die Volksraad egter so

verontrus dat dit dié bank verbied het om verder sake te doen. Op 6 Maart 1865 sluit die Standard dus sy deure in Bloemfontein en Smithfield en vanaf 1 Januarie 1866 word alle vreemde bankinstellings verbied om in die Vrystaat sake te doen. Hoewel vroeëre transaksies afgehandel mog word, sou enige nuwes onderworpe wees aan 'n boeteklousule van £100. In die toekoms sou vreemde banke slegs met die Volksraad se toestemming in die Vrystaat toegelaat word (Amphlett 1914: 49; kyk ook Ordonnantie-boek 1881: 324, Prinsloo 1955: 249 en 254, asook T.F. 31.3.1865).

Kritiek op bogenoemde stap kom o.a. van die geskiedskrywer, T B Barlow, wat dit sien as: "The immaturity of the Republics handling of financial matters" (1972: 98). Aan die ander kant moet in ag geneem word dat die Vrystaatse oorwegend landelike bevolking uitgemergel deur oorloë, sprinkane en droogtes, sonder enige industrieë of mynbouaktiwiteite, andersins uitgelewer sou wees aan hierdie instellings. Die eensgesinde strewe na oorlewing is onderstreep deur die feit dat slegs vyf volksraadslede teen die voorstel van uitsetting gestem het. Nege jaar nadat die verbod ingestel is, kon dit opgehef word en het die Standard dit oorweeg om terug te keer. Aangesien daar vir hulle nie genoeg sakepotensiaal was nie, is teen so 'n stap besluit (Theron 1943: 96-97).

4.2.1.3 The Bloemfontein board of Executors

The Friend het in September 1866 reeds 'n pleidooi gerig vir die stigting van 'n maatskappy om die administrasie van

insolvente en uitgestorwe boedels te behartig. So 'n maatskappy sou die vloedgolf bankrotskappe na die Sotho-oorloë kon hanteer, bevoeg wees om as kurator of eksekuteur op te tree en behulpsaam kan wees by die verkryging van sekuriteit vir groter lenings. 'n Maatskappy met kundige aandeelhouders en direkteure, asook 'n wakker, goed besoldigde bestuurder of sekretaris, sou 'n bron van gerusstelling wees vir individue en maatskappye aangesien hulle dan sekerheid sou hê dat boedels beredder kon word (T.F. 28.9.1866). Vyftien maande hierna het die eerste berigte omtrent die moontlike stigting van so 'n maatskappy verskyn en op 10 Maart 1868 was daar 'n uitreiking van 1 237 aandele, waarvoor slegs in Britse- of Koloniale geld betaal kon word. Die wantroue van die Engelssprekende in die Vrystaatse regering en geldeenheid was nog allermins besweer (T.F. 27.12.1867 en 20.3.1868).

Tydens die eerste aandeelhoudersvergadering op 23 Mei 1868 is T.W. Vowe as voorsitter en J.T. Jollie, T. White, J. Palmer en E.S. Hanger as direkteure verkies (The Friend 29.5.1868). Hulle het dadelik vir 'n sekretaris wat sekuriteit van £1 000 moes verskaf en 'n salaris van £350 per jaar sou verdien, geadverteer. Hierdie maatskappy, die Bloemfontein Board of Executors, het 'n aanvangskapitaal van £15 000 gehad en sou in boedels, die insameling van skuld, verbande, huur, dividende en eiendomme spesialiseer en ook as algemene regsagente optree. J.B. Brown van Grahamstad is uit sestien aansoeke as eerste sekretaris aangestel (T.F. 12.6.1868 en 14.8.1868).

Die maatskappy was ook agent vir die Union Insurance Company van Grahamstad en het polishouers teen brandskade aan geboue, goedere, meubels, ens. verseker. Terwyl diefstalversekering toe nog minder belangrik was, was die grootste ramp wat inwoners kon tref 'n brand, veral as die gebrek aan brandbestrydingsapparaat in ag geneem word. W.W. Collins het die eerste vendusie waargeneem, maar E.S. Hanger was hul gereelde afslaer (T.F. 28.10.1869 en 30.12.1869).

Hoewel daar in 1869 geen dividend verklaar is nie, moes die direkteure gedagtig aan die puik aansoeke om die sekretarisskap en die feit dat die kamer se direkteure en dié van die Bloemfontein Bank feitlik dieselfde mense was en die twee maatskappye mekaar dus kon onderskraag, uitgesien het na 'n rooskleurige toekoms (T.F. 27.1.1870).

4.2.1.4 Versekeringswese

Behalwe die Union Insurance Company was die Guardian Insurance Company van Port Elizabeth en die Port Elizabeth Insurance Company ook in die Vrystaat aktief. Lg maatskappy is in 1852 gestig en Thomas Palmer was die plaaslike verteenwoordiger. Versekering kon ook by die Mutual Insurance Company teen 'n premie wat vir die Vrystaat 'n $\frac{1}{4}\%$ hoër was as vir die res van Suid-Afrika, uitgeneem word. Versoeke om hierdie $\frac{1}{4}\%$ af te skaf, het op dowe ore geval. Versekeringsmaatskappye was hulle egter nog nie in die ware sin van die woord nie, aangesien hul dekking so beperk was dat hulle slegs brandrisiko's gedek het (T.F. 7.4.1865 en Van Selin 1945: 24).

4.2.1.5 Aandelemakelaars, boekhouders en tenderaars

Slegs die Bloemfontein Bank en die Bloemfontein Board of Executors het aandele beskikbaar gestel. So het dr C.J.G. Krause tydens J.W. Spruit se boedelveiling 22 aandele teen £29 aangekoop. In die kolomme van *The Friend* is 1 465 aandele van die bank in wisselende hoeveelhede aangebied en die meeste daarvan is deur handelaars en professionele mense gekoop. Aandele van die Bloemfontein Board of Executors het £10 stuk gekos en dit was gelykstaande aan die maandelikse inkomste van die deursneesalaristrekker (T.F. 23.9.1864, 7.4.1865, 27.1.1870 en 25.5.1871).

W.D. Savage het vanaf 1871 as private boekhouer opgetree en was bereid om agterstallige boeke op datum te bring, voorraadopnames te maak, boeke te balanseer, waardebevestigings uit te voer en weens sy alombekendheid as 'n eerbare referent getuigskrifte aan individue of firmas te gee (T.F. 17.11.1870).

Daar is deurentyd deur die staat en die munisipaliteit van veral Bloemfontein om tenders gevra m.b.t. karweiwerk, etes vir die artillerie en prisoniers, ammunisie en mediese voorrade vir die artillerie, ens. By hoë uitsondering was daar ook individue wat om tenders gevra het. George Home, die voorsitter van die boukommissie van die Anglikaanse Kerk, het tenders t.o.v. 100 000 gebrande stene van 10 dm x 5 dm, gevra terwyl die Wesleyaanse Kerk versoek het dat tenders vir die

voltooiing van hul kerkgebou voor 12 Maart 1866 by W.W. Collins, ingedien moes word (T.F. 17.3.1865 en D.T. 6.2.1867). Prokureur W.W. Collins wat ook sekretaris van die Vrymesselaarslosie "Rising Star" was, het tot 2 Oktober 1866 tenders vir die bou van 'n nuwe tempel ingewag (T.F. 21.9.1866). Twee Bloemfonteinse handelaars vra ook om tenders vir die bou van hul sakeondernemings, nl. Thomas Palmer in Fonteinstraat en G.W. Austin op die Markplein (T.F. 19.10.1866 en 18.8.1870).

Die aanvra van tenders was nie 'n gereelde, alledaagse gebruik nie omdat die inwoners tot hoë mate selfversorgend was. Tog het enkele privaattenders wel voorgekom. Ds. Gilles Van de Wall van Bloemfontein het met sy verhuising na die N.G.K.-gemeente Paarl, tenders vir die huur van twee stewige waens gevra, terwyl die Bloemfonteinse Board of Executors en verskeie Vrystaatse prokureursfirmas met tussenpose tenders vir afslaaers by boedelveilings ingewag het (D.T. 6.10.1865, 10.2.1870, 17.2.1870 en 8.6.1871).

Die finansiële instellings in die Vrystaat het 'n behoefte aan gespesialiseerde dienste getoon, waaruit positiewe gevolgtrekkings t.o.v. die inwoners se lewensstandaard gemaak kan word (Badenhorst 1979: 123).

4.3 Mynbou

Tot 1867 was dit op mynbougebied slegs steenkoolneerslae by Winburg wat vermelding verdien. Die Vrystaat was arm aan

edelgesteentes en eers in 1871 sou Ordonnansie nr. 3 alle aspekte rakende die ontdekking van edelgesteentes en kosbare metale in die Vrystaat reël. Die ontdekking van diamante was die faktor wat hierdie reëling genoodsaak het en groot invloed op die gebied, asook op Bloemfontein, die hoofstad, sou uitoefen (Ordonnantie-boek 1881: 222-225; kyk ook T.F. 14.2.1868, Theron 1943: 58 en Volksraadskommissie 1884: 8).

Tussen Junie 1868 en Junie 1870 is £150 000 se diamante in die distrikte Hopetown en Pniël in die Kaapkolonie, Bloemhof in die ZAR asook Boshof in die Vrystaat gevind, sodat 'n horde fortuinsoekers uit alle wêrelddele na die gebied gestroom het. Volgens T.B. Barlow: "Griqualand West became in the course of time the Mecca of fortune seekers from all over the world" (1972: 129-130 en E. v/d. W. III: 489).

4.3.1 Algemene kenmerke van die delwerye

Die Amerikaanse geskiedskrywer J.L. Babe het op 5 Julie 1870 'n groep van ongeveer vyftig delwers by Klipdrif (Kaapkolonie) besoek. Volgens hom het die mans die gruis gegrawe en gewas, waarna die vroue en kinders die sorteerwerk moes behartig. Nie alleen die delwers nie, maar ook die omstanders het soms uitermate opgewonde geraak wanneer 'n diamant gevind is. 'n Hollander wat tydens sy besoek 'n diamant van 15½ karaat ontdek het, het so geskreeu en rondgespring dat die hele gemeenskap hul werk gelos en kom kyk het. Almal wou die steen hanteer en het hierna hul oë op die grond vasgenael en hul skoene nerf-af geskop om elke klip te toets. Diamantkopers

moes dikwels toesien hoe delwers na Bloemfontein afreis omdat hulle daar verseker was van 'n beter prys (Babe 1872: 29-31).

Voor die promulgering van Ordonnansie nr. 3. kon privaatgrondbesitters kleims verhuur teen bedrae wat tussen 10/- en £2 per maand gewissel het. Dit was moontlik omdat die Vrystaatse regering net beheer oor edelgesteentes op staatsgronde gehad het. Hierdie plase wat tot 18 000 akker groot was en aanvanklik £2 000 per eenheid gekos het, het nou tussen £5 000 en £10 000 gehaal.

Van die kant van die Vrystaatse regering af het 'n geordende gesagstruktuur in die persoon van landdros O. Truter tot stand gekom. Tot groot ontsteltenis van goew. Southey en die Britse regering word 'n troepemag van 1 500 man te Boshof gestasioneer om landdros Truter moreel te ondersteun (Campbell 1960: 186-187 en Malan 1971: 163). Aangesien landdros Truter weens die gebiedsaansprake van die Griekwakaptein Andries Waterboer, nie streng maatreëls op die delwers kon toepas nie, het die Vrystaat slegs een kwart van die lisensiegeld gekry van dit waarop hulle geregtig was. Die velde was ook maar net tot in Oktober 1871 onder Vrystaatse beheer en eers daarna het delwersgetalle werklik sy hoogtepunt bereik. Die Vrystaat het wel uitgawes aangegaan terwyl hulle in beheer was, maar moes selfs nadat Brittanje die velde geannekseer het 'n sterk grenspolisiemag onderhou om die Vrystaat van smokkelhandel in vuurwapens en ongewenste elemente te vrywaar. Die Vrystaat het met sy landdros, 'n poskantoor en troepe getoon dat hy die gebied ordelik wou beheer sodat die delwersgemeenskappe tog 'n

geordende groep mense met bindende reëls was (Van Niekerk 1936: 35-36).

Die ontdekking van diamante het verreikende sosiale gevolge gehad. Duisende fortuinsoekers uit alle samelewingslae het vanuit verskillende nasionaliteite en met wisselende waardesisteme tot die gebied toegestroom. Idees van selfregering en progressiewe administrasie het via handelaars en kapitaliste tot die gebied gekom. Die Suid-Afrikaner, gekenmerk deur sy vriendelikheid, vrygewigheid, gasvryheid en hardwerkendheid is ingesuig by hierdie groepe aangetref. Volgens Jacobs het hulle sterk beïndruk met hul sterk liggaamsbou, hul energie, en hulle standvastigheid en soberheid. (1954: 69-70).

Drie tipes delwers is aangetref. Aan die een kant was daar die welvarende wat netjies geklee met sy ryperd sy talle kleims besoek het en aan die ander kant die arm man wat al die werk alleen moes doen, malaria en siektes moes trotseer en miskien ná maande se geswoeg sy kleim moes verkoop en die delwerpe moes verlaat. Tussen die twee uiterstes is die groot gros delwers aangetref. Hulle was opgeruimde, hoopvolle mense. Hierdie hoop het egter die dobbelgees, wat gedurende dié tydperk 'n sosiale euwel geword het, aangewakker. Talle is hierdeur geruïneer (Jacobs 1954: 70-73).

Sosiale ewels wo. drankmisbruik, aanranding, diefstal, roof en moord het veral onder die gekleurde bevolking hoogty gevier. Daar was ook die aangename oomblikke soos by die

opening van nuwe geboue, met konserte en basaars, by die inwyding van kerke, by wapenskoue en skyfskietbyeenkomste en by pieknieks (Jacobs 1954: 73-75).

Talle Vrystaters het aan diamantkoors gely met die gevolg dat mans, vrouens, kinders en diensbodes na diamante op soek was. Baie het met elke blink klippie wat hul raakgesien het, 'n streep op 'n stukkie ruitglas probeer trek daar dit hul toets vir 'n egte diamant was (Von Wielligh 1926: 108-109). Diamantdraende grond is losgekap en met grawe opgeskep. Wanneer die gat te diep geraak het is die gruis met emmers en toue uitgetrek en twee maal gesif voordat dit op die sorteertafel beland het. By Jagersfontein, waar water skaars was, is die gruis nie eens gewas nie, maar elders kon dit wel gewas word. Talle Vrystaatse jongmanne het transportryers geword om so 'n ekonomies onafhanklike lewe te lei. Suid-Afrika is veral weens die ontdekking van diamante uit 'n ekonomiese depressie gelig (Barlow 1972: 180 en Jacobs 1954: 17-18).

4.3.2 Invloed op die Oranje-Vrystaat

Die 70 000 delwers wat binne enkele maande op die diamantvelde van Griekwaland-Wes en die Vrystaat saamgetrek is, moes die Vrystaat noodwendig diepgaande raak. Dit het 'n ongekende mark vir die Vrystaatse boer geskep. Daar kon hulle plaasprodukte soos vleis, eiers, botter, biltong en skoenleer verkoop, weiveld aan delwers verhuur en van daar af transporttogte na die kusstede onderneem. Plase het uitstekende pryse gehaal en

werkgeleenthede was volop. Aan geld het die delwers nie 'n tekort gehad nie, want Colesbergkoppie (Kimberley) het vir 'n weeklikse inkomste van tussen £40 000 en £50 000 gesorg. Die Noordwes-Vrystaat was vir brandhout verantwoordelik, die Noord- en Oos-Vrystaat vir mielies en koring onderskeidelik en die distrikte Jacobsdal, Boshof en Fauresmith vir vleis. Weiveld is vir 2/6 per maand per bees verhuur en drinkwater teen 3d per bees of ses skape per maand verkoop (De Klerk 1951: 21; kyk ook Jacobs 1952: 197-199, Malan 1980: 409 en Moll 1974: 131).

Op 25 Februarie 1868 word 'n diamantmark in Bloemfontein gestig waar koper en verkoper by mekaar kon uitkom. Die eerste diamant op die mark is deur die Bloemfonteinse handelaar G A Fichardt van die Boshofse handelaar W G Isreal gekoop (McNish 1968: 43). Volgens *The Friend* het die diamantmanie die Vrystaat en sy hoofstad in Mei 1870 getref, en dit het daartoe gelei dat tot vyftig inwoners Bloemfontein in een week verlaat het. Grawe, pikke en siwe was buitensporig in aanvraag en gesprekke het net om diamante gedraai (T.F. 12.5.1870).

Die koerant was tussen twee vure daar hulle graag delwers wat in die Vrystaat geld sou kom spandeer, wou lok, maar aan die ander kant ook nie die grootste deel van hul eie bevolking weens oorentoesiastiese beriggewing aan die diamantvelde wou afstaan nie. Bloemfonteiners het wel sukses behaal, maar die koerant het spoedig daarop gewys dat diamante nie busselgewys agter elke bos te vinde was nie (T.F. 23.6.1870). Spoedig sou vervoerkontraakteurs van Bloemfontein ontdek dat die vervoer

van passasiers en goedere na en van die diamantvelde 'n betalende handelsproposisie was. So het M. Steyn en E.S. Hanger se karre vanaf 13 Julie 1870 elke Woensdag om 12 vm. vanuit Bloemfontein vertrek teen die volgende tariewe: "Single Ticket; £4-10-0 Bluebacks, £3-10-0 Gold Return Tickets, £8-10-0 Bluebacks, £6-10-0 Gold."

Passasiers kon elk tien pond bagasie saamneem, maar 6d is gehief vir elke addisionele pond. Pakkette is vervoer teen 6d per pond, koerante geen 1d en briewe teen 6d elk. Alle gelde moes vooruit betaal word (T.F. 30.6.1870 en D.T. 14.7.1870). Aanvanklik was E. Niemeyer die plaaslike agent, maar hy is deur R. Innes vervang terwyl Sanger & kie sake op die diamantvelde behartig het (T.F. 14.7.1870).

Telkens wanneer berigte in die koerant verskyn dat Bloemfonteiners diamante gevind het, soos P. Carroll se diamant van $16\frac{1}{2}$ karaat en E.S. Hanger s'n van $29\frac{1}{2}$ karaat, het inwoners volgens die verslaggewer van *The Friend* opnuut vertrek: "We have lost at least 120 citizens (exclusive of women and children) and the human tide still flows westward". Tog het die hoofstad nie 'n spookdorp geword nie. Dit het ongetwyfeld 'n aantal ondernemende inwoners verloor maar is daarmee saam van heelwat opportuniste ontnem (21.7.1870 en 28.7.1870). Veral die diamant van $29\frac{1}{2}$ karaat wat as die "Gem of Bloemfontein" bekend sou staan, het 'n opskudding veroorsaak. Die mede-eienaar, R. Innes, het dit persoonlik na Grahamstad geneem waar dit 'n week lank uitgestal is alvorens die £1 000 steen vir slyping en polering na Engeland gestuur is. Genoemde

gebeure toon gewis dat daar nog groot rustigheid en onskuld geheers het. Hoe anders kon een man hierdie diamant na soveel publisiteit ongesteurd so ver vervoer het, vir 'n uitstalling van 'n week? (T.F. 25.8.1870 en 6.10.1870).

Die ontdekking van diamante het wel die Vrystaatse handelaars en boere van 'n haas onversadigbare mark verseker, inwoners 'n geleentheid tot welvarendheid gebied en die koerante van sensasionele berigte voorsien, maar tog is die gebied die onbestendigheid en ruheid van 'n delwersgemeenskap gespaar. Die Vrystaat was naby aan die delwerye om die voordele te smaak, maar ver genoeg daarvandaan weg om die nadele gespaar te bly. Koerante moes hul beriggewing minder aanloklik maak om nuuskierigheid en materialisme nie te hoog aan te blaas nie, terwyl reisagente met flambojante vertellings hul handelsaktiwiteite wou laat floreer. Die ontdekking van diamante was ongetwyfeld 'n faktor wat tot die totstandkoming van 'n modelrepubliek sou lei (Jacobs 1952: 179-199).

5. OPVOEDING EN ONDERWYS

Vir pres. J.H. Brand was die verbetering van die bestaande onderwysstelsel 'n absolute voorvereiste vir die verdere ontwikkeling en groei van die Vrystaat. Tussen 1864 en 1871 het veral die plattelandse ouers die gebrek aan onderwysgeleenthede met groter erns begin bejeën toe die besef by hulle posvat dat onderrig deur rondgaande onderwysers nie meer kon tredhou met die opvoedkundige eise van die tyd nie. Nypende ekonomiese toestande en die Sotho-oorloë sou onderwysverbeteringe, deur die Volksraad vir die platteland gevisualiseer, vertraag (Cetsee 1975: 144 en Malan 1943: 171).

Kommer by die ouer aangaande leemtes by onderwysers t.o.v. wetenskaplike vakkennis en innoverende didaktiese metodes het die neiging by hulle laat ontstaan om skrande kinders na die Kaapkolonie te stuur. Sodoende het hulle die Vrystaat aan heelwat breinkrag ontnem en hulle eie standaardverhogingsideale in die wiele gery. Opvallende voorbeelde hiervan was pres. Brand se eie kinders en die van die bekende Bloemfonteinse leraar, ds. Gilles van de Wall. Die ouers wat dit nie kon bekostig nie, of nie hul kinders wou toelaat om op vroeë ouderdom die huis te verlaat nie, moes verlies neem met die Vrystaatse standarde. Enkeles w.o. Adriaan, seun van ds. Pieter Roux van Smithfield, is ook na Bishops in Rondebosch gestuur, maar het spoedig weens swak akademiese prestasie en gereelde kwajongstreke na die Smithfieldse dorpskool teruggekeer (Pellissier 1960: 35).

5.1 Inwonergesindheid en die onderwys

Weens die verarming van die Staat en sy inwoners a.g.v. die Sotho-oorloë, plakker-Sotho's, periodieke droogtes, veesiektes, sprinkane, ens., het die Volksraad oorweging begin skenk aan die afskaffing van die poste van 24 rondgaande onderwysers, asook die stigting van 'n sentrale skool in Bloemfontein, waarheen die plattelandse ouer sy kind moes stuur. Hierdie skema het nie werklikheid geword nie, daar die ouers nie kans gesien het om hulle kinders van die huis af weg te stuur nie en hulle ook nie sonder hul hulp op die plase wou klaarkom nie. Weens die lae getalle het die dorpskole ook maar op wankelende bene gestaan (Olwagen 1955: 11-24).

Vrees vir geestelike verval asook die boer se eerbied vir en sy geloof in sy leraar het blykbaar gelei tot die keldering van 'n voorstel in die Volksraad dat gemeentes voortaan hul predikante self moes vergoed, sodat hul traktement vir rondgaande onderwysers aangewend kon word. Van Sinodale kant is leraars aangemoedig om plaasskole te besoek, getuigskrifte aan verdienstelike onderwysers te gee en bekwame rondgaande onderwysers by boere aan te beveel. Volgens hierdie voorstelle sou slegs sodanige leraars en landdroste rondgaande onderwysers op salarisse geregtig maak. Hierdie Sinodale aanbevelings was weens die geldtekort egter onuitvoerbaar (Malan 1943: 203 en 219-220; kyk ook Olwagen 1955: 31-63 en Van der Walt 1974: 72-73).

Reeds in 1864 word drie kernredes vir die lae peil van plattelandse onderwys deur die Volksraad geïdentifiseer, nl. min belangstelling van die kind, onbekwame huisonderwysers en die lae salarisse. Om die toestand aan te spreek, besluit hulle om wyksonderwysers £30 per jaar te betaal, meer rondgaande onderwysers aan te stel en om skoolkommissies in te stel. Laasgenoemde liggaam moes die skakel tussen onderwyser, ouer en kind wees, terwyl onderwysers ook nie meer vir die leerlinge se skool- en skryfbehoeftes verantwoordelik gehou is nie. Die Volksraad se erns word onderstreep toe hulle in 1866 met 'n tekort van £43 260-9-5 op die staatsbegroting nogtans £877-10-0 aan die onderwys en godsdiens afstaan, £602-10-0 meer as in 1865 (Olwagen 1955: 77-83). Voortdurende ongeduld van die Staatspresident omdat die Volksraad nie die onderwyssaak kon regstel weens die geldtekort nie, sou kulmineer in die ontwerponderwysordonnansie van 29 Mei 1872 (Barnard 1972: 91, Malan 1943: 240 en Olwagen 1955: 84-100).

5.2 Onderwysregulasies tussen 1864 en 1871

Dié regulasies sluit aan by die skoolregulasies van 1863, waarvolgens die regering £90 per jaar tot die goewermentsonderwyser se salaris sou bydra. Ouers het £2-5-0 per jaar tot hul kind se onderrig bygedra, mits die ouer as intekenaar geregistreer is. Nie-intekenaars moes 7/6 per maand betaal. Vyf skoolkommissielede moes onderwysers benoem en kon hulle weens wangedrag soos bv. onsedelikheid, onbekwaamheid, verkeerde geloofsoortuiging, ens., ontslaan. Die skoolkommissie moes skoolboeke verskaf, jaarliks aan die

Volksraad verslag doen, maandeliks vergader, sy eie geldsake d.m.v. 'n penningmeester reël en toesien dat daar daaglik tussen 9 vm. en 12 vm. en 2 nm. en 4 nm. skoolgehou word, terwyl die skool slegs tydens openbare feesdae en gedurende afwesigheid van die onderwyser weens siekte of spesiale verlof gesluit mag wees. Na die halfjaarlikse eksamen in Junie het 'n vakansie van twee weke gevolg terwyl die Desember-eksamen gevolg is deur 'n vakansie van vier weke. Kinders moes behoorlik geklee wees, en elke skool kon sewe behoeftige kinders gratis toelaat. Die eerste taal was Hollands en Engels was 'n byvak terwyl die onderwyser se rooster wat sigbaar vertoon moes word, tye vir Lees, Skrif, Rekene, Aardrykskunde, Geskiedenis en Bybelgeskiedenis moes aandui. Eersteklas- onderwysers se salaris het £180 per jaar en tweedeklas- onderwysers £135 per jaar bedra. Die regulasies dui ongetwyfeld op ordening en georganiseerdheid in die Vrystaatse onderwys, hoewel onderwysonekwaamheid en die houding van ouers en kinders t.o.v. die skool ontwikkeling gekortwiek het (Els 1958: 51-52 en Olwagen 1955: 122-123).

5.3 Die rondgaande onderwyser en sy hulpmiddels

Die gehalte van rondgaande onderwysers was voortdurend onder verdenking, maar ouers het dikwels kontrakbreuk gepleeg deur hul kinders uit sy klas te neem alvorens bevredigende vordering kon plaasvind. Nie alleen moes hy dit vermag om die kinders binne agt maande deur hul finale katekisasieklas en die aanneming te kry nie, maar moes hy kon perdry, jag, skryfwerk doen, jukskeie maak en die verwyte van ouers aanhoor. Genoemde

vereistes wat bloedweinig met die opvoeding gemeen gehad het, was nie 'n aansporing vir enige onderwyser nie (Malan 1943: 177-179 en Olwage 1955: 145-151). Vir die Vrystaters was 'n geloofsbelydenis van groter belang as 'n goeie getuigskrif en indien die kinders die Twaalf Artikels van die Christelike Leer en die Onse Vader van buite geken het, was die ander skoolvakke van minder belang. Die rondgaande onderwyser is dikwels veroordeel weens die onbesonnenheid en die foute van die minderheid. Talle van hulle het weens hul harde werk en Christelike oortuigings die puik getuigskrifte wat hulle van leraars ontvang het, ten volle verdien (Olwage 1955: 151-200; kyk ook TG 1888 Korrespondensie, 27 April 1868: g.p.).

Die rondgaande onderwyser moes in die waenhuis of eetkamer skoolhou, met 'n tafel en stoel vir homself en enkele lang houtbanke vir die kinders. Skoolborde was daar nie en kaarte van Suid-Afrika, Palestina en die Wêreld het die mure versier. Leie, griffels en 'n enkele boek het dikwels die hulpmiddellys voltooi. Saans en soggens voor sonop was onderrigtyd aangesien die kinders dan nie op die plaas met die boerdery moes help nie. Sodra die onderwyser egter 'n staatstoelaag ontvang het, was 'n skooldag van vyf uur lank verpligtend en moes die leerlinge in Hollands, Skrif, Rekene, Sang en Godsdiensonderrig geskool word. Lg vak het bestaan uit die lees en begrip van die Bybel, die weerjее van Bybelverhale die memorisering van Bybelhoofstukke en tekste, en kennis van die Kort Begrip en kerkleer (Olwage 1955: 206-208 en Van der Walt 1974: 36).

Skoolboeke was prakties hoewel elementêr, o.a. die ABC-boek, A B Jab-boek, die Trap der Jeugd, spel- en leesboeke, Van Alphen en Van Groenewegen se taalboeke en Sluiter se liedere. Ook was daar die Bybelse Geskiedenis en Kort Begrip van verskeie skrywers w.o. Hellenbroek, Maclear, H. Scholtz en Looman, aangevul met die Kinderbybel en Kindervriend. Vir Engelse leeswerk is Chamber's first and second book of Reading, Chamber's moral passbook en Mavor's spelling book, gebruik. Naas die enkele Hollandse werke is vir Rekenkunde ook van Walkingham's arithmetic en Hugo en Reid se First lessons in arithmetic gebruik gemaak (Olwagen 1955: 208 en Van der Walt 1974: 36).

5.4 Kulturele aspekte in onderwysstelselvernuwing

Landsomstandighede en plaaslike vereistes het hul stempel op die Vrystaatse onderwysstelsel afgedruk. Hul eiesoortige onderwysstelsel met sy besondere regulasies was aan eksperimentering blootgestel. Die Engelse privaatskole met hul hoër gekwalifiseerde onderwysers en wye vakkeuse was 'n bedreiging vir die groeiende Afrikanerkultuur en het gaandeweg die Afrikaanssprekende en veral die platteland van hulle vervreem. In groter dorpe het hierdie miskenning van die Afrikaanssprekende se landstaal, kultuur en nasionale beginsels veroorsaak dat 'n skool soos Grey-kollege van Bloemfontein tydelik sluit. *De Tijd* vermaan ouers heftig om hul onverskilligheid te besweer en te besef dat goeie onderwys die grootste nalatenskap is wat hulle hul kinders kon laat toekom. Hul opmerkings word meer emosioneel, wanneer hulle die

Volksraadslede daarvan beskuldig dat hulle weens hul gebrek aan opleiding en ontwikkeling, mense laat verdierlik en hulle van hul Skepper sou vervreem indien hulle nie finansiële steun aan die vernuwings in die opvoeding kon toeken nie (D.T. 5.12.1866; kyk ook Malan 1943: 173-174 en Venter 1959: 21-22).

Verrassend het selfs *The Friend* vroeër al melding gemaak van Hollands- Afrikanerkinders wat slegs hul name sou kon verewig as hul sluimerende vermoëns ten volle ontwikkel en tot voordeel van hulle eie medemense aangewend kon word (T.F. 16.9.1864; kyk ook Bernard 1972: 113-130 en Oberholster en Van Schoor 1963: 170).

In sy soeke na 'n werkbare onderwyssisteem vir die Vrystaat, het pres. J H Brand die leraars van die N.G.K., landdroste en skoolkommissies betrek, deur in Julie 1866 hul skriftelike standpunte te vra. Hiermee het hy die bydraes, wat landdroste as verteenwoordigers van die Staat, leraars as verteenwoordigers van die kerk, en skoolkommissies as verteenwoordigers van die inwoners, tot die onderwys gemaak het, erken (Lubbe 1942: 34-36 en Van der Walt 1974: 68). Uit die reaksie op sy versoek het 'n verskeidenheid standpunte na vore getree. So sien ds P.A.C. Van Heyningen van Kroonstad kennis van die jongste vakliteratuur en die invoer van onderwysers uit Europa, tesame met 'n kontrolerende onderwysliggaam in Bloemfontein as die oplossing. Hierdie beherende liggaam, deur hom 'n algemene skoolkommissie genoem, moes onderwysers evalueer, skoolinspeksies uitvoer, die plaaslike skoolkommissies rig, ens. Laasgenoemde sou die

aanstelling en evaluering van onderwysers beheer, leerlinge toets, skole besoek en 'n jaarlikse onderwysverslag aan die algemene skoolkommissie in Bloemfontein voorlê. Onderwysers sou op meriete van derdeklas na eersteklasonderwysers kon vorder, terwyl getuigskrifte van goeie sedelike gedrag, ook 'n rol hierin sou speel. Salarisverhoging sou aan katagorieverhogings gekoppel word. Volgens E. G. Malherbe was die skema doodgebore daar dit té modern vir die land en sy mense was. Tog het finansies hier die struikelblok geblyk te wees, daar Europese onderwysers met geld hierheen gelok sou moes word. Nie alleen sou hierdie persone na die onbekende moes kom nie, maar die Vrystaat kon ook nie bekostig om tweederangse opvoeders hierheen te bring nie (Malan 1943: 179-184; kyk ook Malherbe 1925: 359 en Oberholster en Van Schoor 1963: 165-167).

Vir landdros, later advokaat, E. van Olden, twintig jaar lank voorsitter van 'n skoolkommissie in Nederland, was oningeligte en bevooroordeelde ouers die grootste probleem. Volgens hom was die duur Engelse dorpskool, waarin die Bybel nie die vertrekpunt was nie, 'n sterk bydraende faktor. Kolportasiewerk deur predikante moes volgens sy aanbevelings sorg dat opbouende leesstof boerewonings uitkom, sodat die algemene kennis van die inwoners verbreed kon word (Malan 1943: 185-188). Die noue onderlinge verweefdheid van die godsdienst en die onderwys word duidelik in sy sieninge weerspieël. So byvoorbeeld moes die predikant oor die onderwyser toesig hou, aan hom 'n getuigskrif gee, goeie boeke in die huise bring, terwyl die onderwyser dikwels as die

voorleser-singer, die skriba en die orrelis moes optree. Landdros Van Olden se Afrikaans as skooltaal, sy beklemtoning van kennisverbreding by die ouer, sy siening van die waardige, gerespekteerde leraar as boekeverkoper en sy ideale van staatskosskole en 'n jaarlikse onderwyskonferensie, was weldeurdagte en innoverende beplanning. Die President en die Volksraad was nooit onwillig om dit, tesame met geskikte skoolgeboue, hoër onderwyssalarisse en staatsbehuising vir onderwysers, simpatiek te oorweeg nie, maar hulle het teen finansies gestuit - nooit a.g.v. dowe ore nie, maar wel a.g.v. dowwe finansies. Die Fauresmithse skoolkommissie staan hoër onderwyssalarisse voor asook 'n jaarlikse onderwysvergadering en laer skoolgelde by Grey Kollege, sodat die plattelandse kind daarheen kon gaan (Malan 1943: 188-190 en Van der Walt 1974: 69).

Ds E A J du Toit van Jacobsdal het sy ideale onderwysstelsel gebou op geskikte skoolgeboue, tweetalige onderwysers en hoër onderwyssalarisse, terwyl ds J. Beijer van Reddersburg die agterstande aan die yl Bevolking, oorloë, lewensduurte, droogtes en sprinkane wyt. Geleerdheid ontwikkel die verstand, maak die mens vlytiger en bring welvaart. Die Harri-smithse en Bloemfonteinse landdroste, daarenteen onderstreep die keuring van rondgaande onderwysers, die belangrikheid van skoolkommissie-inspeksies en hoër regeringsalarisse (Coetzee 1975: 144; kyk ook Malan 1943: 190-197 en Van der Walt 1974: 69-70).

Weens die afskaffing van wyksonderwysers kon Grey Kollege in 1868 'n groter toelaag ontvang en word bekwamer onderwysers na die skole op Bethlehem en Rouxville getrek, aangesien hulle salarisse verhoog kon word. Na 'n ondeurdagte aanmerking van eerw. C. Clulee dat Grey Kollege die enigste regeringskool is wat deeglike onderwys verskaf, reageer A. Noble, hoof van die skool op Middelburg KP, heftig. Hy noem dat hy etlike jare in die Vrystaat gewerk het en dat daar talle goeie Vrystaatse skole is, dat die onderwystoestande gunstig met dié in Kaapland vergelyk en dat onderwyssalarisse in die Vrystaat selfs effens beter is (Lubbe 1942: 40-43; kyk ook Malan 1943: 200-230 en Malherbe 1925-359).

Genoemde voorstelle het later tot hul reg gekom in die Onderwysordonnansie van 1873, soos gewysig in 1874. Weens die ontdekking van diamante het die Vrystaatse onderwys snel 'n bloeitydperk binnegegaan (Ordonnantie-boek 1881: 248-258 en T.F. 20.6.1872).

5.5 Enkele dorpskole

5.5.1 Bloemfontein

Die regeringskool in Bloemfontein het 'n sukkelbestaan gevoer en moes op 5 Maart 1864 met die Bloemfonteinse kweekskool, later Grey-kollege, saamsmelt. Op hierdie tydstip was G. Brown die skoolhoof en die feit dat Hollands die voertaal van die nuwe instansie was, het bewige kritiek van die redakteur van *The Friend* ontlok (11.3.1864).

Die Anglikaanse biskop van Bloemfontein, Edward Twells, het ook op 16 November 1863 die opening van die "Grammar"-skool, later bekend as St Andrews Diocesan College, waargeneem. In beide bogenoemde skole, soos in die res van die Vrystaat, was bepaalde onderwysmetodes nie deur regulasies voorgeskryf nie, maar was dit oorgelaat aan die onderwyser om te doen soos hy dit goedgevind het. "Oor die algemeen het die onderwysers die verstandelike vermoë van hulle leerlinge sowel as van die land oorskat, en die gevolg was dat byna alles uit die hoof geleer is, sonder dat enige poging aangewend is om verstandoefening en opleiding aan die skoliere te gee" (Calitz 1949: 56).

Volgens die Anglikaanse kerkgenootskap was kinderopvoeding in eerste instansie Godgerig. Die vorming van die hele mens, verstandelik, liggaamlik, karaktervormend, sosiaal, staatkundig, ens., moes hom mens van God maak. Eers hierna moes dit kindgerig wees met die inagneming van sy individuele vermoëns. Die biskop het aan die hoof van die Anglikaanse opvoeding in die Vrystaat gestaan en moes periodiek al die skole besoek (Venter 1959: 237).

5.5.1.1 Die "Grammar"- skool

Die Anglikaanse leraar van Bloemfontein, tesame met drie lede deur hom benoem en drie deur die ouers verkies, het 'n skoolkommissie gevorm waaronder die skool werksaam was (Mouton 1952: 37).

Op 24 Junie 1864 het die dertig skoolseuns onder leiding van hul onderwyser, meester George Clegg, hul eerste eksamen afgelê. Na die opening van die Bloemfonteinse kweekskool het die Hollandssprekendes daarheen verskuif met die gevolg dat die getalle van die "Grammar"-skool so geknou is dat biskop Twells onthuts daarop reageer: "The Sectaries (Dutch, Calvinists and Wesleyans) now openly oppose the church's work and use every influence against us" (Venter 1959: 237).

Die eksamens wat twee keer per jaar afgeneem is, kon deur alle belangstellendes bygewoon word. Pres. Brand het gewoonlik as voorsieter en die biskop as eksaminator opgetree. In lg. se afwesigheid het andere gefungeer w.o. eerw. J. Harris Wills in Desember 1866 en eerw. C. Beckett in Desember 1867. Die eksamens is mondeling in Engels afgeneem en was volgens die koerantverslaggewers altyd 'n bron van vreugde vir alle teenwoordiges, daar goeie vordering deurlopend waargeneem kon word. Na die eksamen en die prysuitdeling, was dit vakansie, 24 dae gedurende Junie/Julie en 30 dae gedurende Desember/Januarie. Skoolgeld het £6 per jaar vir die laer klasse, £9 vir die hoër vlakke en £45 vir kosgangers, wat klasgeld ingesluit het, bedra. Bybelkennis, Geskiedenis, Aardrykskunde, Rekenkunde, Wiskunde, Fisika, Latyn, Musiek en Teken is aangebied (T.F. 30.12.1864, 30.6.1865 en 11.1.1867).

Die Anglikaanse kerkskole van Bloemfontein, Fauresmith en Philipolis het telkens om finansiële regeringshulp gevra op grond daarvan dat almal belasting betaal het. Die Volksraad het voet by stuk gehou dat slegs regeringskole onder toesig

van 'n werklik saamgestelde skoolkommissie en met Godsdiensleer as verpligte vak, staatsondersteuning mag ontvang (Venter 1959: 72-74).

Ongeag bg. probleem het die "Grammar"-skool, volgens die standarde van daardie tyd, goeie resultate gelewer. Met die eksamen van 24 Junie 1864 was pres. Brand vol lof vir die wyse waarop die seuns en hul onderwyser, George Clegg, hulle van hul taak gekwyt het. Na die drie-uur-lange ondervraging wys hy die seuns daarop dat hul latere nuttigheid vir die gemeenskap direk sal afhang van die mate waarin hulle die goeie opvoedingsgeleenthede wat hulle kan geniet, sal benut. Ongeag die mens se kort lewensduur is die kunste ewigdurend en spoor hy die seuns aan om ook in die vakansie te poog om hul kennis te verbreed. Talle pryse word hierna deur hom aan die pryswenners oorhandig, w.o. Otto Krause jr. vir Voordrag, Charles Marais vir Engels en Latyn, Carl Krause vir Geskiedenis en Aardrykskunde, James Donaldson vir Skrif en Rekenkunde en Cornelis van Soelen vir Teken. In sy toespraak hierna wys biskop Twells daarop dat daar in Bloemfontein plek is vir nog 'n skool, bedoelende Grey Kollege, en doen hy 'n beroep op die inwoners om hul seuns na Bloemfontein te stuur. Na luide hoera's vir die President, die Biskop, die onderwyser en die dames breek die skoolvakansie vir die seuns aan (T.F. 1.7.1864 en Venter 1959: 142).

Die jaareindeksamen was gewis meer vakgerig aangesien vordering, gedrag, teken, goeie antwoorde, die mees geliefde seun, ens., nie by hierdie geleentheid pryse ontvang het nie.

Die skool het in Desember dieselfde aantal weke as die staatskole vakansie gehad, maar hul wintervakansie was dubbeld so lank. Die skole het wel eers op 23 Desember gesluit, maar dan ook laat in Januarie begin (T.F. 30.12.1864, 20.1.1865 en 30.6.1865).

Dat die kompetisie van die Bloemfonteinse kweekskool hul swaar op die hart gelê het, is waarneembaar in 'n stelselmatige verlaging in skoolgeld en die invoer van Hollands as vak vanaf 17 Julie 1870. Reeds vanaf 1869 het die laer klasse £1-5-0 per jaar en die hoër klasse £1-15-0 betaal, terwyl kosgangers steeds £45 per jaar moes betaal. As 'n leerling Tekens as vak wou neem, moes hy 10/- per jaar addisioneel betaal. Die heffing was heel moontlik vir tekeninstrumente en papier bedoel (T.F. 11.1.1867, 7.1.1869 en 23.6.1870).

In die plek van George Clegg wat op 24 Julie 1868 weens tering oorlede is, het eerw. J H Wills waargeneem totdat eerw. D.C. Clulee van Fauresmith op 12 Julie 1869 skoolhoof geword het. Reeds in Oktober 1869 word drie lede van die skoolkommissie nie meer deur die leraar nie, maar deur die President benoem. By dié geleentheid was dit George Home, James Goodale en Thomas White, terwyl die ouers vir W. Coleman, J.M. Donaldson en ene Beckley as hul verteenwoordigers verkies het. Selfs dit het nie staatsubsidiëring meegebring nie (T.F. 31.7.1868, 28.8.1868, 31.12.1868, 7.1.1869, 12.7.1869 en 7.10.1869; kyk ook Calitz 1949: 219 en Human 1963: 144-145).

Na die geslaagde halfjaarlikse eksamen van 1870 reagee. 'n verslaggewer van *The Friend* baie positief t.o.v. die bydrae wat eerw. Clulee tot die vordering van die skool gelewer het. Veral sy ontembare moed, onvermoeide inspanning en bekwaamheid word genoem as redes, wat ook sou meebring dat die skool 'n waardige mededinger sou wees vir enige opvoedingsinstansie in die Vrystaat (Coetzee 1976: 85-86; kyk ook T.F. 1959: 143 en T.F. 23.6.1870).

In die ontdekking van diamante het eerw. C. Clulee veel meer gesien as net uitbreiding van leerlinggetalle. Hy het vanaf 17 Julie 1871 die skoolgeld verhoog tot £9 per jaar vir gevorderde leerlinge, £7 vir minder gevorderdes en £5 per jaar vir beginners. Kosgangers onder tien jaar het £35 per jaar in Kaapse geld betaal en dié bo tien £40 per jaar. Gelde was kwartaalliks vooruitbetaalbaar en die regulasies i.v.m. voorafkennisgewing by onttrekking van 'n leerling het dieselfde gebly (D.T. 15.12.1870, Malan 1943: 208 en T.F. 25.8.1870 en 22.6.1871). Hoewel die geskiedenis sy naïwiteit sou toon, was 'n totale verandering vir hom sigbaar, daar alle immigrante Engelssprekend sou wees. "This will cause a reaction on the whole country; and a Dutch education will be less in demand than before. There are also many indications that the English language will be generally spoken in the country, so much is this felt that the education at the Government College is carried on in English, and it is quite possible that the whole country will, before many years, be under British rule again" (Privaatkorrespondensie van die

Biskop 9.2.1871: 17; kyk ook Calitz 1949: 228 en D.T. 8.12.1870 en 15.12.1870).

Die kwaliteit van eksamens is deur die volgende faktore beïnvloed. Dele van handboeke is wel telkens vir eksamendoeleindes geabstraheer, maar tog moes leerlinge almal binne enkele ure eksamen aflê. 'n Ander faktor was die teenwoordigheid van die President, gemeenskapsleiers, ouers, vriende en medeskoliere. Hoewel woordelikse teruggawe van feitekennis van groot belang was, het die wiskundige vakke en tot 'n mate ook Grieks en Latyn hulle nie daartoe geleen nie. Daarbenewens moes baie vakke geëksamineer word en kon mondelinge toetsing nie diepgaande redenasies akkommodeer nie (Badenhorst 1979: 101-104).

5.5.1.2 Die Bloemfonteinse Kweekskool

Op 15 Augustus 1864 het die Bloemfonteinse Kweekskool in St Georgesstraat heropen nadat dit agtien maande lank weens swak ondersteuning gesluit was. O. C. Kays van Swellendam was die rektor en die volgende vakke is aangebied: Hollandse-, Franse- en Engelse taal en letterkunde, Latyn, Grieks, Geskiedenis, Aardrykskunde, Natuurkunde, Logika, Rekenkunde, Boekhou en Skrif. Godsdienst is een keer per dag deur die onderwyser en een keer per week deur die N.G.K.-predikant, ds. Gilles van de Wall, wat ook voorsitter van die skoolkommissie was, aangebied. Skoolgeld was vooruitbetaalbaar en het £5 per jaar vir dagskoliere en £45 per jaar vir kosgangers beloop. Lg moes hul eie ysterkatels en beddegoed voorsien. Die skoolure was

van 9 vm. tot 12 middag en dan weer van 2 nm. tot 4 nm. (T.F. 12.8.1864).

Vanaf 1866 het die skool as "Sir George Grey's College" bekend gestaan. Dit is vernoem na die goewerneur van die Kaapkolonie wat £5 000 geskenk het, sodat die skool 'n werklikheid kon word (D.T. 21.2.1866). Slegs die rente op die geld is as lenings beskikbaar gestel, sodat daarop weer rente verdien kon word. Vir 1865 was hierdie rente betaalbaar aan die penningmeester van die skool, mnr. I. J. de Villiers (T.F. 7.7.1865). Verslaggewers en korrespondente van *The Friend* het gepoog om veral twee sake in hul beriggewing tuis te bring, nl., dat die genoemde sluiting 'n skande was wat voor die deur van die ryker boere gelê moes word, asook dat hierdie skool vir kosgangers van die platteland en die "Grammar"-skool vir dorpseuns bedoel was (T.F. 12.8.1864 en 6.7.1871).

Aangebode vakke asook klasgeld was al wat effe gevarieër het, hoewel formele eksamens soms uit- of afgestel is weens die Sotho-oorloë, soos dit wel in 1866, 1869 en 1870 gebeur het (D.T. 21.2.1866; 23.6.1870 en T.F. 23.3.1866).

'n Duidelike beeld van waaroor die seuns geëksamineer word, word in 1868 verkry toe *De Tijd* dit in sy kolomme opgeneem het.

"EERSTE AFDELING.

HOLLANDSCH.- Lezen, directeren en het taalkundige uitleggen van volzinnen. Het overbrengen in't Engelsch en het tegenovergestelde.

ENGELSCHE.-Als boven.

LATIJSCH.- Caesar De Bello Gallico. -Lib.V.

VIRGILLII GEORGICA.- Lib. I; van af regel 1 tot regel 192.

Het vertalen in het Engelsch.- Spraakkundige vragen en het scanderen der verzen.

LATIJSCHES ZAMENSTELLING.- Chambers; 1ste deel.

GRIEKSCHE.- XENOPHONTIS ANABASIS.- lib. 1.- Bladz. 1 tot 20.

Het Evangelie van Johannes - Hoofdst. 1 en 2.- Staatkundige vragen en uitlegging.

BIJBELSCHE GESCHIEDENIS.- Exodus.- Geschiedkundige vragen.

AARDRIJKSKUNDE.- Die vier wêrelddelen.- Algemene vragen.- Het bepalen van de langte en breedte der voornaamste steden, ens.

ALGEMENE GESCHIEDENIS.- Geschiedenis der Nederlanden van Bosscha, van het jaar 1500, bladz. 233.

GESCHIEDENIS VAN ENGELAND. Regering van Elizabeth.- Merkwaardige gebeurtenissen.- "Student's Hume."

DE NATUURKUNDE.- Eigenschappen der ligehamen.

MATHESIS.- Algebra.- Eerste beginselen van Meetkunde.

Euclides.- Lib 1 en 2.

PEKENKUNDE.- Gewone en tientallige breuken.- Regel van Drie.-

De worteltrekking.- Interest en disconto.

TWEEDE AFDELING.

HOLLANDSCH.- Lezen en dicteren.

ENGELSCHE.- Lezen, dicteren en het taalkundig uitleggen van volzinnen.

LATIJSK.- Spraakkunst.- "Valpíss Latin Delectus," van bladz. 20 tot 26.

BIJBELSCHE GESCHIEDENIS.- Het boek van Ruth en boeken van Samuel.

AARDRIJKSKUNDE.- Algemeene vragen.

ALGEMENE GESCHIEDENIS.- Bladz. 37 - 56.

CHANGUION'S VERTALING.- Bladz. 60 - 74.

REKENKUNDE.- Gewone breuken.

MEETKUNDE.- De Definitien en eerste 16 voorstellen van het eerste Boek.

ENGELSCHE GESCHIEDENIS.- Tot aan het einde van de regering van Edward II" (23.12.1868).

Die eksamen is gereeld deur 'n hele aantal ouers, volksraadslede, die leraars G. Van de Wall, C. Clulee en J.G. Morrow, die regeringsekretaris N. Marais, die Bloemfonteinse landdros C. van D. Van Soelen, die staatsprokureur A. B. Robert en M. Steijn, Lid van die Uitvoerende Raad, bygewoon. Hier het die eksamen van 10 vm. tot sonder geduur met 'n pouse tussen 1 nm. en 2.30 nm. Die gedagte dat die eksamen oor etlike dae moes strek, het by die bywoners daarvan byval gevind. Die voorwaarde daarby gestel, was dat dit dan net een maal per jaar afgeneem moes word. In die praktyk is die gedagte egter nie verder gevoer nie. Hoewel die eksamenpaneel en die

amptelike gaste gewissel het, is die formele ondervraging gereeld met sang van die seuns afgewissel. Hulle is deur ene Langford op die harmonium en deur W. J. en G. Coleman op viole begelei. Dit was die president se voorreg om ten slotte die onderwyser en sy leerlinge in 'n slottoespraak te bedank (D.T. 23.12.1868 en T.F. 22.6.1866).

Die gereelde bywoning van die eksamen, veral deur lede van die publiek wat nie direk by die kinders betrokke was nie, wys op hul belangstelling in die jeug en hul opvoeding. Die name van gemeenskapleiers se kinders figureer sterk by alle prysuitdelings, wo. John en Henry van de Wall, A. en E. Roberts, H. Radloff, M. en P. Steyn, A. en K. Krause, M. Kays, J. en C. van Soelen, H. Marais J. en A. Baumann, ens. (D.T. 1864 tot 1871 en T.F. 1864 tot 1871). Soos die leerplanne het eksaminering basies konstant gebly (T.F. 20.4.1871).

Die skoolkommissievergaderingnotules toon duidelik 'n klein wisseling in lede tussen 1864 en 1871 met ds. Gustav Radloff wat op 26 Oktober 1870 in die plek van ds. G. van de Wall as voorsitter verkies word as die belangwekkendste (Notules van Skoolkommissievergaderings 1864-1871: g.p.). Van die mees prominente besluite geneem, was die besluit dat indien leerlinge nie daagliks skool toe kon kom nie, hulle liefs nie as leerlinge aanvaar moes word nie, aangesien dit nie bevorderlik vir die onderwys was nie (Notule 20.9.1865, g.p.). 'n Batige saldo van £238-4-5 in 1866 lei tot die aankoop van twee geelhouttafels, twee skryftafels en 'n aantal banke, asook 'n voetstuk vir die skryfbord (Notule 27.2.1866, g.p.).

W B Langford word in dieselfde jaar as sangonderwyser vir twee eenuurlesse per week teen 5/- per les aangestel en hy kon sy musiekboeke van Engeland af bestel (Notule 19.6.1866, g.p.).

In 1867 word 'n tender van £65 deur R. Wocke vir herstelwerk aan die skool aanvaar en word besluit dat H. Papenfus se kinders voortaan die skool gratis kon bywoon daar hulle armoedig was (Notule 18.6.1867 en 17.12.1867: g.p.). Teen 1869 neem beplanning vir 'n nuwe skoolgebou die eerste tree en word ds. Gustav Radloff in die plek van Octavius C. Kays as skoolhoof aangestel. Lg. word prokureur te Fauresmith. In 'n treffende adres verseker die leerlinge hom dat wat hulle weet, aan hom te danke is, terwyl dit wat hulle nie weet nie, gewyt kan word aan hul eie traagheid (Notule 31.7.1869 en 14.12.1869: g.p.). Met die terugkeer van ds. Radloff tot die bediening in 1870 is John Brebner van Gill Kollege, Somerset-Oos, aangestel as rektor (Notule 9.1.1871, g.p.).

Volgens die skoolkommissie het hy tot hoë mate voldoen aan hul vereiste deur nie alleen uitstekende getuigskrifte te hê nie maar ook: "... de bekwaamheid om als onderwyser en christelik huisvader aan het hoofd van het Instituut te staan; kennis der oude en nieuwe talen, der mathematishe en natuurlike wetenskappen en der gewone vakken voor lager en hooger onderwys" (T.F. 3.11.1870; kyk ook Van der Walt 1974: 44).

As hoof sou hy £400 per jaar plus die helfte van die skoolgeld as salaris ontvang. Hy het ook die £45 losiesgeld per leerling

ontvang, maar moes vir die kosgangers sorg. Van die geboue en tuin het hy vrye gebruik gehad. Toe John Brebner later die pos bedank val hul keuse op Ockert Mostert van Murraysburg, wat weens siekte nie dadelik diens kon aanvaar nie. Ene Franks, 'n oud-skoolhoof van Somerset-Oos, het egter tydelik uitgehelp (D.T. 23.2.1871 en T.F. 23.2.1871).

Teen 1867 het Grey Kollege om 'n hulponderwyser geadverteer teen 'n salaris van £150 per jaar. Die persoon sou aan die rektor verantwoordelik wees en moes Hollands vir alle klasse en Engels en Wetenskap vir die laer klasse aanbied terwyl 'n kennis van die toon- en sangkuns as aanbeveling sou dien (D.T. 3.4.1867).

Dat beide die hoof en hulponderwyser bg voordele nie albei ten volle ontvang het nie, blyk uit 'n verslag in Mei 1869 van O. C. Kays aan die Volksraad. Op daardie stadium het Grey Kollege 45 seuns tussen die ouderdomme van sewe en agtien jaar gehad. In die koshuis was agt seuns waarvan sewe uit die Fauresmithse distrik. Die gemiddelde getal leerlinge daaglik in die skool was slegs nege en dertig. Dit het op 'n hoë afwesigheidsyfer gedui. Die rektor het toe £450 per jaar aan salaris verdien asook ongeveer £80 per jaar losiesgeld nadat hy vir die seuns gesorg het. Van sy £530 moes hy £130 aan 'n assistent afstaan. 'n Nuwe skoolgebou, sodat die oue vir koshuisgeriewe gebruik kon word, asook staatsbeurse vir belowende leerlinge na Gill Kollege in Somerset-Oos was vir hom prioriteitsake (Malan 1943: 205-206, T.F. 23.12.1868 en VR 1969 deel II, 19.5.1969: g.p.).

In 1869 het Gustav Baumann aan Grey Kollege studeer en moes hulle hul Latyn en Grieks vir meester Kays "sing". In die vrugtetuin voor die skool is kweperlatte gepluk om straf aan die leerlinge uit te deel maar daarteenoor was dit ook 'n geliefde vrugtesteelplek in die somermaande. Die seuns moes hul leerwerk liefhê uit vrees vir die lat. Wanneer Gustav laat was, was mnr. Kays se woorde gereeld: "A diller a dollar, a ten o'clock scholar. Hold out your hand" en wanneer hy vergeet het om tuiswerk te doen: "Little birds that can sing and won't sing, must be made to sing. Hold out your hand" (Baumann & Bright 1937: 61-63).

Van meester Radloff het die seuns nie veel gehou nie daar ook hy die kweperlat gereeld gebruik het. By geleentheid het die lat 'n stukkie vel tussen Gustav se neus en oog uitgeskeur. Al skreeuende het hy na sy vader gestorm om sy lot te bekla, maar dié het rustig die wond skoongemaak en belowe om met die onderwyser te praat. Daar sy vader nou aan sy kant was, het hy vir die volgende dag geen Latyn geleer nie en die grootste drag slae van sy skoolloopbaan ontvang. Toe hy by vader Isaac Baumann gaan kla, het dié gereageer met die woorde: "Quite right, quite right, that is the right place. That is where I told him to hit you" (Baumann & Bright 1937: 64-65; kyk ook Steytler 1932: 150).

Onderriggeleenthede vir dogters was in die Vrystaat onbevredigend, aangesien beide geslagte in een klaskamer in die tyd onaanvaarbaar was omdat dit tot immoraliteit kon lei.

Nogtans het Grey Kollege op Dinsdagmiddae spesiale klasse vir meisies teen £3 per kursus per jaar aangebied. Nadere besonderhede is egter skaars (Calitz 1949: 59). Die opvoeding van meisies moes dus deur privaatskole hanteer word, waarvan daar vier in Bloemfontein was, nl. dié van mev. MacRae, mej. Tennant, mev. Hilder en mej. Tyrell. Hul vakke, geskoei op 'n goeie Engelse opvoeding, moes deur medium Engels geneem word en het o.a. Frans, Duits, Musiek, Teken, Gimnastiek, Sang en Dans ingesluit (Mouton 1952: 39 en T.F. 13.9.1867, 26.8.1869, 5.1.1871, 22.6.1871). By geleentheid word ook melding gemaak van enkele privaatskole vir volwasse persone asook ander vir kleuters deur goewernantes. Hierdie instansies het, ongeag die feit dat inwoners die waarde van onderwys en opvoeding besef het, 'n sukkelbestaan gevoer. As redes kan finansies, 'n gebrek aan vervoer, swak beligting in die aand en die lae evaluering van kwalifikasies deur die gemeenskap moontlik aangevoer word (T.F. 5.8.1864, 12.4.1867, 14.11.1869, 27.5.1869, 3.11.1870, 24.11.1870, 13.10.1865 en 8.6.1866; kyk ook Schoeman 1982a: 60-62).

Die bestaande skole het 'n bydrae op opvoedkundige, intellektuele en kulturele vlak in Bloemfontein gelewer. Die gemeenskap is by aktiwiteite betrek en noue skakeling is tussen onderwyser, ouer, kind, gemeenskapsleier, beheerliggaam en geestelikes bewerkstellig. 'n Verbasend wye vakkeuse is aangebied en die skoliergetalle het gaandeweg verhoog. Tog het dogters 'n agterstand gehad op opvoedkundige terrein; 'n aangeleentheid wat eers met ordonnansie 13 van 1879 reggestel sou word. In Bloemfontein is geen voorsiening vir swart

onderwys gemaak nie (Badenhorst 1979: 104; kyk ook Baumann & Bright 1937: 61-63 en Van Aswegen 1968: 644-659).

5.5.2 Winburg

Inisiatief is duidelik merkbaar in die wyse waarop die Winburgers met die opvoeding omgaan. Nie alleen het die skoolkommissie dadelik 'n voorstel ter verbetering van die onderwys wat aan pres. Brand gestuur is aangekoop en bestudeer nie, maar hulle het ook gereeld al hul skoolbreke van die firma Juta in Kaapstad bestel. Om die voorstelle aan te koop het hulle 5/- by elke kommissielid gekollekteer en die £1-10-0 betaal. Later sou hulle dit selfs aan Kroonstad leen, sodat hulle dit ook tot voordeel van die opvoeding kon gebruik. Om hul onderwyser H. J. Hofstede se taak te vergemaklik het hulle vir A. A. Stuart as insamelaar van skoolgeld aangestel (LWB 5/1 Notule 3.3.1865, 17.7.1866, 24.11.1867 en November 1870: g.p.).

Tydens die openbare eksamen van September 1864 het die N.G.K.-Predikant van Winburg, ds. H. van Broekhuizen, in sy toespraak gewys op die voortreflike voorbeeld wat Winburg op onderwysgebied aan die Vrystaat stel. H. J. Hofstede het die deduktiewe metode van onderrig gevolg waardeur hy gepoog het om die kinders te laat dink, hul belangstelling te prikkel, erkenning vir werk te gee, hulle voortdurend aan te moedig en dus 'n gelukkige skoolgemeenskap te skep. As voorsinger, voorleser en skriba het hy ook sy gemeenskapsbetrokkenheid openbaar. Tog was die handhawing van dissipline sy grootste

enkele probleem. Sy leerlinge het die mure, vloere en banke van die konsistorie in die N.G. kerk so verniel, dat 'n verbod op ongerig aldaar geplaas is. 'n Smeekbrief van die skoolkommissie-voorsitter en die betaling van £6 ter bestryding van skoonmaakkoste, het egter die saak opgeklaar. Weens sy onderwysmetodiek het hy met skoolkommissieleden landdros C. Von Brandis, F.P. Schnehage en W. Wohllitz, gebots en toe hy by geleentheid om 8.10 nm. vir Mev. C. du Plooy se dogter gaan kuier, het sy 'n klag by die kerkraad aanhangig gemaak. Hoewel hy van alle blaam onthef is, het hy in Junie 1868 die onderwysberoep verlaat en sendeling geword. Die feit dat hy by herhaling aangespreek moes word daar hy sy verloffnie ooreenkomstig onderwysregulasies geneem het nie, moes ook 'n bydrae tot die stap gelewer het (E/S 1958: 53-67; kyk ook LWB 5/1, Notule, 3.1.1865 g.p. en VR4A, Notule, 20.5.1867: 59-60).

Uniek aan Winburg was die feesgeleentheid na elke openbare eksamen, wanneer die inwoners die onderwyser en sy ongeveer nege en dertig leerlinge op hul onkoste op die piekniekterrein onthaal het. Winburg was in feesgewaad getooi as onderwyser en leerlinge teen 2 nm. per wa, gevolg deur die inwoners in waens en karre met wapperende vlae, na die feesterrein beweeg het. Daar is paal geklim, sakresies gehou en speletjies gespeel. Alle items is met 'n trompet afgesit. Na ete, ... "tegen de avond ging een ieder naar huis, zonder dat eenig verschil had plaats gehad, regt verheugd over Winburg en zijne inrigting voor het onderwys" (Malan 1943: 159-160).

Met die vertrek van Hofstede kon die privaatskool van A. Kok nie dieselfde standaard handhaaf nie en was dit eers nadat P. N. Sluyters in November 1870 as regeringsonderwyser teen £90 per jaar aangestel is, dat onderwys sake kon normaliseer. As skriba en voorleser het hy 'n verdere £40, later £50, per jaar ontvang (Els 1958: 60-67). In die Winburgse distrik was daar drie amptelike rondgaande onderwysers wat goeie werk gelewer het, nl. C. N. Dempers, D. J. de Vos en K. van Vollenhoven, terwyl drie privaat skoolmeesters J. N. Roos, ene Botha en ene Prins ook daar werksaam was. Op onderwysgebied het dit met Winburg goed gegaan (Els 1958: 79).

5.5.3 Philippolis

Onderwysbelangstelling het a.g.v. ouerombetrokkenheid en die oorlogstoestand so gewissel dat privaatskool, regeringskool en "grammar"-skool mekaar aldaar voortdurend afgewissel het. Tussen 1866 en 1867 was P. Robertson die onderwyser van die regeringskool in 'n lokaal wat teen £36 per jaar gehuur is. Sy salaris was £300 per jaar en hy het ook 'n gratis huis ontvang. Dat sy leerlinge te min rekenkunde gedoen het, was die enigste klagte, alvorens die skool gesluit is (Bosch 1962: 116-118 en Malan 1943: 162, 168-169). Die skoolkommissie het die vermoë van die gemeenskap oorskat en dit het tot die sluiting bygedra. In 1868 het eerw. F. W. Doxat van die Anglikaanse kerk daar 'n "grammar" skool geopen, wat selfs 'n biblioteek met 300 boeke gehad het. Ds. Colin M. Fraser van die N.G.K.- gemeente en die Afrikaansgesinde ouers was ontevrede met die skool se metodiek en dissipline en in 1871

sou die regeringskool herleef. Die "grammar"-skool het bly voortbestaan en mev. Doxat het selfs 'n meisieskool gestig "... exerting themselves in every way to train the children under their care in every feminine accomplishment" (Venter 1959: 178-180).

5.5.4 Bethulie

A. T. Kolver van Swellendam is op 8 Maart 1866 volgens die skoolkommissie-sekretaris R. D. Collins as onderwyser in die plaaslike skool aangestel. In 1867, met 'n skoolrol wat tussen dertig en veertig gewissel het, is die eerste eksamen tot bevrediging van die ouers en die skoolkommissie afgelê. Die onderwyser kry hulp toe een van die skrande senior leerlinge as assistent aangestel word. 'n Verdere verbetering was dat sy behuisingstoelaag sy salaris tot £344 per jaar opgestoot het. Hy sou tot in 1872 in Bethulie bly en word deur ds. J. H. Cloete opgevolg (Human 1963: 145 en Pelzer 1963: 138).

5.6.5 Reddersburg

In 1864 het J. Stijger daar 'n privaatskool met sewentig leerlinge tot stand gebring en in 1867 stig 'n oud-onderwyser van Potchefstroom, H. Pritchard, aldaar 'n akademie wat Reddersburg as 'n moderne Athene laat bekendstaan as gevolg van sy bevoorregte onderwysposisie. Tog het regeringsondersteuning uitgebly, daar hulle nie 'n finansiële bydrae wou lewer as die onderwyser en die skool nie onder

regeringstoedig gestaan het nie (Munisipaliteit g.d.: 4; kyk ook Malan 1943: 165-166 en 199-200).

5.5.6 Harrismith

Meester M.C.J.H. Moll het hier vir vyf en dertig kinders skoolgehou en weens die talle hulpbehoewende ouers gepoog om sy £90 regeringstoelaat per jaar, nie met skoolgeld nie, maar met alternatiewe metodes aan te vul. So het hy voedsel aan die swart posryers van Natal verskaf teen £2 per maand. Uniek aan Harrismith was die seisoensmigrasie van kinders, aangesien hul ouers tydens die wintermaande na Natal verhuis het. Die onmisbare hulp van die kinders het meegebring dat hulle moes saamtrek (Malan 1943: 211; kyk ook Steytler 1932: 130-131 en TG 1888, Staat, Julie 1868: g.p.).

5.5.7 Kroonstad

Met wykskole te Vredefort, Midde-Valsrivier en Onder-Renosterrivier moes Kroonstad tot in 1867 wag vir 'n skool. Die NGK-gebou is gebruik op dié voorwaardes dat die vloer een keer per week met mis gesmeer moes word en dat huwelike en begrafnisse voorkeur sou geniet. Die eerste onderwyser was C. A. Stucki wat uit die Kaapkolonie gekom en op 11 November 1867 diens aanvaar het. Met sy bedanking op 1 November 1869 het die oud-sendeling H. J. Hofstede hom opgevolg maar binne drie maande ernstig met skoolkommissielid J. de Kock gebots. Lg. was die gewese landdrosklerk van Winburg en dit wil voorkom of dit 'n oorgedraagde geskil was. Die ongewilde De Kock het bedank en

Hofstede sou op 31 Julie 1871 uit diens tree om deur J. N. le Roux opgevolg te word. Mev S van Ryneveld het 'n privaatskool vir beide geslagte op Kroonstad bedryf (D.T. 5.12.1866; kyk ook Germishuys 1955: 37-49 en Malan 1943: 177, 211-212).

Die besorgdheid van die Kroonstadse gemeenskap word weerspieël in die talle kollektelyste waarmee die skoolkommissielede die inwoners besoek het. Toe die lyste ongewild geraak het, is 'n vergadering op 24 Februarie 1871 belê waartydens hul volksraadslid, dr. I.J. Pronk, kollektelyste, 'n onderwyskollekte in die kerk en 'n reeks verskeidenheids-konserte as geldinsamelingsprojekte voorgestel het. Lg is met wisselende finansiële sukses toegepas. As kultuurbouer was dit egter gemeenskapsverheffend - soveel so dat die sukses daarvan nie in geldwaarde gemeet kan word nie (Germishuys 1955: 37-49 en Malan 1943: 211-212).

5.5.8 Jacobsdal, Fauresmith en Smithfield

Ene Bulterman, A. R. S. van der Poel, J. Geyer en ene Brown het mekaar as onderwysers te Jacobsdal opgevolg, maar kon geen sukses behaal nie. Die kerkraad het dit gewyt aan 'n gebrek aan 'n onderwyswoning, 'n skoollokaal en voldoende befondsing. In 1867 het 'n tweemankommissie van die N. G. kerkraad die aangeleentheid ondersoek en die agterstand toegeskryf aan 'n lae standaard en 'n gebrek aan netheid. Eers teen 1879 sou toestande verbeter (Oberholster 1960: 120-121).

Aangesien Fauresmith geen tweetalige onderwyser kon bekom nie, het eerw. C. Clulee van die Anglikaanse kerk en hoof van die privaatskool die helfte van die regeringstoelaag ontvang vir die aanbieding van Engels en enkele ander vakke by die regeringskool. In 1865 het J. B. J. Kachelhoffer egter aldaar ingeval en die jaar met twee en dertig seuns en agt dogters afgesluit. Die salaris van £250 was egter vir die gemeenskap te hoog en hy moes afgedank word. Die St John's "grammar"-skool van eerw. Clulee met sy 26 seuns het egter tot groot tevredenheid van biskop Twells bly voortbestaan. Eerw. Clulee het egter gevoel dat die seuns wat almal Hollandsprekend was, net goedkoop novelles en wolverslae geles het en hul verbeelding net deur beeste en perde geprikkel is. Nadat die leerlinge wat Engels magtig was, in 1867 na sy skool oorgekom het het hy sy £45 regeringstoelaag verloor, daar hy nie volgens die onderwysregulasies van 1863 aangestel was nie. In 1868 vertrek hy en word eers in 1871 deur eerw. S. V. Stevens opgevolg. Fauresmith was op onderwysgebied heelwat beter daaraan toe as Jacobsdal (Alheit 1948: 30; kyk ook Olwage 1955: 134-135 en TG 1640, Staat, Oktober 1867: g.p., asook Venter 1959: 177-178).

Op Smithfield was eerw J. Bell van die Anglikaanse kerkskool die onderwyser. Hy het ook die helfte van die regeringstoelaag ontvang, daar R.G. de Vries, onderwyser van die regeringskool, nie Engels magtig was nie. Toe De Vries in 1867 weens onvoldoende besoldiging bedank, word Bell se skool die regeringskool aangesien hy al die leerlinge kon oorneem. Waar die leerlinge nou slegs deur medium Engels onderrig ontvang

het - hulle was dit almal magtig - het talle versoeke om meer rondgaande onderwysers in die Caledonrivierdistrik die regering bereik (Malan 1943: 158; kyk ook Prinsloo 1955: 290, Olwagen 1955: 137 en Venter 1959: 173-174).

5.5.9 Thaba Nchu

Die Anglikaanse private dagskool van eerw. W. Crisp wat in 1868 gestig is, was uniek in dié sin dat dit tussen dertig en veertig swart kinders en tien blanke kinders geakkommodeer. Op Modderpoort is die blankes nie in die Swartskool toegelaat nie, maar die kinders van die blanke handelaars te Thaba Nchu het die reëling genoodsaak. In 1874 is die twee skole geskei a.g.v. die vermeerdering van blanke getalle (Venter 1959: 180-181).

5.5.10 Swart onderwys

Die regering het hom wel nie regstreeks met swart onderwys bemoei nie, maar het ook niemand verhoed om dit te doen nie. Die Anglikaanse, Wesleyaanse, Berlynse en N. G. sendinggenootskappe sou die taak op hulle neem en vanaf 1869 het sendelinge selfs 'n regeringstoelaag ontvang, indien hulle arbeidsopvoeding ingesluit het. Juis hierdie opvoedingsgedagte het pres. Brand heftig beswaar laat aanteken teen die uitsetting van die Franse sendelinge tydens die Sotho-oorloë (Van Aswegen 1968: 324-332).

In 1866 word 'n dagskool vir swartes in Bloemfontein deur biskop Twells geopen met Wilmot Serres as onderwyser. In 1869 het eerw. C Clulee ook die skool onder sy sorg geneem en aangaande die verstandelike vermoë van die leerlinge berig hy as volg: "It is more difficult to benefit this class than any other. They are not deficient in mental power, but are wayward and perverse to a degree that constantly baffles the best efforts for their good" (Venter 1959: 161-162).

In 1867 word die St Patricks-kapel as skool vir swartes in St Georgestraat, Bloemfontein geopen met G. Davids as onderwyser. Die volgende jaar het hy reeds dertig leerlinge gehad. Namiddae het hy ook in die Waaihoekwoonbuurt vir swartes in twee skole klas aangebied, een vir Fingoes, en een vir Tswanas. Die vakke alhier was Godsdiens, Lees, Skrif, Reken, Engels, Grammatika en Spel, Naaldwerk en Aardrykskunde. In die aand het hy vir twintig Swartmans in die kapel skoolgehou. Hulle het volgens sy getuienis goeie vordering in veral leeswerk getoon (Venter 1959: 162-165).

In Maroka se gebied het eerw. G. Mitchell 'n dagskool gehad, terwyl kanunnik H. Beckett in April 1869 'n kerk, 'n skool en 'n woonhuis in 'n grot te Modderpoort ingerig het. In Januarie 1871 kon hulle met twaalf swart kinders hul eie skoolgebou betrek. Leraars, hul gades of kategete het ook op Smithfield, Fauresmith, Philippolis, Brandfort, Rouxville, Wepener en Jagersfontein swart skole opgerig, met die seën van die Vrystaatse Volksraad, maar nie op hulle onkoste nie (Venter 1959: 161-165).

In die Vrystaatse onderwysopset was die volgende kenmerke sigbaar: Wisselinge t.o.v. onderwysersgehalte en ouergesindhede, 'n geldtekort, ontbrekende fisiese geriewe, regeringsimpatie en stadige vooruitgang. In swart onderwys het dit nog meer om bekering as om opvoeding gegaan (Van Aswegen 1968: 324-332). Die onderwys in die Vrystaat het, in vergelyking met ander staatsinstellings 'n agterstand getoon. Tog was dit 'n belangrike faktor in die bekamping van sosiale euwels, aangesien dit hand aan hand met die godsdiens gegaan het. Die twee instellings was vennote in die geestelik-morele en kulturele opvoeding van die Vrystaatse inwoners.

6. GODSDIENS

Gedurende die sestiger en die vroeë sewentigerjare was daar sewe kerkgenootskappe in die Vrystaat werksaam. Afsonderlik en gesamentlik moes hulle ongetwyfeld 'n invloed op die kulturele geskiedenis van die gebied gehad het. Op godsdienstige gebied het hulle orde gebring wat in die daaglikse kulturele lewe van die inwoners ingedra is en hulle die geleentheid gebied het om 'n ryker geestelike lewe te ervaar.

6.1 Die N.G. Kerk

Die Nederduitse Gereformeerde Kerk se kerkregering was presbiteriaal-sinodaal van aard en daar word vier ampte erken, nl., die van gelowige asook die drie besturende ampte van leraar, ouderling en diaken. Hoewel gelykwaardig word onderskeid in hul opdrag en werking ervaar. In hierdie kerk is die kerkraad, die ring en die sinode funksioneel. Die kerkraad se primêre take is geestelike versorging, barmhartigheidsdiens (diakonie) en die handhawing van orde en tug. Naburige gemeentes word in ringe verdeel, terwyl al die gemeentes binne eie kerkverband saam die sinode uitmaak. Vir die N.G. Kerk is die Bybel die heilige, onfeilbare Woord van God, terwyl die Formuliere van Enigheid soos vasgestel deur die sinode te Dordrecht, uitdrukking aan sy leer gee. Dit omsluit die sewe en dertig artikels van die Nederlandse geloofsbelydenis, die Heidelbergse kategismes en die vyf Dortse leerreëls (E. v.d. W. VII 1971: 545-546).

6.1.1 Kenmerke en sosiaal-kulturele rol van die N.G.-Kerk

6.1.1.1 Die Sinode en die Ring

Die kerkwette van die N.G.K. in Kaapland het nie voorsiening gemaak vir afgevaardigdes van buite die geografiese grense van die Kaapkolonie binne die Kaapse sinode nie. Dit het diegene wat nie die verantwoordelikheid en ekonomiese las van 'n verafgeleë gebied wou help dra nie, die geleentheid gegee om met die hulp van die Kaapse hooggeregshof lidmaatskap van Vrystaatse en Natalse verteenwoordigers te laat opskort. Talle sinodegangers, w.o. ds. A. Murray jr., het in 1862 swaar afskeid geneem, toe die verteenwoordigers van die Vrystaat en Natal die saal verlaat het. By baie was daar 'n gevoel van vertwyfeling en onsekerheid oor die toekoms van die kerk, maar vir ander het die besef dat 'n eie selfstandige pad van toe af geloop moes word, deurgebreek (Oberholster & Van Schoor 1963: 70-71).

Op 16 September 1863 is op 'n kerkvergadering in Bloemfontein na deeglike bespreking 'n versoekskrif deur 187 lidde onderveken, waarin gevra is vir 'n afsonderlike Vrystaatse sinode. Die redes aangevoer was dat hulle in 'n afsonderlike staat gewoon het en dat onafhanklikheid 'n groter verantwoordelikheidsbesef, ook t.o.v. die sending, by gemeentes sou laat ontstaan. Leraars sou veel gouer na en van die sinode kon gaan en terugkeer. Hulle kon afgevaardigdes na die Kaapse sinode stuur en so kontak behou. Hoewel 'n groot groep leraars steeds gehoop het op 'n ordonnansiewysiging, het

'n besluit van die Kaapse sinodale kommissie om nie by die Kaapse Parlement om so 'n wysiging aansoek te doen nie, hul finaal op 'n afsonderlike pad geplaas (Oberholster & Van Schoor 1963: 71-73; kyk ook T.F. 1.11.1867).

Twee kerklike konferensies, die eerste tussen 13 en 15 Januarie 1864 en die tweede tussen 10 en 15 November 1864, albei te Bloemfontein, sou die Kaapse kerkwette by die Vrystaatse behoeftes aanpas en dit demokraties goedkeur. By lg. vergadering word die Vrystaat ook in twee ringe verdeel, nl., die ring van Winburg wat naas die betrokke dorp, ook Bloemfontein, Harrismith, Boshof en Kroonstad insluit, en die ring van Fauresmith wat die dorp self, Smithfield, Jacobsdal, Philippolis, Edenburg en Bethulie omvat (Gerdener 1934: 198-199 en Oberholster & Van Schoor 1963: 73-75).

Die Oranje-Vrystaatse sinode word op 15 November 1864 gestig en die eerste sitting word bepaal vir 10 tot 13 Mei 1865 te Bloemfontein. Weens hul eenparige besluit tot afskeiding word 'n nasionale dank- en biddag vir 4 Desember 1864 uitgeroep. Dit sou terselfdertyd as biddag ter verlossing van die sprinkaanplaag dien. Reeds hier is besluit tot die ordening van sinodale dokumente deur 'n reiskoffer hiervoor aan te skaf. Die eie Vrystaatse sinode is met groot hartseer gestig daar die liberaal gesinde Kaapse leraars in die verwydering van die behoudende Vrystaters, voordeel vir hulself gesien het. Dit sou hul stem en invloed vergroot. Hoewel enkele Vrystaatse afgevaardigdes, wo. di. Fraser, Louw, Roux en Van Broekhuizen, met noue familie- en vriendskapsbande in die Kaap

bly hoop het op 'n herstel, het andere soos ds. G van de Wall besef dat die tyd ryp was om 'n eie pad te loop. Na afstigting sou die Vrystaatse N.G.K. teen 7% per jaar groei; 'n feit wat die inwoners se behoefte aan 'n godsdienstige samegroepering binne kultuurverband onomwonde illustreer (Oberholster & Van Schoor 1963: 75; kyk ook T.F. 25.11.1864).

Hoewel die regering by geleentheid dankdae afgekondig het soos op 13 Oktober 1867 vir die oorlogsoorwinning oor die Sotho-volk behaal is, was dit normaalweg 'n funksie van die sinode. Hulle het ook biddae vir droogtes, sprinkaanplae, spesiale geleenthede, ens., asook dankdae vir o.a. reën afgekondig. So is Sondag 28 Mei 1865 deur die sinode self afgekondig as 'n biddag met die oog op die kommervolle toestand waarin die Vrystaat weens die dreigende oorlog verkeer het, maar sou dit God behaag om oorlog oor die land te bring, dan daarom dat Hy die burgers se wapens moes seën. Hierdie sosiaal-kulturele geleentheid toon hul verbondenheid aan en aanvaarding van Gods wil in hul lewens en bestuur. Hy moes in gemeenskap ontmoet word (Acta Synodi 1867: 17; kyk ook Gerdener 1934: 160 en T.F. 16.6.1865, 1.11.1867).

Die Volksraad het ongeag protes van ander kerkgenootskappe deurentyd die N.G.K. as sg. staatskerk ondersteun deur hul leraars te betaal. Hoewel die Sotho-oorloë ondersteuning aan nuwe gemeentes verhoed het, is hulle tog gestig en het hulle om bystand, vrystelling van hereregte op eiendom en vendusieheffings aansoek gedoen. In ruil hiervoor het die kerk egter waardevolle werk op kommando gedoen, het ds. Van de Wall

na Engeland gegaan om teen die anneksasie van Basoetoland te protesteer en het hulle 'n leidende rol in die stigting en bestuur van dorpe gespeel. Waar die kerk herhaaldelik gewys het op die euwel van kerkkoudheid van staatsamptenare, selfs van die President, op sabbatsontheiliging, op familiehuwelikke, geslagsiektes, onsedelikheid onder die verskillende bevolkingsgroepe, verwaarloosde armblikes, ens., kan hulle tereg as die morele pasaangeër van die regering van daardie tyd beskou word. Die wetmakers het in hul besluite die morele invloed van die staatskerk weerspieël en sodoende die sosiaal-kulturele invloed van die kerk in die lewens van die Vrystaters onderstreep (GS 761 Korrespondensie, 1.3.1871: 3 en Kriel 1953: 175-188).

Die sinode het tweejaarliks vergader en Bloemfontein, Fauresmith, Winburg en Smithfield was gashere alvorens daar in 1878 besluit is, dat Bloemfontein as meer sentrale setel die permanente vergaderplek moes wees (Bosch 1962: 39 en Kriel 1953: 206). Sinodale werksaamhede was deurentyd eng verweef aan die sosiaal-kulturele lewe van die inwoners "... waar die N.G.K. mees as in enige ander Transgariëpse gebied so te sê die hele volkslewe beheers en die hele seggenskap het" (Oberholster & Van Schoor 1963: 83). Die N.G. kerk was deurlopend getrou aan sy hoogste roeping, nl., die getroue handhawing van die Christelike leer, die uitbreiding van kennis, bevordering van die sedes, die handhawing van orde en die aanleer van wetsgehoorsaamheid soos uiteengesit in die kerkorde (Oberholster & Van Schoor 1963: 83).

Na 1868 sou die sinodale werksaamhede weens die beëindiging van die Sotho-oorloë verdriedubbel en dit was juis tydens hierdie sitting waarop ouderling Sarel Cilliers van Kroonstad versoek het dat Gelofte-dag ook plaaslik, soos in Natal, gevier moes word. Die vergadering het gevoel dat die kerk nie die leiding hierin moes neem nie. Tog het dit in 1895 gebeur. In 1871 het opperhoof Mopeli 'n versoek om 'n sendeling - 'n tsiea (middelpilaar) vir sy kerk te Witsieshoek gerig. Nadat die saak na die sendingkommissie verwys is, het hulle met graagte daaraan voldoen (Gardener 1934: 211). Wat die geestelike lewe in die gemeentes betref, is daar telkens, maar veral in 1867 heftig gekla oor onsedelike wandel, onchristelike leefwyses, swak erediensbywoning, verwaarlosing van huisgodsdienst en ydelheid en wêreldgesindheid by veral die dorpsbewoners. Tydens tye van beproewing het kerkbywoning gewoonlik verbeter maar daarna weer verswak (Oberholster & Van Schoor 1963: 92).

Aanvanklik het die ringe elke 2 jaar, maar later jaarliks vergader. Hulle het die geestelike staat van die godsdienst in die gemeentes as hul werkterrein gesien, toestemming tot gemeentestigting verleen, konsulente aangewys en gekonsentreer op die opvoeding en die sending. Hoewel dit voorkom of lidmaatgetalle soos van kerkalmanakke verkry, te konserwatief was, was daar in 1865 elf gemeentes met 6 250 lidmate en in 1870 sestien gemeentes met 9 230 lidmate. Op 10 Junie 1868 word tydens die ringsitting van Fauresmith besluit dat 'n beroep op elke gemeente gedoen sou word om £25 per jaar aan die sending te skenk. Verdere bewyse van die praktiese

werksaamhede van die ring word op 13 en 14 April 1870 gelewer, as die ring van Edenburg hom uitspreek oor die viering van die rusdag, huisgodsdienst, prediking, die Bybel en die aankweking van 'n geestelike lewe. Dit gaan dus om die praktiese alledaagse gemeentelike probleme en nie om teologiese filosofieë nie (Gerdener 1934: 202).

6.1.1.2 Die gemeentes

Absolute geloofsvryheid was die norm en die staat het in geen kerkgenootskap se pad gestaan om sy eie heil uit te werk nie (Venter 1959: 61). In die Vrystaat het die kerk rustig en kalm gegroei. Oorhaastige besluite en onopgeloste geskille het selde voorgekom. Laasgenoemde het die kerk juis tot groter geestelike bearbeiding aangespoor, eerder as om dit inisiatief te laat verloor. Tussen kerk, staat en inwoners was daar 'n gesonde wisselwerking, soveel so dat die kerk onteenseglik 'n groot aandeel gehad het in die totstandkoming van die latere modelstaat, asook die algemene geletterdheid van die bevolking (Oberholster & Van Schoor 1963: 106-107). Die N.G.K. het nie aanspraak gemaak op staatsbevoorregting nie en het behalwe vir 'n staatstoelaag asook rolerkenning in onderwys sake en staatsfunksies dieselfde behandeling as ander gereformeerde genootskappe van die staat ontvang. Soos ander staatskerke het dit nie direkte seggenskap en inspraak in staatsake gehad nie en was die mag van regeringsmanipulasie hom nie beskore nie. Dit het wel die oorgrote meerderheid van die bevolking en die regeringslui gedien (Oberholster & Van Schoor 1963: 109).

Die NG-gemeentes het aanvanklik in hul bouprogram gekonsentreer op die saalkerk - 'n langwerpige gebou met 'n geweldak wat later, deur net 'n dwarsskip aan te bou, in 'n groter kruiskerk omskep kon word. Die kerk te Bethanie was 'n voorbeeld van hierdie nederige maar funksionele boustyl. Na 1870 sou talle kerke verbeter word en kry Fauresmith se saalkerk 'n toring by, soos ook Smithfield se kruiskerk. Met Richard Wocke as argitek word nuwe geboue te Philippolis en Boshof gebou. Vir hom was uiterlike vertoon van min waarde en dus het sy aanslag hom veral by die Afrikaanssprekendes gewild gemaak (Schoeman 1982b: 45-46 en 71-73).

Nagmaal

Die sakrament van die heilige nagmaal is getrou bedien elke drie tot vier maande, en is goed deur die lidmate ondersteun, ook die wat op plase gewoon het. Die nagmaalsnaweek het gewoonlik ook sosiale verkeer met vriende en handeldryf ingeluit (T.F. 25.11.1864). Die armer mense het in 'n walaer net buite die dorp saamgetrek; die wat kon, het een of twee kamers gehuur en die rykes het in hul tuishuise saamgetrek. Hierdie besoeke kon met die feeste in die Europese stede vergelyk word. Beide dorp- en plaasbewoner het na hierdie geleenthede uitgesien. Verlaas die dokter was baie bedrywig en is druk besoek. Juis hy, tesame met die landdros, predikant, handelaars en notaris was die room van die gemeenskap en die draers van die kulturele lewe (Holub 1975: 45-46).

In 1865 het die nagmaal selfs op Nuwejaarsdag geval, maar selfs dit kon nie die bywoningsgetalle laat afneem nie. Slegs gevalle van ernstige siekte, oorloë, oorstromings en droogtes wat trekdierse laat vermaer het, het gemeentelike verhoed om nagmaalsvierings by te woon (T.F. 31.3.1865, .4.1865 en 1.11.1867).

Ander kerklike funksies soos die huwelik en die doop wat tydens nagmaalsnaweke plaasgevind het, het verder bygedra tot die goeie opkoms. Tydens die nagmaal van Sondag 19 Julie 1868 op Smithfield is vier en twintig kinders gedoop en op die Maandag is ses pare in die huwelik bevestig (Prinsloo 1955: 281 en 313-314).

Gedurende die nagmaal is die gemeentelike op die dorp saamgetrek. Die plaasmense het die Vrydag gekom, want Saterdag was markdag en inkopiedag, terwyl daar oor en weer na elkeen se doen en late uitgevra is. Die markplein was die uitspan- en tentopslaanplek en dié wat tuishuise gehad het, het daarin oorgebly. Waar die huise van familieledes dikwels saamgegroepeer was, het nagmaal 'n egte familiebyeenkoms geword (Grobelaar 1980: 58).

Kerkraad

Tussen 1864 en 1871 het twee interessante gebruike in die kerk bestaan, nl., die voorsinger en die verhuur van kerkbanke. In 1865 is P. H. Boonzaaijer as voorsinger in die NG gemeente Bloemfontein aangestel teen 7/6 per erediens. In 1864 is die

banke in dieselfde gemeente in twee groepe verdeel. Groep een, wat die eerste elf rye vanaf die preekstoel beslaan het, se prys was 15/- per jaar terwyl die res teen 10/- per jaar gehuur kon word. Elke vorige huurder het eerste aanspraak op sy bank vir die volgende jaar gehad. Weens die moeilike finansiële tyd het die bankpryse in 1866 na 10/- en 6/- onderskeidelik gedaal en het die President en die Bloemfonteinse landdros ook nie meer hul banke gratis ontvang nie (N.G. kerkraadnotules 6.11.1865: g.p. en Van der Vyver 1956: 61-65). Dat die kerkraad hul leraar se belange op die hart gedra het, blyk uit hul reaksie op ds G. van de Wall se besorgdheid oor die £1 650 kerk- en pastorieskuld in 1866. Tydens die kerkraadsvergadering word £40 gekollekteer, terwyl 'n beroep op die gemeente om eenmalig £5, of goedere ter waarde daarvan, by te dra, bring ten slotte mee dat die skuld drie jaar daarna gedelg is (Kerkraadnotule 1.4.1870: g.p. en T.F. 12.10.1866).

Op kulturele gebied het die kerkraad en leraar voortdurend leiding gegee en op sosiale gebied hul gesag laat geld. Kerklike tugmaatreëls het in die meeste gevalle die gewenste uitwerking gehad en die sondaar tot besinning gebring. In die meeste gevalle is die kerkraadsbesluite in die hande van die leraar of 'n kerkraadslid gelaat, as afgehandel beskou en is geen verdere melding daarvan gemaak nie. Geskille tussen gemeentelede het selde in die hof gedraai, daar die kerkraad dit opgelos het. Nadat Piet Nel en Wynand Combrink mekaar in die openbaar gevloek en skel het, is hulle voor die kerkraad gedaag en ernstig deur ds Van de Wall vermaan dat hul siele in

gevaar verkeer, indien God dit onverwags sou opeis. Die reg tot doop en nagmaal is hulle ontnem toe hulle geweier het om versoen te raak. Ongeveer 'n jaar later het ouderling Prinsloo voor die kerkraad van hul diepe leedwese oor hul gedrag getuig en verklaar dat hulle ten volle versoen was en in vrede saamgeleef het. Hierop is die sensuur teen hulle opgehef (Kerkraadnotule 3.4.1865 en 4.5.1866: g.p.).

Weens haar selferkende owerspel met ene Smithers is Isabella Botha voor die kerkraad gedaag, maar kon nie voor hulle verskyn nie, daar sy verwagtend was. Haar man Jan was bereid om die kind te versorg, maar nie bereid om haar as vrou terug te neem nie. Sy is onbepaald onder sensuur geplaas. Die volgende jaar versoek hy egter haar sensuurophewing weens versoening - 'n saak wat deur die leraar en ouderling J Venter hanteer en afgehandel is (Kerkraadnotule 30.3.1866, 4.5.1866 en 6.3.1867 g.p.).

A.L. Botes en mej. H.E. Blackey is in Desember 1867 getroud en het na die geboorte van hul kind in Januarie 1868 voor die kerkraad verskyn weens hul sondige gedrag wat hul karakter geskaad en hul jeugdige lewens benadeel het. Toe hulle diepe berou toon, besluit die kerkraad dat die kind gedoop mag word, mits hulle lidmate kon vind wat bereid was om die doopbelofte af te lê, aangesien hulle nie lidmate was nie. Die seuntjie, Petrus Johannes Botes, is op 5 April 1868 gedoop met P.J. van der Merwe en E.R. van den Berg as getuies (Doop- en lidmaatregister 5.4.1868, 8.3.1869 en 5.12.1869: g.p.; kyk ook Kerkraadnotule 6.4.1868: g.p.).

Kerkrade het egter nie net sukses met hul tugmaatreëls behaal nie. So daag hulle mej. M. Theunissen om weens skeltaal voor hulle te verskyn. Ongeag bewyse teen haar, betwis sy alle aantygings en ernstige vermanings deur die leraar kan haar nie eers tot ander insigte bring nie. "De beklagde toonde echter een voorbeeld van onbeschaamdheid, ontembare booze drift en volharding in de zonde, zoo als ieder lid der vergadering met verbazing en smart vervulden. Toornig en scheldende verliet zij de Vergadering" (Kerkraadsnotule 7.1.1867: g.p.).

J. A. van Niekerk en sy vrou word weens hul dronkenskap en huislike twis voor die kerkraad gedaag. Die vrou het selfs in haar dronkenskap net met haar onderklere in die openbaar, voor die oë van talle starende swartmense verskyn. Beide word onbepaald onder sensuur geplaas maar sonder sukses. Verwysing na die swart bevolking dui heel moontlik die voorbeeld wat van die blanke verwag is en dit was verswarende getuienis (Kerkraadsnotules 1.7.1864 en 5.7.1864: g.p.).

Hoewel Jaques van Olden op 8 November 1869 aangeneem is, weier die kerkraad om hom voor te stel alvorens hy nie sy losbandige lewe afsweer, en berou toon nie. Geen bewyse hiervan word gevind nie (Kerkraadnotule 1.4.1870: g.p.).

Reeds vanuit die eerste notuleboek van die N.G.-gemeente Kroonstad is dit duidelik dat ds. P. A. C. van Heyningen wat op 3 Februarie 1866 as eerste leraar ingehuldig is, veral met die ewels van drankmisbruik, onsedelikheid en crimen injuria te

make gehad het. Hierdie drie was verreweg die mees algemene oortredings waaraan die Vrystaters hul skuldig gemaak het. Weens hul gevoeligheid vir die teregwysing van die kerk en die wakende oog wat die kerk oor sy lidmate gehou het, is hierdie probleme in verreweg die meeste gevalle plaaslik geskik. Om die krag van Goddelike aanspreking via die leraar en die kerkraad by hul lidmate te onderstreep, het leraars hulle heftig uitgespreek teen die tendens om voor die landdros te trou. Die huwelik was 'n instelling van God en moes in Sy huis voltrek word (Germishuys 1955: 19-35 en Van der Vyver 1956: 48-51).

Hoewel 'n inwoner van Heidelberg (Bethulie) by geleentheid wys op die sprinkaanplaag en droogte wat hul teister en dit toeskryf aan die baarde en snorbaarde wat diakens tydens eredienste dra en wat, na sy mening teen die Woord van God indruis, word dit ligtelik opgeneem en vind dit geen weerklank in kerkraadsvergaderingsnotules nie (Pellissier 1963: 31).

Nadat die voorsitter van die Volksraad, E.R. Snyman, in 1868 vrymesselaar geword het, voel hy hom gedwonge om uit die kerkraad te bedank. Hy het slegs een vrymesselaarsvergadering bygewoon, maar aangesien hy Christus nie daar kon vind nie, sonder huiwering die kerklike riglyn aanvaar wat hom verplig om te bedank (Gerdener 1934: 173-175 en 190; kyk ook Venter 1963: 196-197).

Ook hul maatskaplike funksie het kerkrade met verantwoordelikheid vervul. Klagtes van onverskilligheid of

verkwisting kon nêrens gevind word nie. Die geval van die weduwee Snyders van Boshof dien as illustrasie. Omdat die kerkraad drankmisbruik vermoed het, is haar toelaag op £1 per jaar vasgestel. Toe haar diaken egter die teendeel bewys en £8 aanbeveel, ken hulle slegs £4 toe, aangesien hulle van oortuiging was dat sy met tuisnaaldwerk die nodige ekstra kon verdien. Soos haar behoeftes gegroei en gekrimp het, het sy later eers £6 en toe £3 ontvang. Hulle het dus konstant 'n oog oor haar gehou (Van der Vyver 1956: 52).

Gemeentelike bearbeiding

Sy kultuur en kerk, onderskraag deur huisgodsdien, het by die Afrikanerboer verdieping van en bestending in sy geestelike lewe gebring. Voor en na ete word daar oor die etenstafel gebid, by sommige 'n plegtige rympie, by ander 'n gebed na persoonlike behoefte. Kindergebede by slaapyd is op dieselfde wyse hanteer (Grobelaar 1980: 20-23). Na ete word aandgodsdien gehou deur 'n hoofstuk uit die Bybel te lees, 'n psalm of gesang te sing en 'n gebed te doen. Op die meeste plase het dit ook vroegoggend gebeur en op Sondag is 'n lang Hollandse preek toegevoeg. Vir die kinders was die preek met sy talle Latynse aanhalings onverstaanbaar en talle volwassenes moes ook maar teen die slaap stry. Tydens die sang kon die kinders ook 'n psalm of gesang noem wat hul graag wou sing. Na die godsdien kon die volwassenes rook en gesels, maar die kinders moes stilgehou word, soveel so dat daar vir hulle gans te veel Sondae in die jaar was. 'n Belangrike deel van die kind se opvoeding was voorbereiding tot

kerklidmaatskap. Sy Bybelgeskiedenis kennis was weens die gebruik van die Kinderbybel goed, terwyl sy kennis van wêreldse liedere swak was, daar hulle meestal op die kinderharpliedere gekonsentreer het. Hoewel veral die plaaskind 'n beskermende lewe gelei het en sy ouer gesorg het dat gefiltreerde invloede na die kinders deurkom, het hulle tog nie in afsondering geleef nie, gesien die oor en weer kuiery by en deur bure en vriende, besoeke van reisigers en smouse en die invloede van die dorp en die skool (Grobbelaar 1980: 22).

Die gemeentes het hul leraars meestal uit die Kaapkolonie beroep. Weens die oplewing op staatkundige gebied onder pres. Brand en die feit dat hulle hul eie inisiatief in hul gemeentes kon gebruik, het hulle die stap laat neem, uiteraard onderhewig aan Gods bepaling. So is ds. A.P. Meiring van St Stephens in Kaapstad na Edenburg beroep en het hy daar 'n groot bydrae gelewer tot die ontluiking van 'n eie kerklike tradisie en samehorigheidsgevoel. Onder sy kragtige prediking en toegewyde huisbesoek gekoppel aan 'n hardwerkende kerkraad het Edenburg geestelike wasdom bereik (Gerdener 1934: 190; kyk ook Van Schoor en Moll 1962: 49-53).

Die gemeente van Bethulie (Jonkvrou van Jehova) het deur hul ywer op 10 September 1864 hul kerkgebou wat ongeveer £2 000 gekos het, sonder skuld ingewy. Aanskakeling met die kulturele blyk ook duidelik uit die inwyding wat met prosesie en oorhandigingseremonie gepaard gegaan het. Met die bou van die pastorie het dit ewe voorspoedig gegaan, aangesien die

gemeente tien dorpserwe en twee regeringsplase gehad het om te verkoop om die pastorie te betaal. Op 18 Maart 1868 bevestig die gemeente ds. J. H. Cloete as leraar teen 'n salaris van £350 per jaar, asook meel, brandhout en honderd hamels per jaar. Aangesien hy ongetroud was, het hulle sy losies van £7-10-0, i.p.v. die ander byvoordele, aan die weduwee Pellissier betaal. Toe hy op 15 Oktober 1869 in die huwelik tree met die dogter van ds. Pieter Roux van Smithfield, verhoog die kerkraad sy salaris tot £475 per jaar i.p.v. die lewensmiddele (159/2/1 Boodskap, g.d.: 1-2 en Pellissier 1963: 70-87). Ds. A.P. Meiring van Edenburg het £350 per jaar en 110 hamels as vergoeding ontvang. Dit dui uiteraard op 'n bogemiddelde vergoeding, en kan heel moontlik ook as verklaring dien vir die leraars wat hul Kaapse gemeentes verlaat het (Van Loggerenberg 1938: 9-10).

Ds. Gustav Radloff van Bloemfontein was nougeset in beginselsake en streng met die tug, maar tog het die gemeente onder sy leiding geestelik en finansieël gebloei. Hy het sonder aansien des persoons o.a. ook die President se seun by die aanneming afgewys en die President self aangespreek oor sy swak kerkbywoning - 'n saak wat hierna spoedig reggestel is (De Kock 1968: 694-695 en Venter 1963: 195). Op Philippolis het ds. Colin Fraser die gemeente en die hele gemeenskap aangevuur met verrykende gevolge. Sy werkywer was onbeperk en sy verantwoordelikeidsin besonder. So heg was die band tussen hom en sy kerkraad dat hulle £205 en tien bale wol onderling gekollekteer het om sy skuld te delg. Op 24 Februarie 1871 kon

hulle hul pragtige kerkgebou wat £6 000 gekos het inwy (Bosch 1962: 42-82).

Ongeag die mooi verhouding tussen leraar en gemeente het die algemene tugsake (voorhuwelikse seks, drankmisbruik en twis) onrusbarend ooreengekom met dié van Jacobsdal waar 'n totale ander verhouding tussen leraar en gemeente geheers het (Bosch 1962: 89; kyk ook Oberholster 1962: 00-100).

Weens hul traagheid om die pastorie te voltooi het hul konsulent ds. A.A. Louw van Fauresmith in 1864 bedank. Teen 1865 beroep hulle proponent E. A. J. du Toit wat op 29 September 1866 sy intrepreek lewer, maar hierna onder sulke moeilike omstandighede moes leef dat hy twee maande lank met siekverlof na die Kaapkolonie moes vertrek. Sy pastorie is letterlik nooit voltooi nie en hy moes later self 'n toilet aanbou. Eers nadat 'n buurman sy enigste twee sipresbome gesteel het, besluit die kerkraad om die ringmuur te voltooi. Hulle het in die buitelug kerkdienste gehou totdat die elemente hulle gedwing het om 'n lekkende platdakkerkgebou op te rig. Die besprekingspunt is tot vervelens toe op kerkraadvergaderings bespreek, sodat die skriba in 1866 notuleer: "Na eene lange en allervervelendste discussie over het onophoudelijke lekken der kerkgebouw, word tot niets besloten..." Drie jaar hierna kry die kerk 'n sinkdak en verval die besprekingspunt. Aan tugsake het Jacobsdal, met Kimberley en die diamantmyne op sy drumpel, genoeg gehad. Waar gemeentelêde geweier het om voor die kerkraad te verskyn het ostrasisme deur die gemeenskap hulle tot ander insigte gedwing. Tog was die verskille tussen die

twee buurgemeentes opvallend. Moontlik kan die persoon en charisma van die leraar of finansiële verskille 'n antwoord verskaf, maar bowenal het die N.G.K. 'n belangrike rol in die verfyning van die verhoudings tussen inwoners gespeel. Met sensuur en sosiale verstoting as straf, het talle liefs die goue middeweg in hul gemeenskappe gevolg. Die bydrae van hierdie kulturele opheffingswerk mag nie onderskat word in die evaluering van die latere modelrepubliek nie (Bosch 1962: 89-105 en Gerdener 1934: 184-189).

Vir die kinders was die grootste aantrekkingskrag van die kerk hoofsaaklik in die jaarlikse sondagsskoolpiekniek wat op feitlik elke dorp gehou is, en wat slegs positiewe reaksie ontlok het (D.T. 1.6.1871). Kerkbyeenkomste het die boer na die dorp laat reis ongeag die dreigende Sotho-gevaar. Hier het hy bekendes ontmoet, is nuus uitgeruil, boodskappe afgelewer, afsprake gemaak, ens. Hulle het die mark en die handelaars, die landdros en die posmeester besoek en bowenal geestelik verryk na hul plase teruggekeer.

Registers

Uit die doop-, lidmaat- en huweliksregisters van die N.G.K. Bloemfontein blyk etlike tendense duidelik. Tussen 1864 en 1871 is daar 268 jonkmans in die eg verbind met 'n gemiddelde ouderdom van 23 jaar, terwyl die 283 jongedogters se gemiddelde ouderdom negentien was. In die tydperk is daar 306 huwelike gesluit, waarvan ds. G. van de Wall 221 en ds. G. Radloff 66 waargeneem het. Ander predikante, w.o. di. P. Roux,

P. van Heyningen, J. G. Morrow (Anglikaans) en J. Thomas (Wesleyaans), het ook egpare in die huwelik bevestig. Onder hierdie egpare was daar 36 wewenaars met 'n gemiddelde ouderdom van 41 jaar en twintig weduwees met 'n gemiddelde ouderdom van 35 jaar. In enkele gevalle is ouderdomme nie vermeld nie en is die seremonie in die pastorie of in 'n ouerhuis voltrek. Waar die egpaar minderjarig was, moes beide ouerpare hul toestemming gee voordat die huwelik kon plaasvind (Huweliksregister 1864-1871: g.p.).

In uitsonderlike gevalle moes bruid of bruidegom wat nie kon skryf nie, 'n kruis in die register maak. Uitsonderlike gevalle was 'n jongmeisie van dertien en een van 44, 'n jongman van sewentien en 'n wewenaar van twintig. Daar was ook 'n bruidegom van 55 jaar en 'n sestienjarige jongedogter, asook 'n veertigjarige weduwee en 24-jarige jonkman wat in die huwelik bevestig is. Die jongste egpaar was 'n bruidegom van negentien en 'n bruid van dertien en die jongste wewenaar en weduwee was onderskeidelik 27 en 23. Die gemiddelde ouderdom van die dorpsbruidegom was 28 terwyl dié van die plaasboerbruidegom 23 was. Die laer lewenskoste op die plaas, die eensaamheid en die beskikbaarheid van huis en grond kan moontlike verklarings hiervoor wees. Bruide wat met boere getrou het se gemiddelde ouderdom was negentien en dié wat met dorpsbewoners getrou het, s'n twintig. Dit blyk verder dat daar 'n neiging was dat Bloemfonteiners ondertrou het. Hiervoor kan stadige vervoermiddele, gebrekkige kommunikasie en beskerming van eiendom moontlik verantwoordelik wees. In Bloemfontein was daar slegs enkele ongetroude inwoners

(Huweliksregister 8.2.1864 tot 13.7.1871: g.p., D.T. 23.5.1866 en T.F. 18.4.1864).

Sou familiename en vanne as uitgangspunt geld, het heelwat Engelssprekende mans met Afrikaanssprekende dames getrou, maar nie omgekeerd nie. Avontuur en werkgeleenthede het die mans daarheen gebring, maar met die groot Engelssprekende gemeenskap aldaar is die tendens onduidelik (Badenhorst 1979: 34-35).

Tussen 1864 en 1871 is 693 seuns en 659 dogters in die N.G. kerk van Bloemfontein gedoop op ouderdomme tussen een maand en een jaar. Die kinders het meestal twee of drie name ontvang en die fooi was 2/-. Kinders van behoeftige ouers of wie se vader nie meer geleef het nie, is egter gratis gedoop. In dié tydperk is tien tweeling gedoop en in enkele gevalle is prominente gemeenskapsleiers vernoem. So ontvang die seun van Jacob Lodewyk en Martha Elizabeth Durand die name William Whisken Cornelius de Jongh Bloem Durand, vernoem na prokureur W.W. Collins en T.G. C. de J. Bloem. Op 7 Augustus 1870 word Johannes Hendricus van Iddekinge na die President vernoem. Die President se dogtertjie Catharina Fredrika is op 31 Desember 1865 gedoop. Dis opmerklik dat 'n vrou Petrus Gerhardus Elst haar dogtertjie op 7 Februarie 1869 ook weer mansname gee, toe Cornelia Johannes Marthinus Elst gedoop word (Doop- en lidmaatregister 1864 tot 1871: g.p.).

Gedurende die tydperk het 180 ouerpare 1 352 kinders ten doop gebring en 392 kinders laat aanneem. Dit het dus ongeveer sewe

dopelinge en twee lidmate per gesin beteken soos dit tipies is van 'n ontwikkelende, groeiende gemeenskap (Doop en lidmaatregister 1864 tot 1871: g.p.).

Weens die kulturele verryking wat voortgevloei het uit begrafnisse en bruilofvieringe verdien die twee aspekte wyer omskrywing. Sodra die afgestorwene se begrafnisdatum bekend was is die begrafnisbrief per hand van bekende na bekende gestuur, terwyl daar begin is met voorbereidings vir die begrafnismaal wat meestal bestaan het uit vleis, geelrys met rosyne en groente, terwyl alkoholiese drank selde bedien is. Dit was 'n skande indien die agtergeblewenes nie 'n behoorlike maaltyd aan die gaste kon voorsit nie. Weens die stadige vervoer het talle begrafnisgangers ook ontbyt kom nuttig by die huis van die afgestorwene. Die draers, gewoonlik naasbestandes van die afgestorwene, het almal swart lanferbande om hul hoede gedra, terwyl die leraar en in sy afwesigheid die ouderling of koster, die diens gelei het. Hy het voorgedaan in die stoet en die begrafnisrede, die lees van die adres en die voorlees van die sterftelys waargeneem. By die graf is almal bedank en daarna het die maaltyd gevolg (Van Rensburg 1980: 11-14).

'n Bruilof was 'n vrolike gebeurtenis veral as die vader van die bruid dit kon bekostig. Die bruidskar met wit perde was ryklik met linte versier en is deur 'n vaandeldraer op sy perd vooruitgegaan. Na die seremonie het al die gaste die bruidskar na die onthaal gevolg waar te ete en te drinke in oorvloed gewag het. Die gaste het van heinde en ver saamgekom om vrolik

en ontspanne fees te vier. In woord en daad is daar bewyse gelewer van die vordering wat die families op finansiële, geestelike en kulturele terreine gemaak het. Daar is ook vriendskapsbande gesmee en familiebande versterk en idees verkry wat geëwenaar of verbeter kon word (Badenhorst 1979: 63 en Grobbelaar 1980: 59).

6.1.1.3 Skakeling met ander kerkgenootskappe

In Bloemfontein was die nouer skakeling tussen die N.G.K. en die Wesleyaanse kerk, as die tussen die N.G.K. en die Anglikaanse kerk, opmerklik. Dit kan moontlik gewyt word aan jaloesie, die afrokkeling van lidmate en leerstellingsverskille tussen laasgenoemde twee kerke. Ds. G. van de Wall het by geleentheid dienste in Engels in die Wesleyaanse kerk waargeneem as ds. J.G. Morrow uitstendig was (T.F. 25.1.1867). Ook op Bethulie was hartlike samewerking met die Engelse gemeente sigbaar en het die konsulent ds. P. Roux en later ds. C. Fraser somtyds Engelse aanddienste in die N.G.K. gehou. OP 28 September 1868 het die kerkraad toestemming verleen dat hul eerste leraar ds. J. H. Cloete, maandeliks 'n diens in Engels kon hou. Ook eerw. N.A. Robinson van Smithfield het dikwels Engelse dienste in die N.G.K. te Smithfield gehou, sodat die kerkraad op 9 September 1867, £10 as blyk van waardering aan hom bewillig het (Pellissier 1963: 82 en 85; kyk ook Prinsloo 1955: 250).

Ongeag die vyandigheid tussen die N.G.K. en die Gereformeerde kerk in die Kaapkolonie en die Z.A.R. het daar in die Vrystaat

'n gesindheid van vreedsame naasbestaan geheers (Oberholster & Van Schoor 1963: 93-95).

Protes teen die anneksasie van Basoetoland in Engeland het ds Van de Wall die geleentheid gegee om 'n nagmaalsviering in die Anglikaanse gemeente in Londen by te woon. In 'n geslote brief aan sy kerkraad kritiseer hy die dra van uitspattige, veelkleurige klere, oormatige gebruik van kleure en versierings, en sekere gebruike by die nagmaal, hul geloof in die transendensieleer, ens. Toe die brief egter in die hande van *The Friend* beland, was dit rede vir histerie en noem hulle die leraar 'n dief en ketter, met die raad dat hy die goeie voorbeeld moet volg van "... such an exemplary divine as bishop Twells..." (T.F. 11.12.1866 en 16.12.1866).

Enkele maande later, na die klag van sodomie teen die biskop sou hul toon en aanslag heel moontlik anders daaruit gesien het. Aan die negatiewe kritiek op hom het ds Van de Wall hom weinig gesteur, terwyl 'n versoekskrif van 'n leidende groep Anglikane in Bloemfontein, w o. T. en J. Palmer, W. en H. Barlow, W. Champion, A. Donaldson, J. Collins, R. Clark en C.J.G. Krause, wys dat hy steun vir sy standpunt geniet: "... we would most respectfully submit to your Lordship, that the late increase of Ceremonial, especially at the greater Festivals of the church, is distressing to your memorialists and tends to distract the attention from the actual worship of God" (Versoekskrif, Anglikaanse kerkargief g.d. en g.p.). Hoewel hierdie gebeurtenis verhoudinge tussen die N.G.K. en die Anglikaanse kerk benadeel het en die Anglikane en

Wesleyane kompetierend tot mekaar gebly het, was die skakeling en kontak gemoedelik (Collins (1965: 169-170)).

6.1.1.4 Sending

Vir die N.G.K. was sending deurentyd 'n saak van erns; veral t.o.v. die ongekerstendes wat tussen sy lidmate gewoon het, maar later ook die bediening daarvan aan diegene buite hul grense. Aanvanklik het die Vrystaatse sinode op versoek van die Kaaplandse sendingvertegenwoordiger ds. C. Murray, hul bydraes na die Kaap gestuur, totdat sendingwerk in die Vrystaat kon begin (Oberholster & Van Schoor 1963: 190). Reeds in 1866 het ds Van de Wall grond vir 'n sendingstasie onder Molappo se mense bekom en het die ring van Fauresmith besluit om sendingwerk onder dié mense te doen. Die ring van Winburg het aanbeveel dat elke gemeente £25 per jaar in die sendingkas stort, asook alle reis en verblyfkoste van die afgevaardigdes na sinode- en ringsittings. Die kerkraad van Bloemfontein het addisioneel elk £1 per jaar tot die sending bygedra. 'n Sendingkommissie het sake gekoördineer, maar die oorlogssituasie het steeds sendingwerk verhinder. In 1871 het hulle selfs 'n bydrae tot die Franse sendingaksie gemaak (Acta Synode 1871: 4 en 14 en Venter 1963: 251-253).

Sendingwerk word verder bemoeilik deur verskille in beskawingpeil, kulturele agtergrond, higiëne en godsdienssiening, wo. veral heidense gebruike, bygeloof, sterk drank en die eis van 'n oog om 'n oog. Huwelike en geslagsverkeer tussen die rasse het net voorgekom waar die

blanke sedelik en moreel verval het (Van Aswegen 1968: 345-370). Die feit dat die Stellenboschse kweekskool hulle nie van 'n geskikte sendeling kon voorsien nie was 'n verdere struikelblok. Die kommer dat die Engelse biskoppe die Sotho tot puseyisme [uithandiging van traktaatjies] en na Rome lei en nie tot Christus nie, was volgens ds. C. Fraser van Philippolis verdere aansporing. Die oomblik waarop die N.G.K. gewag het, het gekom toe die Sotho-hoofman, Paulus Mopeli, pres. Brand gevra het om 'n middelpilaar (sendeling) vir sy gebied (Gerdener 1934: 223-224). Die sendingkommissie het herhaalde beroepe uitgebring en uiteindelik na 1874 die dienste van die bekwame G A Maeder van Simonstad bekom. Hy was 'n seun van 'n Franse sendeling, in Basoetoland gebore, bekend met hul taal en gereed om na Witsieshoek te gaan (Oberholster & Van Schoor 1963: 195-196; kyk ook Odendaal 1970: 262-263).

Hoewel die uitsetting van die Franse sendelinge uit die Vrystaat in 1866 niks met die N.G.K. te make gehad het nie, het dit beskuldigings van 'n heidense regering laat opklink. Die Sotho met die Franse sendelinge by hulle het egter met grensdiefstalle voortgegaan, hul nie gesteur aan vredesverdrae nie, 'n berede gewapende mag van 10,000 man opgebou, ens. Moshesh het voortgegaan met veelwywery en jong gelowiges gedwing om hul christenskap af te sweer. Dit was faktore soos hierdie wat die Vrystaatse regering die genoemde politieke en diplomatieke oordeelsfout laat begaan het. Na die oorlog sou hulle dan ook opreg poog om vir die gedane skade te vergoed (Barlow 1972: 73, Fraser 1922: 41-43, Grobbelaar 1947: 121,

Huet 1868: 7-11, Prinsloo 1955: 279-283 en Van Otten 1971: 220).

6.2 Die Anglikaanse kerk

Tussen 1864 en 1871 het die Vrystaatse Volksraad die Anglikaanse en die Wesleyaanse kerke as Engelse kerke gesien, wat geen staatshulp ontvang het nie, maar wel vrystelling van here- en seëlregte op hul gronde ontvang het. Die feit dat alle Vrystaters belasting betaal het, maar dat slegs die N.G.K. staatshulp ontvang het, het die biskop en talle Engelstaliges versoeke om finansiële bystand laat rig. Die Volksraad keur dit af deur te wys op die swak staatsfinansies, asook die Oxford-beweging in die Anglikaanse kerk wat hulle nader aan die Rooms-Katolieke en dus weg van staatshulp af laat beweeg het. Volgens dié leer het die kerk groter uiterlike prag tot hul katedrale en kerkdienste toegevoeg (Kriel 1953: 236-239; kyk ook Privaatkorrespondensie van biskop Edward Twells 12.6.1868: g.p., T.F. 13.5.1864 en Venter 1959: 64-68 en 173-174).

As hoof van die Anglikaanse kerk in die Vrystaat het biskop Twells die Vrystaatse orde van St Augustinus gestig om leraars vir sy kerk op te lei. Hulle moes 'n lewe van gebed lei, kerklike vas- en feesdae eerbiedig en ongetroud bly. Hul doelstellings was: "A life in common, with common interests, a life of strict rule under direct spiritual guidance, a life combining study, pastoral word, or educational work and

manual; a life of training for enduring hardships as good soldiers of Jesus Christ" (Venter 1959: 195-196).

H. F. Beckett was dadelik bereid om vanuit Engeland as hulle van die orde te kom en het sewe jongmanne met hom saamgebring, wat hulle weens die Sotho-oorloë eers op Springfield buite Bloemfontein gevestig het. In Engeland is £2 100 asook £500 per jaar vir vyf jaar vir hulle ingesamel. Vir hul biblioteek het hulle £150 se teologiese boeke ontvang. Spoedig na hul aankoms in 1867 het vier van die sewe jongmanne hulle weens die streng reëls onttrek, terwyl die res in Mei 1868 na Thaba Nchu vertrek en in 1869 hul intrek in 'n grot by Modderpoort geneem het. Na agtien maande in hul grot wat as kerk en blyplek moes dien, betrek hulle 'n huis deur W. J. Terry gebou. Die teologiese studie vir beide diakens en priesters kon toe begin. Die diakens het Kerkgeskiedenis, die Ou en Nuwe Testament, Grieks, Latyn, Sesoeto en Dogmatiek as vakke gehad, terwyl die sillabus van die priesters Grieks, Latyn, Dogmatiek, Inkarnasie, Die Nagmaal, Kerkreg, die Gebedeboek en die Ou en Nuwe Testament omvat het. Hul uitslae is as breuke uitgedruk, sodat broer John o.a. $\frac{3}{4}$ van volpunte vir sy Grieks, en broer Steven $\frac{7}{8}$ van volpunte vir sy "Saalers' second Adam" ontvang het (Venter 1959: 196-199).

Onverskilligheid by die jeug t.o.v. godsdienstige waarhede, ongeloof en redegeloof, asook die feit dat hulle die toekoms van hul kerk in die onderrig van hul leerstelling aan die jeug gesien het, het hulle dié sonderingskool as prioriteit laat voorop stel. Hul werk onder swart kinders was gemik op die

doop en die aanneming en hulle word dus in die Lees- en Skryfkuns, in Bybelkennis, die Kategismes en die Gebedeboek onderrig (Venter 1959: 212-215).

6.2.1 Gemeenskapsrol

Dae van verootmoediging en kerklike feesdae soos Goeie Vrydag en Paassondag is met oorgawe in die Anglikaanse kerk gevier. In 1865 beskuldig 'n korrespondent die N.G.K. daarvan dat hulle koud hierteenoor staan. Die meerderheid N.G.K.-lidmate was grotendeels boere en kon moeiliker by die kerk kom as die grotendeels stadsgebonde Anglikane, terwyl oormatige reën en perdesiekte in 1865 die boeregemeenskap op hul plase gehou het. Op Sondag 16 April 1865 is die Anglikaanse skoolkamer met blomme en gepaste tekste versier, tot stigting van gemeentede. Voeg hierby die talle kooruitvoerings, kersuitvoering, besprekings, toesprake en musiekaande; dan is dit duidelik dat kulturele verryking van hul gemeenskap beide die biskop en die kerk na aan die hart gelê het (T.F. 14.4.1865 en 30.11.1866).

Ds. C. Clulee van die Anglikaanse kerk en ds. J. G. Morrow van die Wesleyaanse kerk het hulle by geleentheid in 'n ellelange polemiekie in die koerante aangaande die verskille tussen die twee genootskappe begeef. Die enigste voordeel daarvan was dat die gemeenskap die redenasies en antwoorde in verfynde kerktal kon volg. Nadat die vrede herstel is, wy eerw. J.G. Morrow op 15 April 1866 selfs 'n diens daaraan (T.F. 13.4.1866). Kort hierna, op 24 Mei 1866, word die hoeksteen

van die huis van die Anglikaanse biskop seremonieël deur pres. Brand gelê en enkele maande later sou die Vrystaters 'n skouspel beleef met die inwyding van die Anglikaanse katedraal van St Andrew en St Michael in St. Georgesstraat, Bloemfontein. Die biskop het 'n ope uitnodiging aan almal gerig om die geleentheid by te woon. Op Woensdagaand 28 November 1866 om 7.45 nm. het George White, orrelis van die katedraal, 'n musiekkonsert aangebied wat deur driehonderd persone bygewoon is. Uittreksels uit Händel se oratorio van die Messias, asook ander gewyde en ligklassieke werke is uitgevoer deur kore en soliste. Hierdie konsert was die eerste van sy soort noord van die Oranjerivier en het bewys dat die Vrystaters goeie musiek kon waardeer. Aan die einde het die President selfs versoek dat twee nommers herhaal moes word, daar hael op die sinkdak van die kerkgebou by die eerste geleentheid steurend was (Badenhorst 1979: 85-86 en D.T. 28.11.1866).

Tydens die amptelike inwyding van die nuwe katedraal was die amptelike eetmaal in biskop Twells se huis, waar die tafels smaakvol gedek en met blomme versier was. Die maaltyd wat talle goed voorbereide geregte ingesluit het, het een en 'n half uur geduur weens die talle toesprake en heildronke. Waar die oorgrote meerderheid van die tweehonderd gaste hulself as Britse onderdane beskou het, word die eerste heildronk deur die biskop op die Engelse koningin ingestel. Hierna volg een op president Brand en die Volksraad. Die President verwelkom daarna vir aartsdeken Merriman van Grahamstad en maak melding van sy ernstige welsprekendheid, sy manlike karakter en sy

onvermoeide ywer. Hierna stel hy 'n heildronk in op die biskop en die Anglikaanse kerk in die Vrystaat, waarna die plegtigheid onder leiding van die aartsdeken en die biskop na die katedraal verskuif. Hoewel die President hierdie flagrante verontagsaming van die korrekte protokol stilswyend verdra het, was dit 'n belediging vir die Vrystaatse regering dat die regeerder van 'n land wat jou staat nie goedgesind is nie, voorrang geniet by 'n heildronk, terwyl die staatshoof van die gebied waarbinne jy woon, wie se beskerming jy geniet en wat jou katedraal amptelik open in prioriteit afskuif. Van die kant van biskop Twells en sy kerk was dit 'n arrogante flater (T.F. 14.12.1866).

Die Anglikane het egter nie net katedrale gebou nie, maar gedagtig aan hul gemeentelede ook nederige kerkgeboue soos die St Peterskerk te Bethulie, wat £450 gekos en geen plafon of vloer gehad het nie. Miere en ander insekte het die knielende gemeentelede gebyt, terwyl die gebou in die somer oondwarm was. Die nederigheid was kenmerkend van die kleiner plattelandse gemeentes (Pellissier 1963: 127).

Biskop Twells was 'n hardwerkende mens wat geen steen onaangeroer gelaat het om sy lidmate te bereik nie. So keer hy van 'n besoek aan Philippolis en Fauresmith af terug om op oujaarsaand 1867 om 11 nm., 'n middernagdiens te hou, wat deur sy gemeentelede in groot getalle ondersteun word: "At the close of the service - it then being past midnight - the choir sang with great effect; several Christmas carols. The tolling or striking 12 o'clock on the church-bell, as the old Year

with all its reminiscences, was rolling into eternity, was exceedingly impressive." (T.F. 4.1.1867).

Die aartsbiskop van Canterbury nooi biskop Twells na die biskopkonferensie te Lambeth in September 1867 - 'n groot eer vir hom. Aangesien hierdie belangrike kerkvergadering van die Anglikaanse kerk wêreldwyd, hom ses maande lank na Engeland sou neem, hou hy op 11 Junie 'n bespreking van die agendapunte en verkry hiermee die standpunt van sy lidmate. Op Saterdag 15 Junie spreek hy die publiek aangaande sy besoek toe en ontvang 'n adres van talle vooraanstaande gemeentelede, 75 in totaal, waarin hulle hul dank uitspreek vir dit wat hy vir die kerk in die Vrystaat beteken, asook hul respek vir sy persoon en amp betuig. Hulle is diep bewus van sy toegewyde ywer aan die saak van godsdiens, asook van sy simpatie en belangstelling in elkeen van hulle. Gedurende sy afwesigheid sou die sendingkapel voltooi word en deur eerw. G. Mitchel, vroeër van Thaba Nchu, bedien word (T.F. 21.6.1867 en 9.8.1867).

Telkens soos ook met die katedraal se eerste verjaardag wat in November/Desember 1867 onder leiding van aartsdeken Merriman sou plaasvind, word biskop Twells gehuldig en onthou. Die eerste huwelik in die katedraal vind op 14 Augustus 1867 plaas, terwyl 'n dankdag soos deur die President afgekondig vir die sukses teen die Sothos behaal op 13 Oktober 1867 in die katedraal plaasvind (T.F. 22.11.1867). Op Dinsdagaand 26 November 1867 lewer aartsdeken Merriman 'n lesing oor Henry VIII en Catharina van Aragon, soos uitgebeeld deur Shakespeare en hoor die enkeles wat die intellektuele voordrag bywoon vir

die eerste keer die taal van Shakespeare. 'n Teeparty, musiek- en sanguitvoering en 'n toespraak deur die aartsdeken, aangaande die vooruitgang plaaslik op kulturele en godsdienstige gebied, word suksesvol gekombineer. Op Sondag 1 Desember 1867 volg 'n onthaal deur eerw. D.G. Croghan waarby o.a. die presidentspaar aanwesig is en waar die biskop met 'n heildronk vereer word. Op 30 November, St Andrewsdag, is die nuwe orrel in gebruik geneem en die nuwe skoolkamer wat na St Patrick vernoem word, word op 2 Desember 1867 geopen (T.F. 6.12.1867 en The Quarterly paper, no. 1., February 1868: 5-6).

Met sy terugkeer preek biskop Twells op Paassondag in die pragtig versierde katedraal en hou ook 'n lesing oor die verrigtinge by Lambeth (T.F. 24.4.1868). Kort hierna breek die donkerste dag oor die Anglikaanse kerk in die Vrystaat toe 'n lasbrief vir biskop Twells se inhegtenisname uitgereik word. Dit volg op beëdigde verklarings van Lewis Beck en andere waarin die biskop van sodomie beskuldig word. A.W. Beck, die seun se vader, wat o.a. 'n ondertekenaar was van die adres aan die biskop voor sy vertrek na Lambeth, sterf op die ouderdom van 52 jaar - 'n saak wat heel moontlik verband hou met die traumatiese gebeure (T.F. 15.7.1869 en 22.7.1869).

Biskop Twells vlug egter na Engeland en dien sy bedanking by die biskop van Kaapstad in. Onmiddellik versoek die koerant wat ds. Van de Wall verguis het t.o.v. sy standpunt oor ritualisme alvorens hy uit Engeland teruggekeer het, dat albei kante van die saak eers gehoor moet word, voor veroordeling (T.F. 22.8.1869). Die eerbaarheid en onafhanklikheid van die

Vrystaatse regstelsel word getoets deur hierdie verklaring teen een van sy mees gesiene openbare figure. So maklik kon vrees vir internasionale reaksie en negatiewe publisiteit vir 'n ontwikkelende staat, hulle die saak op hoogste vlak laat afhandel het, terwyl die inwoners oningelig gebly het. Die pertinente verwysing na die manlikheid van aartsbiskop Merriman deur pres. Brand maak ook nou meer sin en kon selfs 'n bedekte waarskuwing aan die biskop gewees het. Sonder 'n hoofregter moes die regsgeleerde President besef het dat dit sy staat net ongure publisiteit kon bring. Terwyl koerantkorrespondente die ongetroude staat van die biskoppe asook die ligging van die Bloemfonteinse katedraal bevraagteken, reis aartsdeken Merriman dadelik na die stad en word die amp van biskop hom aangebied (T.F. 26.8.1869 en 9.9.1869). Hy bedank egter en stel eerw. D.G. Croghan voor, maar lg. is weens ritualisme nie vir die gemeenskap aanvaarbaar nie en hy gaan hou dienste op die diamantvelde vanaf 28 Julie 1870. Eerw. Alan Webb word op 30 Julie 1871 as biskop van Bloemfontein en die Vrystaat gelegitimeer. Die belangrikste kommentaar van die Engelstalige dagblad is hierop dat hy vertrou die biskop vermy alle ritualisme, daar dit nie by die Vrystaat pas nie (Notuleboek-finansiele raad, 16.2.1871: g.p.; kyk ook T.F. 16.12.1869, 10.11.1870, 13.7.1871 en Wood 1944: 18).

6.2.2 Gemeentelike registers

Tussen 1 April 1864 en 29 Maart 1871 is daar 52 begrafnisse vanuit die Anglikaanse kerk in Bloemfontein gehou. Dertien

daarvan was van kinders onder een jaar en dertien van persone ouer as vyftig. Weens die klein getalle is gemiddeldes misleidend, maar 'n besonder hoë kindersterftesyfer tot op vyfjarige ouderdom is sigbaar. Die gemiddelde lewensduur vir hierdie tydperk is gevolglik laag, nl. 24 en die oudste persoon wat in hierdie tyd oorlede is was 81 (Badenhorst 1979: 43-44 en Begrafnisregister 1864-1871: 9-15).

Die doopregister dui vir hierdie tydperk 131 dopelinge aan. Tien van hulle was nie-blankes wat dan ook op 'n veel hoër ouderdom gedoop is, moontlik weens die feit dat die ouer toe eers die christelike geloof aanvaar het. Blanke kinders word meestal kort na geboorte gedoop. By nie-blankes was blankes meestal die pleegouers. So word twee kleurlingdogters van Claas en Cecilia Vollenhoven op 11 Mei 1864 gedoop terwyl Catharina Anna op 2 Mei 1843 en Elizabeth Maria op 25 Februarie 1836 gebore is. Vir beide was dr. en mev. C.J.G. Krause asook ene mej. Schulthuis pleegouers. Blanke gesinne het somtyds al hul kinders saam gedoop; 'n verskynsel wat waarskynlik ook aan onverskilligheid of nalatigheid toegeskryf kan word, hoewel die bekombaarheid van 'n leraar wel ook 'n rol kon gespeel het. So bv. is vier kinders van Robert en Ellen Peacock almal op 14 Desember 1871 gedoop. Dit blyk dat 62 seuns en 69 dogters in dié tydperk gedoop is (Doopregister 1850-1892: 14-35). Vier en twintig huwelike is in hierdie tyd voltrek en van die bruidegoms was slegs vyf plaasboere in teenstelling met die register van die N.G.K.-gemeente waar hulle oorwegend plaasboere was. Slegs een nie-blanke paar is in die sendingkapel in die eg verbind en die huwelik tussen

oujongnoui Margaretha Strachen (52) en jonkman Thomas Blom (21) het die grootste ouderdomsverskil getoon. Weens die klein getalle sal gemiddeldes hier misleidend wees daar bg. voorbeeld die gemiddelde ouderdom van bruide onrealisties sal verhoog (Huweliksregister 1864-1871: 8-10).

6.2.3 Sending

In die Anglikaanse kerk is daar vir die nie-blanke plek in die kapel ingeruim en hoewel daar dus skeiding was, was daar tog voorsiening. 'n Eie kapel nader aan hul woonbuurt is in 1867 ingewy. Hul grootste sendingaksie was egter by Thaba Nchu en Modderpoort. By Thaba Nchu waar die Wesleyane op daardie stadium al dertig jaar lank gearbei het, het eerw. W. Crisp 'n drukpers opgerig en met die hulp van die Wesleyane bedryf. Met die verskuiwing van die drukpers na Masitise in 1870 verdwyn die loodletters. Later sou ontdek word dat die Sotho's dit geneem en tot geweerkoeëls verwerk het. Die Anglikane het met hul mooi samewerking met die Wesleyane en met hulle allesopofferende liefde om die Woord aan die swartmense te bring, gehoor gegee aan God se liefdesgebod en sendingopdrag. Hul sendelinge is onderwerp aan streng dissipline en 'n ontberingsbelaaide bestaan, verstoek van wêreldse genietinge. Die drukperse was uitstekende aanvulling vir hul leer en opvoedingsprosesse (Schutte 1971: 293-313 en Venter 1959: 196-199).

6.3 Die Wesleyaanse kerk (Metodiste)

In die agtiende eeu het die Anglikane John en Charles Wesley 'n piëtistiese opwekkingsbeweging onder studente gestig, om gebed en gewyde sang te beoefen en maatskaplike, maar ook pastorale sorg onder hulpbehoewendes te onderneem. Hoewel hulle die Twaalf Artikels aanvaar, erken hulle in hul geloofsleer net die Heilige Skrif. Groot nadruk word op subjektiewe ervaring, innerlike beleving, bekering, heiligmaking en 'n strewe na volmaaktheid, gelê. Genade is vir almal beskore en hulle verwerp dus die uitverkiesingsleer (E. v.d. W. X 1971: 328-329).

Tussen 1864 en 1871 het die Wesleyane die finansiële krisis van die Vrystaatse regering besef en nooit om leraarvergoeding aansoek gedoen nie. Tog het die Volksraad toekennings gemaak aan die Engelse kerk te Smithfield en die Wesleyaanse gemeentes te Bloemfontein en Fauresmith. 'n Plaaslike Smithfieldse komitee moes die fondse aldaar verdeel. Die Wesleyane het ook te Harrismith en Thaba Nchu gemeentes gehad (Kriel 1953: 236 en 247; kyk ook TG 1467 Staat, April 1867: g.p. en TG 1640 Staat, Oktober 1867: g.p.). Die Wesleyane is dus bo die Anglikane begunstig, omdat hulle meer protestants as die Anglikane was, vroeër reeds 'n nugterder houding in die Oosgrensbotsings tussen blank en nie-blank ingeneem het, die Wesleyaanse sendelinge die Voortrekkers vriendelik ontvang het en die Vrystaatse bevolking meer simpatiek gestaan het teenoor die Wesleyane se siening van swartmense (Venter 1959: 64-68).

Eerw. J. G. Morrow was die Bloemfonteinse leraar wat tot 1868 in verskeie huise kerk gehou het asook in 'n swak geventileerde sandsteen of "windsteen"-gebou, uiters bedompig omdat hulle nie 'n groter deur en venster kon bekostig nie. Vir die swartmense het hy in hul kapel in die Waaihoeklokasie aan die S.O. kant van Bloemfontein dienste gehou. In 1868 is die Wesleyaanse kapel tussen St Andrews en Maitlandstraat voltooi (Calverley 1905: 51, T.F. 2.9.1864 en 17.4.1868).

6.3.1 Kerkgeboue en kulturele bydrae

Alvorens begin is met die bou van die Anglikaanse kerk in Bloemfontein, is 'n basaar ter stywing van die boufonds op Vrydag 5 en Saterdag 6 Julie 1867 in die ou Raadsaal gehou. Met toestemming van die landdros is die Raadsaal versier en word beide dae om 10 vm. begin met 'n vendusie van bad- en studeerkameritems afkomstig van Wesleyaanse vriende in Engeland. Die Saterdagdaand is die basaar afgesluit met 'n blaasorkesuitvoering onder leiding van ene Bauer wat ongetwyfeld tot die sukses van die basaar bygedra het. Nadat alle onkoste afgetrek is en £12 gereserveer is vir aankope vir die volgende basaar, is £249-10-0 aan die boufonds oorbetal. 'n Skaaplam het, nadat dit telkens teruggeskenk is, uiteindelik £38.5.6 gehaal. Die oorspronklike skenker, Jeremias Venter was nie eens lidmaat van die kerk nie. Dit is ongetwyfeld 'n bewys van die hartlike samewerking wat daar tussen die bevolkingsgroepe en kerkgenootskappe geheers het (T.F. 12.7.1867).

Gedurende Paasnaweek 10 tot 12 April 1868 word die kerkgebou van die Wesleyaanse gemeente te Bloemfontein ingewy. Dit het £1 631 wat die nuwe harmonium ingesluit het, gekos. Met pres. Brand as voorsitter lewer eerw. Morrow op 13 April 'n baie geslaagde lesing aangaande die man John Wesley. Dit sou hy op 27 April 1868 op Smithfield herhaal (Methodist Centenary Brochure 1950: 17; kyk ook Prinsloo 1955: 312 en T.F. 17.4.1868). Ook op Harrismith het die Wesleyane 'n roubaksteenkerk die sg "Union chapel" in Murraystraat gebou waar eerw. Blencoe van Ladysmith die sakramente sou bedien en die lekeprediker J. Putterill dienste sou waarneem tot die koms van eerw. W. Wynne in Augustus 1873. In hul nederige kerkgeboue word hul onverskilligheid tot aardse luuksheid geïllustreer (Steytler 1932: 124).

In ewe nederige omstandighede het eerw. Scott op Fauresmith 'n blanke en swart gemeente bedien en ook gereeld sondagsskool gehou vir tussen 88 en 120 leerlinge. Hy het elke leerling persoonlik ontmoet om begrip en diepte in hul christelike lewe te verseker (Venter 1956: 575-578). Die sondagsskool in Bloemfontein word deur dertig kinders besoek en gedurende die jaarlikse prysuitdeling het die kinders boekpryse, deur eerw. Morrow geskenk, vir gereelde bywoning, goeie gedrag en goeie vordering ontvang (T.F. 11.11.1864). In die poort tussen Naval Hill (die Bloemfonteinse berg) en Seinheuwel het die Wesleyane jaarliks hul sondagsskoolpiekniek gehou wat bv. in 1871 terdeë geniet is deur vyftig volwassenes en negentig kinders (Methodist Centenary Brochure 1950: 11 en T.F. 1.6.1871).

Hoewel kerkbywoning selde genoem word, wys 'n korrespondent dadelik die swakker bywoning tydens die besoek van eerw. R. Giddy die Wesleyaanse sendingsuperintendent, op Sondag 28 Januarie 1866, uit. Dit gebeur weens die bogemiddelde reënval en die gepaardgaande modderige strate: "The fact is, Bloemfontein abounds in fine weather Christians, who make a shower of rain, a threatening sky, or muddy streets, a pretext for staying away from church or chapel" (T.F. 4.5.1866). Hier het die koerant die rol van gemeenskapsgewete gespeel, maar rapporteer ongelukkig nie die resultaat daarvan nie.

Oorhaastige reaksie op wat later 'n foutiewe rapport blyk te wees, laat eerw Morrow op Sondag 13 Oktober 1867 vurig teen die bevoëking en regering uitvaar. Hy beskuldig hulle van lafhartigheid en boewery, oneerlikheid en dronkenskap; gedragsnorme wat God se gramskap verdien, waarvan die droogtes en sprinkaanplae volgens hom bewyse sou wees. Later sou hy uit getuienis, gelewer deur veldkornet W. G. Tempelhof en kommandant J. I. J. Fick, vasstel dat 'n aanval nooit op die Wesleyaanse sendingstasie by Abrikooskop geloods is nie. Hierna poog hy op alle maniere om homself te verskoon; selfs deur aan te voer dat hy verkeerd gerapporteer is, maar die skade was gedoen en die goeie verhouding met die Volksraad versteur. Kort hierna beskuldig eerw W. C. Holden van Natal ook nog die Vrystaters van slawerny weens die inboekstelsel. Gemoedere loop in daardie stadium so hoog dat eerw. Morrow dit as 'n persoonlike mening, wat nie eens in die Wesleyaanse publikasie verskyn het nie, probeer afmaak. Die besluit van die Volksraad om na 12 Junie 1868 geen staatshulp aan "vreemde" kerkgenootskappe te gee

nie, kan direk met dié twee voorvalle in verband gebring word, juis aangesien die Vrystaters oor die algemeen goed vir hul diensbodes was en slawerny nie geduld sou word nie (Van Aswegen 1968: 374 en Venter 1956: 575-578).

Kort hierna sou die vergewensgesindheid van die inwoners van Bloemfontein blyk toe talle nie-Wesleyane die adres aan eerw. Morrow met sy vertrek na Fort Beaufort, onderteken. Hy is in Mei 1870 deur eerw. J. Thorne van Smithfield, wat daar selfs 'n regeringstoelaag van £75 p.j. gekry het, vervang. In 1871 sou eerw G Scott hom weer opvolg (T.F. 5.5.1870, 1.6.1871 en TG 1640 Staat, Oktober 1867: g.p.).

6.3.2 Sending

In 1866 het die Vrystaatse regering 2 000 morg grond aan Moroka, die Sotho-kaptein, geskenk en daarmee die Wesleyane se sendingveld by Thaba Nchu baie vergroot. Dit was volgens hulle die blanke se Goddelike opdrag om die swartman te kersten en aan hom 'n voorbeeld in morele stabiliteit te stel. Hy moes sy eie sonde en swakheid besef en tot geloof in die verlossende genade van Christus kom, weg beweeg van bygeloof af en oortuig word van die sedelike deugde van kuisheid, soberheid, sindelikheid, hardwerkendheid en eerlikheid. Kerstening en beskawing was nou verbonde terwyl die opvoeding van kinders en volwassenes 'n integrale deel van sendingwerk was. In 1865 het die genootskap 372 lidmate en 116 kandidate gehad en het hierdie mense self £340 bygedra, nadat hul kerk se dak ingestort het - 'n daad wat baie bemoedigend vir die

sendingssaak moes gewees het. In 1868 rapporteer eerw. J.D.M. Ludorf egter: "Generally we cannot joy over our Members; their low standard of piety, their attachment to the habits of their forefathers, and the continued degradation of the women, are painful to us." Kort hierna word hy egter deur eerw J. T. Daniel opgevolg, wat met sy mediese kennis die houvas van die toordokter kon teenwerk (Holden 1887: 389 en Venter 1960: 15-32). Die Wesleyane met hul lang sendingstradisie het soos die Anglikane, geseënde werk op die sendingakker verrig.

6.4 Die Rooms-Katolieke kerk

Hul enigste verteenwoordiger in die Vrystaat was die priester J. Hoendervangers. Met sy kort gestalte, ongeërgde optrede, ouderwetse klere en kaggelpyphoed, het hy 'n effe koddige figuur geslaan. Ook sy van wat Engelse koerantkorrespondente vry as hoenderdief vertaal het, het menige plaasbewoner effe bekommerd gehad. Die vertellings oor die Rooms-Katolieke priester sluit egter baie bevraagtekenbare toedigsels in wat onregverdig was teenoor hierdie hardwerkende man met die hele Vrystaat as sy gemeente (Brady 1952: 59 en 62; kyk ook De Kock 1968: 402).

Die Rooms-Katolieke kerk het weens sy klein getal lidmate geen noemenswaardige invloed in die Vrystaat uitgeoefen nie en die Volksraad het 'n houding van kerklike verdraagsaamheid teenoor hulle beoefen. Hulle het dan ook geen gehoor gegee aan Jacobus Hoendervangers se herhaaldelike versoeke om geldelike bystand nie (Kriel 1953: 227). In 1864 het hy die feit dat sy

uitgestrekte gemeente hom weens verarming deur die Sotho-oorloë nie meer kon onderhou nie en dat hy beide sy bene gebreek het en sy reiskoste daardeur verhoog is, as redes vir staats hulp gebruik. Ook hierdie versoek word deur die Volksraad geweier en die enigste moontlike voordeel wat in die versoeke kon wees, was dat dit die kerk konstant onder die Volksraad se aandag gehou het. Sy opportunistiese versoeke het wel veel later op beperkte steun uitgeloop (Kriel 1953: 227).

In 1869 het hy na agtien jaar in die Vrystaat na België teruggekeer om te rus, maar tog oortuig was daarvan dat hulle wel vir hom werk sou gee. Hy is opgevolg deur vader Lebihan van die Rooms-Katolieke sendingkerk in Lesotho, wat op sy beurt spoedig vervang is deur die priester A. Hidiën (T.F. 27.9.1867, 22.7.1869 en 15.6.1871; kyk ook Volksraadsnotule 4.6.1869: 195-196).

6.5 Die Evangelies-Lutherse kerk

Die Lutheranisme gaan uit van die standpunt dat God hom in Jesus Christus openbaar en is dus deur Hom met ons. Hy sterf met ons en ons word met Hom tot 'n nuwe lewe wedergebore. Christus is teenwoordig in die tekens van die prediking, doop, nagmaal en die sleutelmag-vryspraak na die biege. Hy is dus in die erediens, die diakonaat, die sending en die daaglikse geloofslewe teenwoordig (E.v.d.W. VII 1971: 45-46).

Die Berlynse sendinggenootskap het hul eerste gemeentes by Bethanie, Pniël en Adamshoop gestig en die Lutherane het met

gemak by die leer en beginsels van die N.G.K. en selfs die Wesleyane ingeskakel en dit was dan ook die rede vir hul stadige groei in die Vrystaat. Waar die Bloemfonteinse Lutherane hul gewig by die Wesleyaanse gemeente ingegooi het en uiteraard ook daar nodig was, het hulle eers na die vertrek van eerw. Morrow vry gevoel om hul eie prediker te beroep. Om kerkloosheid en kerkafvalligheid te verhoed moes hulle hul God in hul moedertaal kon aanbid. Dit sou dan ook die Duitssprekendes saambind, die swakkes versterk en die dwalendes op die regte pad hou (Kriel 1953: 249-251 en T.F. 5.5.1870).

Vanaf Januarie 1870 word dienste een keer per maand in die Wesleyaanse kerk deur eerw. Meyfarth van die sendinggemeente Bethanie gehou. Voor dit en ook weer hierna het hulle van die ou Raadsaal in St Georgesstraat gebruik gemaak. By hul dienste wat op 11 vm. en 7nm., later 6.30 nm., plaasgevind het, was tot vyftig persone teenwoordig. Die oggenddiens was wel in Duits maar die aanddiens in Hollands, sodat hul getalle uit daardie geleedere versterk kon word. Waar die Lutherse kerk slegs 'n klein groepie inwoners bedien het, word min van hul werksaamhede gerapporteer. Tog het hulle deur hul boukommissie versoeke aan Kaaplandse gemeentes gerig vir steun met hul kerkbouprogram. Hulle was van plan om die kerk op die Markplein langs die losieshuis van mev. Charles Braun te bou - 'n saak wat heelwat later werklikheid sou word. Die eerste Kaapse gemeente wat op hul versoek positief gereageer het, was Cradock met 'n inbetaling van £9.16.6 (T.F. 16.12.1869 en 5.5.1870).

6.6 Die Gereformeerde kerk (Doppers)

Onder lidmate van bestaande kerkgenootskappe in Suid-Afrika het besware rondom die uitverkiesingsleer, die leer oor die vrye wil van die mens en die sing van evangeliese gesange in die erediens ontstaan. Die Gereformeerde kerk deur hulle gestig was behoudend van karakter, het die Woord en sakramente suiwer bedien, het die kerklike tug gehandhaaf en hulle vereenselwig met die bepalinge soos in die sinode van Dordrecht vervat. Hulle erken die Nederlandse geloofsbelydenis, die Heidelbergse kategismus en die Dortse leerreëls as belydenisskrifte, asook dat die kerkregeringstelsel en erediens daardeur gereël word (E. v.d. W, IV, 1971: 351-352).

Wie verantwoordelik was vir die salaris van die leraars, die staat of die kerkgenootskap, was bekend as die vrye of vrywillige beginsel - 'n saak wat tot ernstige verskil in die Vrystaat gelei het. Die Volksraad was deur die grondwet gebind aan die ondersteuning slegs van die N.G.- of staatskerk, aangesien hul prediking ingestel was op die bevordering van goeie sedes, gehoorsaamheid aan die landswette en die kweking van rus en welvaart in die gemeenskap. Weens aanhoudende druk van die twee gereformeerde gemeentes Heidelberg (Bethulie) en Reddersburg het die Volksraad uiteindelik verklaar dat die vrywillige beginsel indruis teen die belange van die staat en sy inwoners (Kriel 1953: 219 en 255-258; kyk ook T.F. 28.6.1870).

In 1870 het Reddersburg met die steun van die algemene vergadering van die Gereformeerde kerk die Volksraad bedank vir die finansiële hulp wat hul leraar van die staat ontvang en versoek dat dit gestaak word. Soos Heidelberg was hulle van mening dat geen kerk enige staatstoelae moes ontvang nie, gesien in die lig van die benarde staatsfinansies. Hierdie skuif het egter ook nie die gewenste uitwerking gehad nie daar hul leraar wel sy toelaag verloor het, maar die leraars van die N.G.K. hul toelaag behou het, aangesien die Volksraad oortuig was dat hulle dit nie om bevoorregting van die staatskerk nie, maar om selfbehoud doen. Hiermee het die Gereformeerde kerk ook vir baie jare direkte regeringsondersteuning verloor. Hierdie was 'n berekende waagstuk van hulle kant daar hul leraar met langverlof in Nederland was - ongelukkig het dit anders geëindig as wat hulle voorsien het (Kriel 1953: 219).

In 1869 het die gemeente van Bethulie en veral J. J. Venter, wat by geleentheid al waarnemende Staatspresident was, ontevrede geraak, aangesien ds. Willem Postma, 'n leiersfiguur in die Gereformeerde kerk, nie die formuliergebede as noodsaaklik by begrafnisse beskou het nie. Hulle is verder ontstig toe hul leraar ds. S.D. Venter van roepingsversaking aangekla word, daar hy glo volgens ds. J. L. Cachet, bewus was daarvan dat ds. J. Beijer wat in Maart 1869 met langverlof na Nederland gegaan het, nie sou terugkeer nie, maar dit verswyg het. Op daardie stadium het hy behalwe sy konsulentenskap van Fauresmith en Boshof ook nog konsulent van Reddersburg geword. Ons kan

aanvaar dat dit vir hom finansiële voordele ingehou het, maar hy betwis die voorafkennis. Die finale breuk het egter gekom weens die positiewe houding van ds. Postma aangaande die sending, waar hy dit in die gereformeerde sinode as wenslik, maar nie as prakties nie, verklaar. Ds Postma was volgens ds Venter 'n Europeër sonder kennis van die swartman, terwyl hyself nog tot onlangs op lewe en dood teen hulle geveg het. Toe ds. Willem Postma poog om die sinode te manipuleer om sy saak te steun, skeur die gemeente van Bethulie en het ds. Venter in 1877 finaal die kerk vaarwel toegeroep. Dit is onbegryplik hoe 'n kerk in sy beginjare sy eenheid, deur menslike struwelinge, kan laat verbroekel. In die sestigerjare word min van die kerk se werksaamhede verneem, juis omdat hulle lidmaatgetalle so onbeduidend en hul stryd so groot was. Die erkenning wat hulle ontvang het, was juis weens hul "susterskap" met die staatskerk en hul verbintenis met J. J. Venter (King Kobus) (Kriel 1953: 26-44).

6.7 Die Wederdopers

Hierdie geestelike stroming, ook anabaptiste genoem, het in die sestiende eeu in Europa ontstaan. Hulle het daarop gewys dat die koninkryk van die hemele reeds op aarde was, dat die kerk sigbaar heilig moes wees, dat naas die Bybel daar ook volgens innerlike verligting geleef moet word, dat die doop aan gelowiges net deur onderdompeling bedien mag word en dat die ontvangs van die Heilige Gees met uiterlike tekens gepaard gaan (E v.d. W., I 1971: 367).

Op 15 Maart 1869 het twee Du Plessis-broers van Wellington in Kaapland in Bloemfontein aangekom om traktaatjies aan die mense uit te deel en hulle aan te moedig om na Wellington te verhuis aangesien God daar vir almal 'n plek berei het. Wellington was volgens hulle die uitverkore stad van God, waar al sy kinders van oor die hele wêreld, die huwelik tussen Jesus en Sy kerk sou sien, waar hulle vir Hom moes wag en hul aangesig vir Satan moes verberg. Nodeloos om te sê hierdie rondtrekkende opportunistiese tweeman het reeds die volgende dag onverrigter sake vertrek (T.F. 18.3.1869).

6.8 Ander

In die Vrystaat het die Jode weens hulle klein getalle geen kerkgenootskap gehad nie en het die vaders maar hul kinders onderrig. In Bloemfontein het Isaac Baumann hulle elke Sondag soos vir kerk laat aantrek en dan vir hulle die Joodse Bybel en hul gebede voorgelees. By spesiale geleenthede soos 'n huwelik of die besnydenis moes 'n Rabbi uit die Kaapkolonie kom. Vir die begrafnis van L.D. Baumann, seun van Isaac Baumann, moes Jode van oor die hele Vrystaat vir die minyah (roudiens) byeengebring word. In 1871 is die eerste Yom Kippur (groot versoendag) in die huis van die Baumans gehou. Volgens die dogter van Isaac Baumann, Sophie Leviseur, het hulle hul altyd as 'n ander afdeling van die geloof, soos deur die Engelse kerke of die N.G.K. gepredik, beskou (Saron & Hotz 1955: 323-324).

Gedurende die sestigerjare is Bertha, suster van Sophie, in Bloemfontein getroud en is die groot voorhuis van Thomas White, die Baumanns se bure, vir die seremonie gebruik. Matte is van voordeur tot voordeur gelê, sodat die groep matlangs kon loop. Hannie Brand, die oudste dogter van die President, Sophie Truter, Jeanie Page en die twee Baumann susters, Sophie en Helen, was die bruidsmeisies. In hul samestelling kan die onderling verbondenheid van die klein gemeenskap gemerk word, nl. twee Jodinne, een Engels-sprekende en twee Afrikaanssprekendes. Die feit dat al die winkels gesluit en die Volksraad vroeg verdaag het, sodat hulle die huwelik kon bywoon, toon gewis die onderlinge betrokkenheid van die bevolking en die rustigheid van die samelewing aldaar (Schoeman 1982(a): 71).

Dat die kerkgenootskappe die kulturele lewe van die inwoners verryk het, ly geen twyfel nie, want kerkbouprogramme, lesings van leraars oor historiese figure en gebeurtenisse soos Hendrik VIII, Shakespeare, John Wesley, Lambeth, ens., deftige onthale, christelike lektuur, sondagsskoolpieknieks, het mekaar gereeld afgewissel. Die kerk het weens sy sensuurmaatreëls talle onaangepastes gerehabiliteer en hoewel dit nie gemeentelede daarvan kon weerhou om misstappe te begaan nie, het dit wel 'n dissiplinerende funksie uitgeoefen en lidmate tot versigtigheid in die oortreding van morele kodes aangespoor.

7. GESONDHEID EN DIE MEDIESE PROFESSIE

7.1 Mediese beheermaatreëls

Met die karige hulpmiddele tot hulle beskikking sou die Volksraadslede en elke medies-georiënteerde persoon alles binne hul vermoë doen om die mediese profesie in die Vrystaat te vestig en om die bevolking die voorreg van gespesialiseerde mediese versorging te laat toekom. Reeds in 1864 het die Volksraad besluit dat slegs geneeshere wat aan 'n Europese mediese skool gestudeer en hul eksamen aldaar met sukses voltooi het, of bewyse kon lewer dat hulle deur die Kaapse regering toegelaat is om daar te praktiseer, dienooreenkomstig in die Vrystaat hul beroep kon beoefen. Dit het ook verpleegsters en verloskundiges ingesluit. Op 24 Februarie 1866 het die Volksraad besluit dat die Staatspresident distriksgeneeshere mag aanstel teen £50 per jaar en op 7 Junie 1870 dat dokters wat wettig in Natal gepraktiseer het, ook in die Vrystaat mag praktiseer (Ordonnantie-boek 1881: 326; kyk ook Potgieter 23.12.1972: 2033 en Van Aswegen 1968: 341).

Weens 'n tekort aan dokters het enkele kwaksalwers tog wel gepraktiseer, maar 'n lisensiefooi van £20 per jaar moes die gebruik keer. Tog het die gekwalifiseerdes hieroor gevoel dat hulle onbeskermd gelaat is t.o.v. die ongekwalifiseerdes wat wel gepraktiseer het (Potgieter 23.12.1972: 2033-2034). Drs. C.J.G. Krause en B.O. Kellner van Bloemfontein was so ontevrede hieroor dat hulle 'n brief van protes aan die Volksraad gestuur het, waarin hulle as volg betoog: "... niet

gekwalficeerde, niet geadmitteerde, en niet licentie betalende personen (zoogenoemde kwakzalvers) de geneeskunde als een beroep kunnen in den Vrijstaat uitvoeren, aan zieke personen medicijnen geven, laten betalen, afzetterij plegen en het leven van de leiders in gevaar bringen; zonder door eenige wet in hun gevaarlijk wanbedrijf verhinderd te worden, waardoor de behoorlijk geadmitteerde doctor in zijn verheven beroep verhinderd wordt, zijne verdiensten verkort worden, en het publiek van het verkrijgen van behoorlijke geneeskundige hulp ontstoken wordt; ..." (VR197 Brief 21.4.1870: 86).

Die brief het verder daarop gewys dat handelaars wel medisyne, verdowingsmiddels en gif sonder 'n dokterslisensie kon verkoop, maar sou medici handelware wou verkoop, word 'n handelslisensie vereis. Sou 'n dorp dus oor 'n dokter beskik, moes hy alleen bg uitreik, anders moes handelaars dokterslisensiegelde betaal. Die professionele versoekskrif word ongelukkig van baie van sy trefkrag ontnem deurdat die skrywers die regering verseker dat wel 'n ing elke klein dorpie van 'n dokter sal voorsien, daar talle dokters net daarom wag om na die Vrystaat te kom (VR 197 Brief 21.4.1870: 86).

Pogings wat deur gekwalficeerde dokters aangewend is om hulle teen die kompetisie van ongekwalifiseerdes te beskerm was om die Volksraad te versoek om ongekwalifiseerdes te verbied om binne 'n bepaalde radius van gekwalficeerdes te praktiseer, en te bepaal dat lg alleereg op die verkoop van medisyne en gif sou hê of van lisensiegeld onthef moet word. Hierdie versoek het misluk aangesien die volksraadslede gevoel het dit

sou talle inwoners verontrief. Hierna sou dokters, veral dr. C. W. Neebe van Fauresmith en dr. J. R. Robertson van Smithfield, alles binne hul vermoë doen om 'n mediese raad vir die Vrystaat te stig en kwaksalwery te verbied. In 1868 het dr. Neebe selfs 'n stel maatreëls hieraangaande aan die Volksraad voorgelê. Hiervolgens sou die raad alle voornemende dokters in die Vrystaat keur en ook 'n register byhou van alle dokters en vroedvroue, waar en wanneer hulle hul kwalifikasies verwerf het en wanneer hulle toegelaat is om in die Vrystaat te praktiseer. Slegs geneeshere also gelys, sou in dié Staat mag praktiseer (Potgieter 23.12.1972: 2034 en Volksraadsnotules 16.2.1865: 52; 13.3.1865: 127, 30.3.1868: 42 en 28.5.1870: 145).

In sy soeke na 'n oplossing het pres. Brand o.a. vir dr. M. Mawby van Winburg genader om insette te lewer. Korrespondensie van sy kant het egter veel meer gehandel oor wapensmokkelary wat tussen inwoners van die Vrystaat en Basoetoland plaasgevind het, die talle wapenhandelaars in Basoetoland en die noodsaaklikheid van 'n uitleweringsooreenkoms met die land. Hy stel dit duidelik dat sou sy hoogs vertroulike inligting uitlek, hy deur die smokkelaars soos deur hom geïdentifiseer, vermoor sou word. Hy meld hierna terloops dat hy ook om die distriksgeneesheerskap van Bethlehem aansoek gedoen het. Toe dit hom nie toeval nie, verander die toon van sy briewe aansienlik en beskuldig hy die regering daarvan dat hulle kwakke wat hom en sy pasiënte skade aandoen, laat praktiseer. Vanaf 1868 was hy as distriksgeneesheer van Winburg ook nie meer bereid om mediese dienste buite die dorp

te lewer sou hy nie bo en behalwe vergoeding vir sy tyd en persoonlike dienste, 'n perdekar as vervoermiddel ontvang nie. Ongeag goeie en swak raad het die tekort aan geld, die tekort aan gekwalifiseerde dokters, alle voorstelle van 'n mediese raad, die aanstelling van meer distriksgeneeshere en die verbod op ongekwalifiseerdes gekelder. Selfs ordonnansie 19 van 1877 het slegs gedeeltelik gehoor hiernaan gegee (GS1 Brief, 10.9.1864: 40-43, 4.6.1864: 17 en OG7 Brief, 8.10.1868: g.p. asook Ordonnantie-boek 1881: 326-327).

Die suksesse deur sommige van hierdie ongekwalifiseerde praktisyns moet nie uit die oog verloor word nie - moontlik is die lankmoedigheid van die Vrystaatse regering juis hierin geleë. In die Winburg-Caledonrivier omgewing het die self-erkende kwak. T. Montgomery, deur leeswerk uit die jongste mediese bronne sy kennis uitgebrei, behoeftiges gratis behandel en werk van gehalte gelewer. J. G. Fraser van Philippolis het met die toerusting en verdowingsmiddels ontvang van sy studentevriend dr. W. Grimmer van Colesberg, suksesvol gepraktiseer. Hoewel nie deur homself erken nie het die welbekende dr. C. J. G. Krause van Bloemfontein slegs oor 'n mediese kursus in sy opleiding as sendeling, beskik. Om hierdie mense te verloor sou dwaas wees. Die inwoners was ook nie so naïef om nie tussen opgeleide praktisyn en kwak te kon onderskei nie. Die inwoners van Harrismith het dan ook £100 aangebied as beloning aan die eerste dokter wat hom daar sou vestig; nieteenstaande hul drie ongekwalifiseerdes (Burrows 1958: 229-232 en Malan 1971-151).

Die heersende mediese tariewe in die sestigerjare was nog soos gereël deur ordonnansie 3 van 1859. Dit het gedien as 'n bron van ontevredenheid by geneeshere aangesien hulle slegs op die volgende bedrae geregtig was:

Vir 'n besoek binne 'n stad of dorp:	£0.2.6
Reisgeld heen en terug (per uur te perd):	£0-5-0
Mediese ondersoek - met sertifikaat	£0-10-0
Nadoodse ondersoek:	£1-10-0
Ontleding van maag en derminhoud waar 'n vermoede van vergifting bestaan - met rapport en sertifikaat:	£2-2-0
Operasie (wisselend volgens aard) 3/- tot	£10-0-0
Getuienislewering in 'n geregshof, per uur: met 'n maksimum per dag van	£0-5-0 £1-1-0
Bywoning van lyfstraf waar dit 39 houe te bowe gaan	£0-10-6
Bywoning van doodstrafvoltrekking	£1-1-0

(Ordonnantie-boek 1881: 180).

Van beide kante, dié van dokter en pasiënt, was fooue 'n debatteerbare onderwerp. Die hoeveelheid werk gelewer, die aantal pasiënte gesprek, die aankoopprys en verkoopprys van medisyne, gelde sonder kwitansie gevorder, ens. was faktore wat die geneesheer se inkomste bepaal het en is selde, indien ooit, openbaar gemaak. Om te verwag dat geneeshere bereid sou wees om oorbetalings of selfs net geregverdigde betaling vir dienste gelewer te erken, is vergesog. Gedurende die moeilike finansiële tydperk waardeur die Vrystaat in die sestigerjare

beweeg het, het geen gekwalifiseerde geneesheer in geldelike nood beland of bankrot gespeel nie. Hulle was eerder gemeenskapsvoorbanks waarna op finansiële, opvoedkundige en kulturele terrein opgesien is (Menko 1954: 112-113 en Potgieter 23.12.1972: 2035).

7.2 Medici

Weens die hoë rekenings van medici het die Volksraad toestemming verleen vir die aanstelling van distriksgeneeshere teen £50 per jaar. Tog het die tenderbasis vir mediese dienste praktyk gebly en word tenders vir die tronke of hospitale, veral e.g., te Bloemfontein, Winburg, Fauresmith, Smithfield en Philippolis met gereelde tussenposes gevra (Potgieter 23.12.1972: 2036). Dikwels moes 'n dokter wat ver daarvandaan woonagtig was, tender, omdat elke dorp nog nie 'n geneesheer gehad het nie. Bloemfontein met sy drie mediese praktisyns was bevoorreg, ongeag dr. Krause se sendelingopleiding. Nie alleen is hy toegelaat om te praktiseer nie, maar was hy hoogaangeskrewe en het sy pasiente in veilige hande verkeer (Muller 1889(a): 73-74 en T.F. 24.7.1868). Waar Winburg by geleentheid geen geneesheer gehad het nie moes hy ook dikwels in regeringsdiens daarheen reis. In 1869, na die afsterwe van dr. Mawby, het Edie en Howard van Natal daar 'n praktyk geopen (Burrows 1958: 228 en T.F. 6.7.1866 en 30.12.1869).

Hoewel beide dr. Kellner as dr. Krause by geleentheid die distriksgeneesheer was, het lg. baie langer diens in dié hoedanigheid verrig. In 1864 het hy alle kinders deur hul

ouers vergesel op Maandag 16 Mei tussen tien- en elfuur die oggend gratis by die munisipale raadskamer teen pokke ingeënt (T.F. 13.5.1864). Die ewe bekende Bloemfonteinse medikus, dr. B.O. Kellner, het net soos sy kollegas gedurende oorlogstye in gewildheid toegeneem by grensdiensontduikers wat mediese sertifikate om ongeskiktheid te bewys probeer bekom het. Hierdie sertifikate was 'n "Khoi-i-noor-a jewel of priceless value", vir baie en binne maande sou meer as 'n duisend die lig sien. Die Volksraad het spoedig min waarde aan sommige geheg en gereël dat, sou daar twyfel wees, die ongeskikte hom moes laat ondersoek deur die distriksgeneesheer in die teenwoordigheid van die veldkornet en die landdros. Sertifikaathouers kon egter ook opgeroep word (T.F. 1.12.1865; 29.3.1867 en 16.8.1867). Met 'n blanke bevolking wat eers in 1880 die 2 500 kerf sou bereik, lyk die genoemde getal sertifikate vir Bloemfontein erg oordrewe en kan dit 'n poging deur die andersdenkende koerant wees om teenstand teen die regering se oorlogspoging te toon (O.V.S. Oranjeboek 1880: g.p.).

Die verloskundige en snydokter dr. G. G. S. Coward was minder bekend in Bloemfontein; blykbaar omdat hyself 'n sieklike mens was. Eers het sy vrou, Anne, hom ontval en nege maande later sterf hy op vyftigjarige leeftyd (Burrows 1958: 229 en T.F. 19.2.1864 en 9.10.1868). Ook dr. E. Thompson en sy eggenote het hulle tydelik in Bloemfontein gevestig, sodat hy van 'n siekbed kon aansterk; skynbaar met die oog op die helende klimaat wat die plek sou gehad het (Scholtz 1897: 133 en 159; kyk ook T.F. 29.4.1869).

Dr. C.W. Neebe het hom in 1860 op Fauresmith gevestig en tot 1890 daar gewoon, hoewel hy selde in die nuus was. Op Bethulie (Heidelberg) het dr. J.P. Pellissier tot sy dood in 1867 gewerk en die grootste respek by veral sy swart pasiënte afgedwing (Burrows 1958: 226-229 en GS 61, Brief, 16.2.1866: 160).

Hoewel dr J N Eagle aanvanklik ook op Fauresmith was het hy veral bekend geraak op Philippolis en Pniel, waar sy netheid en professionele houding in sy oggendjas, hardebolkeil en stewels met rekinsetsels vele beïndruk het. Ook dr. J.R. Robertson van Smithfield was bekend in die nuus en het slegs onder die aandag gekom na aanleiding van 'n polemieë oor sy behandeling van burgers tydens die grensoorloë. Aanprysing en veroordeling het mekaar afgewissel totdat die briewe opgedroog het sonder dat enige standpunt die oorwinning behaal het (Burrows 1958: 229-237).

Hoewel 'n inwoner van Harrismith £100 beloof het aan die eerste dokter wat hom daar sou vestig, moes hulle in ernstige gevalle klaarkom met die hulp van ene dr. Hyde van Ladysmith en andersins met die kwaksalwers Golborn, Hahn en Scheepers (Steytler 1932: 116).

Waar enkele sendelingdokters wo. P. Lautre in Basoetoland, B. Poortman by Winburg, E.W. Nordblad by Fauresmith en J. Boeye en F. W. Kryncziessa by Smithfield werksaam was, het dr. B.W. Hail vanaf 1869 by Klipdrift se diamantvelde diens gedoen. Hier het

hy veral kampkoors, wat volgens sommige malaria was, met goeie gevolg behandel. Hy het dit aan die hitte, die tentlewe, ongesonde water en sterk drank toegeskryf en ook hier opvoedingswerk gedoen (Burrows 1958: 233-236 en 250-252). Om die gelisensieerde medici van die Vrystaat volledig te noem, kan die name van J. J. Van Ellinchuizen, S. J. Meintjies en P. J. Heustermann bygevoeg word, maar van hulle word min vermeld (Burrows 1958: 226).

The Grahamstown Journal het in 1865 hom die verontwaardiging van menige Vrystaatse geneesheer op die hals gehaal, met die bewering dat die Vrystaatse gewondes, weens 'n tekort aan instrumente swak mediese versorging ontvang. Dr Kellner meld dat hy teen 1865 pas hier aangekom het, toegerus met die modernste instrumente wat in Europa te koop was. Hy het ook mediese benodigdhede vir veldtoestande gehad. Dr. Eagle het net voor die oorlog instrumente ter waarde van etlike honderde pond van die firma Evans, Lester en Webb van Londen ingevoer. Dr. Krause self, het sy voorraad vanaf Europa bestel en T. Montgomery het weer by hom hulp ontvang. Aan Sotho-kant het drs. P. Lautre en E. Casalis die gewondes verpleeg. Die berig wil dus sensasioneel blyk te wees om Kaapse vrywilligers af te skrik en andersgesindes in die Vrystaat 'n verskoning tot ontduiking te gee. Die poging het egter misluk (Burrows 1958: 236).

7.3 Verloskundiges, verpleegsters en hospitale

Verloskundiges wat algemeen bekend was, was skaars. In Bloemfontein was daar wel twee persone wat hierdie diens gelewer het. Mej. J. S. de Vletter het volgens regeringskennisgewing no. 156 die reg van die Staatspresident verkry om aldaar te werk, aangesien sy in Nederland as verloskundige geëksamineer en beëdig is. Haar praktyk was op die Markplein reg teenoor die onderneming van die afslaer, E. S. Hanger (T.F. 12.8.1864).

Volgens dr. J. Wehr van Kaapstad was mev. A. E. Roos, voorheen Carr, bevoeg om die diens in Bloemfontein te bedryf, daar sy in 1865 in Kaapstad onder sy leiding gekwalifiseer het. Weens hul rol by geboortes, wat vir baie 'n onbekende ervaring was, asook die feit dat dokters nie by alle geboortes teenwoordig kon wees nie, het die dames 'n gerespekteerde posisie in die samelewing beklee. Die verloskundige het geneeshere die geleentheid gebied om hul aandag aan ernstiger siektes en beserings te wy (T.F. 14.12.1866).

In die laat sestigerjare was die Vrystaters van verpleegsters en hospitale in die ware sin van die woord, verstoke, en moes hulle hiervoor na die Kaapkolonie en Natal gaan. Waar siekes nie privaatverpleegsters binne 'n eie woning kon bekostig, of familie en vriende gehad het om hulle te versorg nie, moes hulle in tronkgeboue verpleeg word. Winburg het egter wel 'n gebou gehad, waarin dr Mawby siekes gehuisves en verpleeg het.

Hy het dan ook op gereelde basis sy hospitaalverslag by die landdros ingedien (GS 990, Brief, 30.9.1867: 120).

Op die diamantvelde moes markiestente as hospitale diensdoen, terwyl daar in die oorgrote meerderheid gevalle geen beddens was nie, sodat die pasiënte op die grond moes lê (Burrows, 1958: 254). Op Harrismith het mev. W. van Aard as ongekwalifiseerde verpleegster, inwoners gratis uit haar huisapteek bedien (Steytler 1932: 116).

7.4 Tandartse en aptekers

Tandartse was, soos aptekers, 'n luukse in die Vrystaat en dokters moes die rol vervul om pynlike tande te trek en medisyne te verskaf. Kunstande moes deur enkele rondreisende tandartse vervaardig word. So het dr. J.G. Moses die hoofstad in 1870 vir ongeveer twintig dae besoek (T.F. 20.1.1870). Hoewel omtrent slegs 'n enkele advertensie bewys van sy bestaan was, het Bloemfontein teen 1865 die familie apteek van S. C. Bell, geleë op die Markplein gehad (T.F. 5.5.1865). Sedert 1863 het Harrismith ook 'n sg. "medical hall" gehuisves - 'n firma wat wel as 'n apteek beskou kon word (Steytler 1932: 116).

7.5 Siektes

Volgens *The Friend* was oogontsteking en diaree vry algemeen weens die Vrystaatse somerhitte, terwyl die wisseling in temperatuur weer bevorderlik was vir siektes soos witseerkeel

en griep. By geleentheid het kroep onder kinders, asook influenza of hondesiekte - 'n naam wat reeds in 1856 in Kaapstad gangbaar was, voorgekom (D.T. 29.9.1870, 29.12.1870 en 25.5.1870; kyk ook T.F. 18.2.1869 en 10.6.1869). Vir ernstige siektes was dokters geredelik beskikbaar terwyl die minder ernstige gevalle met boererate, of deur ongekwalifiseerde gedokter is. Die Vrystaatse bevolking was egter min siek, maar ook nie vrygeskeld daarvan nie, want seeroë, koorssiekte en pokke was van die meer ernstiges. Waar onkunde dikwels meegebring het dat inwoners blindedermontsteking vir koliek of inflammasie in die dikderm aangesien het, het heelwat mense daaraan gesterf (D.T. 15,9,1870 en Grobbelaar 1980: 25-26).

In 1866 word die eerste amptelike melding van sielsiektes gemaak, toe pres. Brand in die Volksraad versoek dat daar vir sulke mense voorsiening gemaak moet word. Hy sou egter tot 1875 moes wag vir 'n positiewe antwoord, daar die nodige finansies ontbreek en familieledede hul eie sielsiektes versorg het (Laidler & Gelfand 1971: 473 en Potgieter 23.12.1972: 2041).

Nadat dr. Mawby van Winburg die aansteeklikheid van melaatsheid onder die Volksraad se aandag gebring het, het hulle die President gemagtig om landdroste opdrag te gee, om hierdie mense op die goedkoopste moontlike manier te versorg. Hulle moes in hul eie distrik versorg word en dit het meegebring dat hulle buite die dorp in 'n hut moes gaan saamwoon. Uit die verslag van dr Mawby is dit ook duidelik dat die landdros van

Winburg onder die indruk verkeer het dat melaatsheid ongeneeslik was en die hulp van medici dus onnodig (Potgieter 23.12.1972: 2040-2041).

In 1868 het Smithfield bydraes van die inwoners van die dorp gevra vir die onderhoud van vyf melaatses wat hulle in 'n grasdakhuis, wat die regering tot hul beskikking gestel het, gehuisves het. Die inwoners het egter nie almal die siekte as aansteeklik beskou nie en baie het gehelp. So kan die skrywer en politikus, Arthur Barlow, nog goed onthou hoe ou Anna Cocli, 'n San-vrou, gereeld elke Saterdagoggend by hulle kom geld vra het. Hy het dikwels die munte in haar stompies geplaas, daar haar vingers as gevolg van melaatsheid geamputeer was (Barlow 1952: 10 en Prinsloo 1955: 302-303).

7.6 Ongelukke

In die laat sestigerjare het ongelukke wel in die Vrystaat voorgekom, maar was slegs enkeles noodlottig. *The Friend* berig van 'n perderuiter in Bloemfontein wat by twee geleenthede 'n kind in die straat raakgery het en hoewel die beserings minder ernstig was, sou hulle nie huiwer om sy naam bekend te maak, as die straatopsigter of konstabel 'n klag teen hom lê nie (T.F. 17.2.1865). Die eienaar van die Vrystaat-hotel in Bloemfontein, J.F.M. Schultz, het by geleentheid 'n wa by prokureur C.C. Matthey geleen, maar alvorens hy kon opklim, het die perde die loop geneem, die wa in 'n sloot omgekeer en as 'n totale wrak agtergelaat, sonder dat iemand beseer is. In die Waaihoekwoonbuurt by Bloemfontein verwoes 'n brand 'n huis

en sterf 'n agtjarige kind. Ene Miles se skrynwerkerswinkel val ook 'n brand ten prooi en die inwoners samel £35 in om die man weer op die been te help (T.F. 7.9.1865 en 14.12.1866).

Telkens word een van die dorpseuns beseer deur van sy perd af te val, maar hierdie ongelukke was minder ernstig en het telkens weens 'n resies plaasgevind. Onder hulle tel die seun van pres. Brand, Peter Raaff, seun van die vrederegter, en Gustav Baumann, die winkelier Isaac Baumann, se seun (D.T. 14.7.1870 en T.F. 4.1.1867). Die mees opspraakwekkende ongeluk het egter tydens die besoek van sir Henry Barkly plaasgevind, toe hy en die President per perdekar deur M. Steyn na die verwelkoming gebring is. Toe hy die kar voor die ereboog waarop die letters "Welcome" pryk omgooi, is die passasiers gelukkig net lig beseer en kon hulle dadelik behandeling van dr. B. O. Kellner ontvang (Badenhorst 1979: 60; kyk ook Baumann en Bright 1937: 49-50).

Op Winburg sterf die negejarige George Vergottini op 1.12.1864, toe 'n weerligstraal hom op die markplein tref, en op dieselfde manier ook dr. Mawby waar hy op 1.2.1869 in sy huis staan en medisyne meng. Die seun van die egpaar Beukes sterf onder die perdekar se wiele in 'n wilde jaagtog dokter toe, nadat hy 'n skietongeluk gehad het (Prinsloo 1955: 252 en Venter 1975: 112-113 en 165).

Ook Smithfield, soos elke dorp in die Vrystaat, het sy ongelukke gehad. So het skietongelukke met gereelde tussenpose plaasgevind, juis omdat inwoners dikwels skyfgeskiet en gejag

het. Op 16.4.1866 beland J A J Swanepoel onder sy wa se wiel en sterf, terwyl die dorpsbalju byna verdrink toe sy wa in 1867 in die rivier vasval. Dr. Lautré werk in 1868 ene Chalmers wat 'n mislukte poging aangewend het om sy eie keel af te sny, se wonde toe. Op 15.3.1871 sterf die sestienjarige Charles Castray aan harsingskudding wat hy in 'n perderesies met sy vriende opgedoen het, terwyl H. Wille in 1870 verdrink toe hy die Caledonrivier te perd wou oorsteek (Prinsloo 1955: 254, 278, 283, 311, 321 en 329; kyk ook Van Rhijn & Klopper 1967: 31). Ongelukke was 'n aspek wat waarskuwend, lerend, dempend en opvoedend op die inwoners van die Vrystaat ingewerk het, om sodoende ook 'n bydrae te kon maak.

Wat militêre ongelukke betref, is die Bloemfonteinse fort waar die Vrystaatse artilleriste opgelei is, telkens genoem. Op 12 Januarie 1866 ignoreer sers. J. van Rensburg die werdbavevel van veldk. W. van Tonder en word in die arm en duim gewond. Die wonde asook lateres herstel egter tot so 'n mate dat hy tot adjudant bevorder kan word. Op 12 Julie 1865 was daar 'n spontane ontploffing van bedorwe kruit by die fort waarin niemand beseer is nie, maar waarvan die hele dorp bewus was. In verdere ongelukke breek artilleris Leibrand 'n voetbeen, verloor D. Ross sy regterarm soos ook artilleris Stapelberg, terwyl T. Kindoll nie-ernstige brandwonde opdoen (Collins 1965: 232-233, D.T. 24.2.1864, 15.9.1870, 23.2.1871 en 16.3.1871).

7.7 Geneesmiddels

Aangesien die medici almal ook medisyne verskaf het, 'n waarskynlike rede vir die tekort aan apteke, het algemene handelaars en ander agente medisyne verkoop. So was Thomas White, die Bloemfonteinse boekhandelaar, die plaaslike agent vir die salf en tablette van prof. Holloway van Londen. Advertensies wat buitensporige geneeskragte aan die preparate toegeskryf het, het gereeld in die koerante verskyn. Nie alleen kon die pille alle lewer-, maag- en ingewandsongesteldhede genees nie, maar ook asma, vallende siekte, beroerte, geslagsiekte, jig en wurms. Die salf weer was onfeilbaar vir seerkeel, pampoentjies, rumatiek, seer bene en aambeie, terwyl beide die salf en pille vir groottoonknobbels, muskietbyte, kanker, elephantiasis - 'n blokkasie van die limfatiese stelsel wat oormatige swelsels veroorsaak, lendejig, framboossiekte - 'n besmetlike, nie-veneriese huidsiekte, brandsere en skeerbuik gebruik moes word (T.F. 1.12.1865). Ook vir hoes en verkoue moes die salf op die bors en tussen die blaaië gesmeer en die bloed deur die tablette gesuiwer word (D.T. 21.4.1870 en T.F. 5.10.1866).

Henry en Kie, ook van Londen het dr. Pascoe se hoes en teringmengsel berei en dit vir alle bors- en longkwale voorgeskryf. Die medisyne kon by die kantore van *The Friend* gekoop word en het bloedspuwing, asma, tering en kinkhoes genees (T.F. 18.5.1866). H. C. Fischer, 'n apteker van Waschbank, het self 'n kragtige invryfmiddel te koop aangebied, wat gebruik kon word vir sinkings, vlieënde jig,

gewrigsstyfheid, slangbyt, tandpyn en oorpyn. Dit het 6/- per fles gekos. Vir slangbyt was sy lewensbalsem egter meer doeltreffend en dit was in drie groottes beskikbaar teen 20/- 10/- of 6/-, afhangende van die hoeveelheid (T.F. 11.3.1869).

Thomas White was ook die alleenverspreider van Keating, 'n Londense apteker, se hoestablette, kinder ontwormingspille en Persiese insekdodende poeier - dodelik vir weeluisse, kakkerlakke, vlieë, vlooie en motte. Volgens 'n getuigskrif van Thomas Francis, die koormeester van die Londense katedraal, wat saam met die medisyne verskaf is, het dit katar opgelos. Ons kan aanvaar dat armer persone en diegene wat nie naby dokters was nie die oordrewe geneeskrag van die medisyne geglo het. Aangesien geen of weinig beheer oor verkope uitgeoefen is nie, kon enige hoeveelheid aangekoop word en was die persentasie verdowningsmiddel daarin ook nie beperk nie. Ongeag die kompetisie is dit dus nogtans verstaanbaar dat medici protes sou aanteken oor die verkoop daarvan (VR 197, 21.4.1870: 86).

Vir maagongesteldhede was daar ook Norton se Comomile pille en Bain se Africanum, wat afhangend van die hoeveelheid 2/9, 4/6 en 11/- gekos het. Dit was blykbaar ook besonder voortreflik teen malaria. Cockle se "compound antibilious" pille en arcanum oogwater het rumatiek, krampe en oogsiektes genees, terwyl Giles Sandfort van Port Elizabeth se oorolie by die meerderheid gevalle doofheid laat verdwyn het (T.F. 25.11.1869, 30.12.1869, 26.5.1870 en 18.8.1870).

Uit dr. Krause se gespesifiseerde rekening het dit geblyk dat die Vrystaatse artilleriste dikwels die dokter besoek en sy spreekkamer nooit sonder die nodige medisyne verlaat het nie. So word o.a. artilleris T. Bell vir Ulcera en parotitis behandel. Die diens kos 2/6, maar dit word opgevolg deur nog twee behandelings vir inflammasie waarvoor 5/- gevra word, asook nege keer besoeke teen 2/6 per keer, d.w.s. 22/6. Hiermee saam het hy drie keer salf ontvang teen 5/6, 5/- en 4/-; twee keer poeiers teen 6/- en 3/-, twee keer "preders" teen 6/- elk, een keer 'n "suspensor" teen 12/- en een keer pille teen 7/- Totaal £4-4-6 (TG 252, Staat, Julie 1869: g.p.).

In Februarie 1869 was dr. Krause se artillerie-rekening bv. £10-4-0 wat die volgende ingesluit het:

Artilleris Jan Klaassen (Ophthalmia - "Pink eyes") room 7/6; besoek 2/6

Artilleris E. Holzhuizen (Koors) 12 besoeke £1-10-0; medisyne £3-18-0

Luitenant J. Van Rensburg (Rumatiek) drank 2/-; mengsel 10/-, diens 2/6.

Artilleris Jacobus Botna, room 5/-; diens 2/6/

Artilleris Simon Papenfus (Huidsiekte) poeiers 10/-; persoonlike ondersoek 10/-.

Artilleris Jan Wessels (Ophthalmia) room 7/6; pille 2/6; pille 5/6; diens 2x5/-.

Artilleris Jan Massyn (Pitsweer) pleisters 6/-; mengsel 10/- diens 2x5/-. (TG 252, Staat, Februarie 1869: g.p.).

Buitensporige aansprake kon nie die wydverspreide bevolking noop om meer medisyne te koop nie want voedsame voedsel en gesonde klimaat het hulle gesondheid bevorder. Boererate wat kruie en selfs 'n paar druppels bloed uit 'n hond se oor en waterskilpadlewesop ingesluit het, is gebruik. Die sieketroosters het nie geglo aan kamers vol vars lug en lig en talle simpatiseerders nie. Ernstige siekes het sendeling dokters, of, indien hulle bereikbaar was, medici besoek, maar meestal het die siekes hulle te dikwels na kwaksalwers gewend (De Kok 1904: 90-91).

Vir jig en rumatiek is die skenkelbeentjie van 'n skaap in die broeksak gedra en teen maagongesteldheid is 'n kalmoes-maagwortel, gekou. Die doringtangetjie in die onderbaadjie was al egter 'n praktiese hulpmiddel, weens die talle tipes dorings wat die inwoners daaglik teegekom het (Grobbelaar 1980: 18). Die enigste boereraat wat in die nuusmedia gefigureer het, was die landdros van Bloemfontein, Cornelis Van Dijk van Soelen, se raad teen liddorings. Gewone gom moes vir enkele weke saans aan die liddoring gesmeer en in die oggend afgewas word. Hierna kon die persoon dit feitlik pynloos uittrek (D.T. 29.1.1868).

7.8 Persoonlike netheid

In hierdie tyd toe badkamers 'n luukse was, het die inwoners normaalweg hulle met waskom en beker behelp. Die jonger mans het dikwels teen die aand gaan swem, as 'n dam of rivier bereikbaar was, terwyl die ouer garde wat minder aktief was, daarsonder kon klaarkom. Gewoonlik het een van die diensbodes voor aandete eers die oudste lid van die gesin, dan die kuiergaste en dan die res van die gesin se voete met louwarm water gewas. Dit was 'n higiëniese, maar terselfdertyd ook praktiese gebruik (Grobbelaar 1980: 18).

Aan die ander kant het dr. C. J. G. Krause van Bloemfontein by geleentheid melding gemaak van die teendeel. Hy het aan 'n boervrou 'n gereelde bad in louwater, voorgeskryf, waarop haar man gereageer het met: "Look here, doctor, she will swallow anything you think fit to prescribe, but as for a bath, I want you to know that during the forty three years we have been married my wife has never indulged in such a luxury, and she is now too old to begin." Ons kan dus aflei dat beide pole teenwoordig was, maar dat 'n redelike mate van netheid tog geheers het (De Kok 1904: 114).

Tydens die sestiger- en vroeë sewentigerjare was medici en hul dienste geredelik beskikbaar vir die Vrystaatse bevolking. Selfs in krisistye, soos tydens die oorloë en met die toestroming van immigrante en delwers kon 'n redelike standaard gehandhaaf word. Hoewel die regering simpatiek gesind was teenoor die tandheelkunde, die verpleging, die

versorging van sielsiekes en die versorging van melaatses, het hierdie dienste tog veel te wense oorgelaat. Dit kan in 'n hoë mate toegeskryf word aan die owerheid se oogluikende toelating van ongekontroleerde aansprake deur medisyne-vervaardigers en aan hulle verdraagsaamheid teenoor kwaksalwers.

8. OWERHEIDSGESAG

Die opbou van 'n stabiele dog eenvoudige regeringsgesag vanuit eie geledere was 'n uitdaging waarvoor die Vrystaters te staan gekom het. In hul geledere was wel enkele spesialiste en akademici vanuit Nederland en Engeland, asook vanuit die Kaapkolonie, maar by geleentheid het hulle ook heftig van hierdie here verskil. Juis hierdie ontwikkeling van 'n eie owerheidsgesag, uiteraard vanaf vertrekpunte reeds bekend, maar waartoe verwerkings en byvoegings vanuit eie bodem gemaak is, koppel hierdie aspek aan die kultuurgeskiedenis (Arndt 1875: 76, Fourie 1964: 204-207, Scholtz 1937: 184 en T.F. 5.2.1864 en 6.4.1871, asook Van der Bank 1985: 22).

8.1 Die Uitvoerende gesag

Hierdie gesag was in die Vrystaat as demokratiese staat nie absoluut nie en is hoofsaaklik in verband gebring met die regering. Die gesag het gesetel in die Staatspresident, handelend op advies van die Uitvoerende Raad (Fourie 1964: 180 en Ordonantie-boek 1881: 35).

8.1.1 Die Staatspresident

Die inwoners het hul volksresident uit 'n kortlys, deur die Volksraad aan hulle voorgedra, gekies. Hy het jaarliks die dorpe besoek, die staatsamptenare geevalueer en na die volk se belange omgesien. Uit dorp en distrik het hulle gekom om hom te ontmoet, hul probleme te bespreek of om fees te vier. So

moes pres. Brand in 1868 luister na Rouxville se grootste probleme - 'n posverbinding met Bloemfontein en die feit dat hulle geen landdros gehad het nie. Teen 1871 was beide hierdie probleme uit die weg geruim. Kort hierna besoek hy ook Smithfield en Bethulie (Munisipaliteit Rouxville 1952: 1 en Prinsloo 1955: 279).

Reeds op Saterdag 28 Julie 1866 was die opgewondenheid voelbaar te Bethulie met sy eerste besoek aan die dorpie. Al die winkels was gesluit en 'n groot sportdag is tot sy eer gereël met wedlope, paalklim, gewigstoot, verspring, hoogspring, ens.; die pryse daarvoor komende uit die £8 wat ingesamel is by 'n reëlingsvergadering voor die besoek. 'n Honderd en dertig inwoners ontmoet die President 'n halfuur se ry buite die dorp en onder geweervuur en wapperende vlag word hy die dorp binnegelei. By die ingang tot Bethulie word 'n adres, onderteken deur o.a. eerw. J.P. Pellissier, prok. H. Klynveld en landdros S.P. de Beer, aan hom opgedra. In sy antwoord laat blyk hy sy eerbied en respek vir Louw Wepener van Bethulie en verkry hiermee dadelik die geneentheid van die inwoners. Hy het by eerw. Pellissier tuisgegaan, terwyl vreugdesalvo's tot laat die aand voortgedreun het. Sy ware belangstelling, maar ook diplomatieuse benadering het vrugte afgewerp (Pellissier 1963: 9-30).

Die Sondag het hy die kerk besoek en met die inwoners gesels oor die mooi toekoms wat op hul dorp gewag het. Maandag het hy weer eens geduldig na die inwoners se griewe in die landdroskantoor geluister en daarna onder wapperende vlag en

geweersalvo's na die plek langs die Oranjerivier vertrek waar die nuwe brug gebou sou word. Dieselfde aand om 7 nm. word daar 'n formele ete aangebied, waarby die veertig gaste rojaal onthaal word op talle heildronke en voortreflike kos. By dieselfde geleentheid sing die Bethuliese sangvereniging die volgende lied, spesiaal vir die President geskryf:

"God zegent onzen President!
Die huis en Hof en vriend verlaat
Om's vryheidswil van dezen Staat.

Daar komt de overwinnaar aan,
Hy wist den vyand te verslaan
En door Gods hulp is't afgedaan.

Wij geven, President, u eer!
Wij denken aan geen oorlog meer,
Dank Gij met ons den Opperheer."

Hoewel min of meer rymelary, is die eenvoud tog treffend en word hul liefde vir hul President, hul dankbaarheid teenoor hom en God en hul trots duidelik hierin vergestalt. Teen 11 nm. het die President die saal verlaat en die daaropvolgende napret sou die volgende oggend om 10 vm. verhoed dat talle gaste van die President afskeid neem. Gepas bedank hy die inwoners en in die besonder landdros S.P. de Beer eerw. J.P. Pellissier, H. Kleinveld en J.L.J. Hare skriftelik, alvorens hy na Smithfield vertrek (Pellissier 1963: 30-31).

Soos Bethulie het elke Vrystaatse dorp alles binne sy vermoë gedoen om die President innoverend en gepas te onthaal. Juis hierdie strewe na verbetering en groei het hul lewens veel ryker gemaak en het terselfdertyd bygedra tot die versterking van hul nasionale gevoel (Steytler 1932: 152 en Venter 1975: 111-112). Weens die omvang van die gebeurtenis was die aankoms en inswering van die nuwe President in Bloemfontein 'n geleentheid wat die beste na vore gebring het in 'n groot groep betrokkenes. Met sy aankoms op Vrydag 29 Januarie 1864 inspekteer hy die erewag o.l.v. E S Hanger en J Cameron op die Markplein. Hierdie manne is netjies geklee in hul swart baadjies, wit broeke en blinkgepoleerde gewere. Op pad na hierdie geleentheid het hy deur met vlae versierde strate beweeg tot by die ereboog waarop die woord "Welkom" gepryk het. Elkeen was daarop ingestel om hul President hartlik te verwelkom (D.T. 4.2.1864 en Schoeman 1980: 41).

'n Groep Fingo's van die Waaihoekwoonbuurt, die Smithfieldse burgers met hul rooi hemde en wit broeke, ander perderuiters, asook talle waens en karre, het hul by die erewag aangesluit en deur die strate beweeg. Die aand het sewentig van die voorste inwoners 'n deftige dinee in die Raadsaal bygewoon, terwyl die ander in groot getalle op die Markplein saamgedrom het om hul nuwe President te groet. In die saal volg heildronk op heildronk, afgewissel met bypassende lekkersingliedjies, uiteraard almal in die Engelse taal - 'n bewys van die Engelsgesindheid van die voorste Vrystaters (Schoeman 1980: 40 en T.F. 5.2.1864).

In teenstelling met die onthaal was die inswering op 2 Februarie 1864 waardig en statig met die byeenkoms van die Volksraadslede in die Raadsaal, gevolg deur toesprake en die aflegging van die ampseed in die N.G.K., terwyl 21 kanonskote oor die stad dreun. Na gepaste toesprake deur waarn. pres. J.J. Venter, volksraadvoors. E.R. Snyman en ds. G. van de Wall waarin sake van die dag, nl. swak buitelandse verhoudinge met die ZAR, Basoetoland en die Griekwakaaptein, Nicolaas Waterboer, grenskwessies, diamantaansprake, die oprigting van die regeringskool, regeringslenings en buitensporige eise van medici, aandag kry. Met 'n oorvol gemoed neem pres. Brand hierop die voorsitterstoel in en beklemtoon sy uiters moeilike taak, maar stel dit dat as die Volksraad en die inwoners eensgesind sou saamwerk aan die planne wat hy nog sou voorlê, hulle met die hulp van Bo, bloei en vooruitgang sou bring (Schoeman 1980: 42, Scholtz 1957: 37 en T.F. 5.2.1864).

In die kerk was die aanwesiges, op versoek, baie stemmig maar daarna het ongekende vreugde, gejubel en geweersalvo's losgebars. Gedurende die ses dae van feestelikhede was alle sakeondernemings gesluit en "zoodra de avond was gevallen zag men de huizen allen meer of minder prachtig en smaakvol verlicht, en hier en daar zag men op transparanten de woorden Welkom, lang leve onze President. enz. enz. Het huis van den heer advokaat Hamelberg op het marktplein was inzonderheid smaakvol en fraai verlicht. Z Hoog Ed. di president en familie was ten huize van dien heer genoodigd om aldaar te dineren. Ook de hoofd ambtenaren waren daar tegenwoordig en een eerewacht stond voor de deur. Omstreeks 9 ure ging ZHEd van

daar en reed de straten door ter bezigtiging van de illuminatien, en begaf zic zoo vervolgens huiswaarts. Men vermaakte zich nog lang met branden van teertonnen en het gooijen van vuurbollen. Al de feestelijkheden zijn geregeld en in goede orde en eensgezindheid afgeloopen, en wij hebben geene ongelukken te betreuren gehad waardoor de algemeene vreugde eenigzins kon worden gestoord." (T.F. 5.2.1864).

J. H. Brand was deurlopend besig om by die Vrystaters gesonde patriotisme en 'n verantwoordelikeidsbesef te kweek en het met verbeterde wetgewing, onderwys, administrasie en kommunikasie die weg voorberei vir sy latere modelstaat. Selfs kenners moes erken dat hy 'n groep verdeelde ongekultiveerde boere geslyp het tot inwoners met die wil ter verbetering van hul geestelike, opvoedkundige en kulturele milieu's. "Van hem kan gezegd worden, dat Zuid-Afrika geen waardiger naam kent, want niemand heeft ooit meer dan hij bijgedragen tot het welzijn der bevolking" (Mansveldt 1902: 176, PRE 15.8.1868: g.p., Van Schoor en Moll 1962: 48 en VR5, 3.5.1869: 0-16).

Op die terrein van buitelandse sake was sy diplomatieke onderhandelinge met Sotho kapteins Molappo, Maroka en Letsi, koning Moshweshwe, die Griekwa-kaptein A. Waterboer, President M.W. Pretorius van die ZAR, die Britse gesant sir P. Wodehouse en die Kaapse goew. sir H. Barkly, vir die Vrystaters 'n les in verhoudings en aanpasbaarheid (Barlow 1972: 102 en 241; kyk ook T.F. 30.12.1864, 23.3.1866, 18.1.1867, 24.6.1869, 2.9.1869, 4.11.1869 en 23.2.1871).

8.1.2 Die Uitvoerende Raad

Hierdie Raad, gedeeltelik deur die Volksraad verkies, moes die President bystaan en hom van advies bedien en het bestaan uit die Bloemfonteinse landdros, en die regeringsekretaris as vaste lede en drie verkosenes. Die President was die voorsitter en het 'n beslissende stem gehad. Uit hul werksaamhede blyk dit dat hulle as hoogste regsgesag aan die burgers die geleentheid gebied het om appèl aan te teken teen vonnisse of ongeregverdigde kultureel-maatskaplike aangeleenthede. Aanrandingsake, egskeidingsake, wangedragsake en sake waarby menslikheids-oorwegings tot versagting kon lei, word voor hul gelê (UR3, 13-6-1864: 20, UR44, 22-6-1867: 29, UR55, 18-2--1867: 425-426, UR56, 16-7-1870 en UR 74, 1-12-1864 tot -4-1870: g.p.). Weens 'n gebrek aan 'n hoofregter en appèlhof was die Uitvoerende Raad met hul regsgeleerde President as voorsitter 'n gerusstellende instansie vir die burgers, veral waar die regskennis van landdroste nie altyd bo verdenking was nie (UR3, g.d.: 352, UR4, 22.6.1867: 29, UR4, 8.9.1868: 278 en UR5, 8.5.1871: 64).

8.1.3 Die Staatsdepartemente

Hoewel soortgelyke departemente reeds in Suid-Afrika bestaan het, het die Vrystaters 'n eie atmosfeer en identiteit aan hierdie instellings gegee, deur dit te laat ontwikkel volgens 'n eie aard en in ooreenstemming met hul gebruike. So het hulle beheerposte gekombineer en eiesoortige pligstate saamgestel.

Binnelandse sake

Hieronder ressorteer die werksaamhede van die akteskantoor en die kantoor van die Ouditeur- en Tesourier-generaal. W. W. Collins was die registrateur van aktes wat baie noukeurig register gehou het sodat Vrystaatse landdroste spoedig gevraagde inligting van hierdie kantoor kon ontvang. Duplikaat-transportaktes is met dieselfde spoed en presisie gehanteer, terwyl alle rekognisiegede en gesekwestreerde boedels ook deur hom ontvang en geregistreer is. Ook het Collins alle grondbriewe van geregistreeerde eiendom, na F.K. Hohne, die regeringsekretaris, deurgestuur (AKT 1/1/1/8, 31.3.1865: g.p., AKT 1/1/1/9 28.2.1866: g.p., AKT 1/1/1/10, 2.2.1867: g.p., AKT 1/1/1/12, 11.8.1869: g.p., Kennedy & Schlosberg 1935: 30 en Scholtz 1937: 184-185).

Die uitreiking van posseëls was 'n verdere taak van die registrateur van aktes, terwyl sy brieweboek en die eiendomsregister van elke distrik se landdros moes klop. Hierin is alle besonderhede, wo. eienaar, koop- en verkoopdatums, pryse, rekognisiebedrae, ens., aangeteken. Opmerklik is dat verkoop- en registrasiedatums oor die algemeen min verskil het en slegs faktore soos die laksheid van koper of verkoper, onderlinge ooreenkomste tussen hulle, afbetalingsvoorwaardes, die afsterwe van een van hulle, verlore dokumente, ens., dié tyd verleng het (AKT 1/1/1/12, September 1869: g.p., AKT 1/3/1/2. 1854-1873: g.p., AKT 2/1/1; 1871-1893: g.p., en Fourie 1964: 204-207).

Die verkope van plase toon eers teen 1873 'n werklike oplewing. Dit kan aan die vrylike beskikbaarheid van geld, veral weens die diamantvelde, toegeskryf word, terwyl die verdeling van gronde en die verkoop van halwes, kwarte of agstes van stukke grond effe vroeër verskyn het. Laasgenoemde het waarskynlik as gevolg van goeie grondpryse, die aanvraag na en die ooreenstemmende skaarsheid aan grond en die veiligheidsaspek, waar nader bure groter sekuriteit beteken het (AKT 2.1.11, 1861-1893: g.p., AKT 2/1/121, 1863-1893: g.p. en AKT 2/1/161, 1850-1875: g.p.). Erfpryse op die dorpe het hierdie traagheid onderstreep, daar slegs enkeles teen relatief lae pryse verkoop is. Watererwe in 'n voorkeurbuurt het uiteraard die hoogste pryse behaal (AKT 2/3/2/3, 1864-1919: g.p., AKT 2.3.2.48, 1866-1918: g.p., AKT 2/3/35, 1859-1919: g.p., AKT 2.3.2.52, 1855-1898: g.p., AKT 2/3/2/71, 1866: 1916: g.p., en AKT 2.3.2.27; 1854-1918: g.p.).

Rekognisiegelde, hereregte, registrasiefooie (kantoorfooie) en seëlregte verskyn in 'n joernaal van die registrateur van aktes. Soos wat meer geld in die land beskikbaar geword het, het alle genoemde onderafdelings se inkomste gestyg. Die Sotho-oorloë het inbetalings ernstig geknou. Tog het die uitbreek van die derde Sotho-oorlog 'n inbetaling van £2 248-13-9 vir Junie 1867 meegebring, daar boere nie met groot bedrae geld op die plase wou sit nie. Hierna het inbetalings afgeneem tot na die tweede verdrag van Aliwal-Noord in Februarie 1869 (AKT 3/2/1, 1864-1869: 47-710). Joernaalinskrywings is deeglik gekontroleer en foute duidelik

deur die registrateur uitgewys (AKT 3/4/1/2, 1867-1870: 446-729, AKT 3/4/1/3, 1870-1872: 29-661 en AKT 3/2/1, 1864-1869: 47-710).

Grootboekinskrywings dui op talle plase wat op skuld, met drie tot vier jaar afbetaling teen vyf persent rente, gekoop is, terwyl die jaarlikse groei die inbetalings op die verbetering in die ekonomie en 'n toename in plaaseienaars dui:

1865 -	£5 052-8-4
1866 -	£5 694-11-0
1867 -	£9 498-12-6
1868 -	£8 889-10-5
1869 -	£10 685-9-8
1870 -	£12 149-1-4
1871 -	£12 912-4-2

In 1867 is agterstallige rekognisieged geld gevorder, terwyl die staat vir Januarie 1869 nie gebalanseer is nie. Die dubbele kontrole tussen joernaal en dagboek het egter foute uitgeskakel (AKT 3/3/1, 1866-1872: 1-471, AKT 3/3/2. 1868-1871: 3-256, AKT 3/2/1 1864-1869: 99-710, AKT 3/4/1/2. 1867-1870: 466-720 en AKT 3/4/1/2, 1870-1872: 29-661).

Nou hiermee saam het die skuldregister waarin lenings en terugbetalings aangedui is, gefunksioneer. Die aspek van leningsterugbetaling staan in die vroeë sewentigerjare opvallend uit. Dit as gevolg van o.a. die ontdekking van diamante en die beëindiging van die Sotho-corloë (AKT 3/5/4

27.9.1866: 217-218, en AKT 3/5/4 1.4.1869: 282-283). In die skuldregister is huweliksvoorwaardekontrakte ingeskryf, terwyl die erforsieregister en rekognisieregister, die registrateur van aktes se werklading afgerond het. Lg. se bladsynumering is ongelukkig wegverweer (AKT 3/5/5, 28/6/1867: 1-3 en AKT 3/7/1 1861-1865: g.p.). Na die onverantwoordelike verlaging van rekognisiegedelde in die vyftigerjare, word dit in 1864/1865 in sommige gevalle drasties verhoog; 'n maatreël wat uiteraard op verhoogde staatsinkomste en vooruitgang dui (AKT 3/7/1, 1861-1865: g.p.).

Van O.G. Herman Sijbouts het landdroste en posmeesters hul penne, ink, boeke, papier, gom, seëls en stempels bestel, en hul inkomste- en uitgawerekenings is aan hom voorgelê. Deeglike kontrole straal ook uit die pos- en kantoorgeldregisters soos voorgelê aan J.C. Nielen Marais, die T.G. Hy het hul goedgekeurde rekenings, asook hul salarisse betaal en alle surplusgedelde teen 6% rente by die Bloemfonteinse bank belê. Die hoë kruit en loodrekening wat hy telkens moes vereffen, is opmerklik, bv £1 350 vir 240 halfvaatjies kruit en 12 000 pond lood op 14.1.1871 aan L en O en Kie van Port Elizabeth (OG8 4.10.1870: g.p., OG17, 15.5.1871: g.p., OG 279, 9.4.1869: 2, OG 279 1.9.1869: 6-8, TG1, 28.10.1870, 7.11.1870 en 17.10.1870: g.p. en TG 341: 1.12.1869: g.p.). 'n Tekort aan banke en banktakkantore het meegebring dat groot bedrae kontantgeld teen hoë risiko vanaf landdroskantore na die T.G. se kantoor in Bloemfontein gestuur moes word. Geen roof of diefstal is egter ooit aangemeld nie

(Fourie 1963: 231-235, TG3, 8.3.1871: g.p., TG5, 3.7.1871: g.p., en TG 1888, 1.7.1868: g.p.).

Vanaf 1864 was daar 'n deurlopende stroom aansoekers om staatsdiensposte in die Vrystaat; vanuit Port Elizabeth, Durban, Swellendam, King Williamstown, Grahamstad, Cradock, Victoria-Wes, Pietermaritzburg, ens. In 1864 moes pres. Brand dertig aansoeke afwys. Selfs die taalkenner, Arnoldus Pannevis, het op 19 Julie 1866 aan die Staatspresident geskryf. Hiervolgens was hy in besit van getuigskrifte van bekwaamheid in genees-, natuur- en wiskundige wetenskappe, Ou en Nuwe tale veral die Hollandse literatuur en taalskat: "... zoo jammerlijk geminacht dikwijls en, weggecijferd, en toch, naar mijn inzien, een der belangrijkste, zoo niet de aller belangrijkste der wêreld, en zoo nuttig en onmisbaar voor het Hollandsche nageslacht, welker beoefening en verbreiding de oneindige lust mijner ziel is, en tot welker kennis en zegening mee te werken, mijn dierbaarst en heilig verlangen uitmaakt." Hy kon ook 'n biblioteek oprig en bestuur en was dan ook in besit van al die Hollandse letterkundige werke. Hy het alle nodige skakeling om boeke uit Nederland te bestel. Ten slotte het hy 'n spoedige antwoord verlang. Pres. Brand het hiervoor gesorg deur sy spyt uit te spreek dat hy nie vir hom 'n betrekking gehad het nie.

Hoewel 'n tekort aan geld en 'n dienooreenkomstige tekort aan poste sy aansoek gekelder het, kan tereg gespekuleer word oor sy haas oordrewe klem op Hollands, juis weens die sterk Engelssprekende groep in die Vrystaat en die sensitiewe

verhouding wat daar tussen die groepe was. Tog sou 'n opgeleide persoon in die onderwys of biblioteekwese net 'n aanwinst vir die Vrystaat kon wees en dit kan aanvaar word dat pres. Brand dit so gesien het. Goeie aanstellings van wetenskaplik-professionele amptenare kon egter alleen geskied, sou die befondsing gevind kon word. (GS 2179, 16.11.1864: g.p., GS 2179 17.3.1868: g.p., GS 1551, 21.9.1870: g.p., en GS 1309 19.7.1866: 6-8).

Vanaf 1869 het die inkomstebronne begin styg en die staatsfinansies herstel. So het die reële inkomste van 1869/70 die beraamde met £10 000 oorskry, sodat daar in 1870/71, £21 432 aan lenings terugbetaal kon word. Die 1870/71-boekjaar waarin 'n inkomste van £56 607 verwag is, en die bedrag op £77 129 te staan gekom het, was 'n waterskeidingsjaar vir die Vrystaatse ekonomie. Die salarisse van staatsamptenare kon toe verhoog word en daar kon met reg na onderwys- en regsbesteding gekyk word. Ongeag 'n konserwatiewe ekonomiese beleid, die vermeerdering van siviele dagvaardings na die opening van die houe met die beëindiging van die Sotho-oorloë, die uitgawe aan die noodlydendes en die heropbou van verwoeste plase, het ekonomiese groei tog plaasgevind. Boere kon hul skuld en rekognisie betaal en die Vrystaat was reeds finansieel aan die herstel, toe die ontdekking van diamante hulle die finale hupstoot gegee het (Schoeman 1980: 60-61 en Van Niekerk 1936: 119-120).

Pos- en telegraafwese

Die Vrystaters moes noodgedwonge beplan om pos deur hul gebied vervoer te kry. Hul afhanklikheid van trek- en rydiere wat beïnvloed is deur oorstromings, vol riviere, donderstorms, hael, sneeu en periodieke droogtes het dit genoodsaak. Finansiële tekorte, aangesien daar geen persoonlike belasting gehef is nie, hulle geen invoerheffingsaandeel van die Britse kolonies ontvang het nie, en die bevolking gegroei het, het die druk verhoog. Die ontdekking van diamante sou laasgenoemde probleme intensifiseer, maar die grootste enkele faktor was om groei, verbetering en ontwikkeling te bring (Fourie 1964: 213-214 en Gericke 1971: 14-24).

Die volume amptelike pos is aangevul deur sosiaal kulturele skakelpos aangesien daar geen ander media tot skakeling was nie. Weens verwarring en ooreenkomstige posvertragings word die naam Heidelberg, (OVS) na Bethulie verander, om dit van die dorpe in die Kaapkolonie en die ZAR te onderskei (Gericke 1971: 25 & 127, Muller 1889(a): 151, Pellissier 1963: 25-27 en Pelzer 1963: 19). Met hul drie agtereenvolgende P.G.'s aan die spits, J. Heijermans, H. Sijbouts en W.H. Canisius, het die Vrystaat hul eiesoortige posstelsel geskep en 'n geordendheid gebring soos die nuwe poskantoor te Pniël daarvan getuig het (GS 1551 31.5.1870: 105-117). Sou enige posmeester verskil van die uitspraak deur die posmeester-generaal gelewer, kon hulle na die President appelleer. Enkele huisreëls moes oral eerbiedig word. So moes posmeesters slegs pos vergesel van 'n poslys aanvaar, uitgaande pos persoonlik aan posryers

oorhandig, pos agter geslote deure sorteer en die posbeuel blaas wanneer hy gereed was om die pos uit te deel. Juis omdat A. Liefman van Philippolis in die reën voor 'n geslote deur moes staan en wag, beledig hy die waarnemende posmeester P.J. Blignaut en word tot 15/- boete of 48 uur tronkstraf gevonniss. Talle kleiner instruksies moes nougeset gevolg word, terwyl daar vir aangetekende pos 'n spesiale reëling was, nl. dat 'n betroubare posryer dit te perd teen ongeveer 4d per uur by die geadresseerde moes gaan aflewer (Gericke 1971: 68-69, GS 843, 14.10.1868: 145-146 en TG 1 304, Febr 1866: g.p.).

Vanaf 27 Junie 1867 het die firma De la Rue van Londen 1d, 6d en 1/- seëls aan die Vrystaat verskaf, sodat alle pos vanaf 1 Januarie 1868 van seëls voorsien moes wees, anders sou dit geweier word. Waar oorsese pos Vrystaatse en Kaaplandse seëls moes vertoon het *The Friend* aanbeveel dat Vrystaatse seëls regs en die ander links op die koevert geplak word (Batten 1983: 7, Gericke 1971: 169, Rosenthal & Blum 1969: 39-40 en T.F. 21.2.1868). Hoewel poskantoorbegrotings veel kleiner was, het dit tog die staatsbegroting gevolg. Na 1868 het die inkomste die uitgawe oortref en was dit net die gebrek aan posooreenkomste met die Kaapkolonie en Natal wat verhoed het dat die winste veel groter was (Collins 1965: 316, Gericke 1971: 171-180 en 237, Lambrecht 1954: 151-152, Theron 1943: 71 en VR 4A, 13.6.1868: 462-463).

Finansies

Die kulturele lewe van elke groep mense word deur die finansiële aspek beïnvloed, soveel te meer as daar 'n geldtekort is, sodat regering en inwoners dit deurentyd in die proses van groei en ontwikkeling in aanmerking moet hou. Die uitgawe van regeringsnote (bluebacks) kan as die belangrikste finansiële gebeurtenis in die Vrystaat van die sestigerjare beskou word. 'n Deel van die bevolking was geensins gediend daarmee nie en het die "anti-blueback"-vereniging gestig. Op 11 Desember 1867 het 54 persone by hierdie vereniging aangesluit en elk hul 7/6 ledegeld vereffen (Arndt 1928: 73-78 en T.F. 27.12.1867).

Weens hul vrees vir 'n daling in dié waarde van die Vrystaatse geldeenheid was 26 van die genoemde getal handelaars. Die groep het selfs 'n opstelkompetisie oor die nadelige invloed van dié uitgawe op die Vrystaat uitgeskryf, maar selfs nadat die sluitingsdatum vir inskrywings ongeveer drie maande later vasgestel is as wat oorspronklik beplan is, het dit nog steeds min aftrek gekry. Hierna getuig stilswye dat die plan misluk het. Lede beskuldig ten slotte nie-lede van wanpraktyke. So het die afslaer, E. Niemeyer, advokaat H.A.L. Hamelberg daarvan beskuldig dat hy 50% rente vra om "bluebacks" vir koloniale geld om te ruil. Hierdie valse bewering lei tot 'n apologie van e.g. waarin hy meld dat: "On enquiry it is proved that this paragraph is founded incorrect information, entirely at variance with the truth, wherefore the undersigned willingly acknowledges that he has thereby done injury to Mr H

A L Hamelberg, on whose conduct and character he not only can cast no reflection, but whose probity and uprightness are exalted beyond all question" (T.F. 24.1.1868 en 4.8.1870).

Waar die papiergeld munt verdring het, het die N.G.K. se kollekte, volgens berigte, vanaf 1866 na 1867 met £61 gedaal. Bluebacks kon nie vir kerkgeld gebruik word nie, maar trippense wel en lg. was boonop tradisioneel 'n kerkmunt. Winkeliers het ook uit vrees vir verdere uitgawes hul pryse drasties verhoog, maar toe hul vrees ongegrond blyk te wees, nie weer pryse verlaag nie. Tog het die Vrystaters deurentyd gepoog om "bluebacks" van die Weeskamer te leen, teen tot 10% rente - 'n saak wat genoemde vrese, repudieer. Op die keper beskou, het die saak om regeringsnote slegs 'n handelaarsfoefie geblyk te wees (D.T. 19.2.1868 en 22.7.1868).

Hoewel die regeringsnote die waarde van die Vrystaatse pond aanvanklik tot 10/- laat devalueer het en dit die handel weer tot die vlak van 'n ruiltransaksie laat daal het, o.a. 'n vrag kafferkoring vir sout en tabak, het die waarde daarvan spoedig na die ontdekking van diamante skerp toegeneem. Reeds in 1871 was die pond weer 19/6 werd en die volgende jaar kon *The Friend* skryf: "... gold at par would be refused for up country bank notes" (Arndt 1928: 78 en 86; kyk ook D.T. 18.5.1871 en Theron 1943: 74).

Tussen 1864 en 1871 het Vrystaatse uitgawe nooit die inkomste oorskry nie, hoewel geskepte papiergeld hierdie prestasie by geleentheid moontlik moes help maak. Lisensies, seëlregte,

kantoorfooië, rekognisiegelde, hereregte, die verkoop van krygsbehoefte, belasting, skutgelde, boetes, die verhuur en verkoop van regeringsplase, huwelikslisensies, boetes en die verkoop van oorlogsbuit was in mindere of meerdere mate vir die staatsinkomste verantwoordelik. (Een Hollander 1898: 37, GS 1254, 5.3.1869: 82, GS 2267, 13.3.1865: 122, TG 857, April 1864: g.p., TG 1467, April 1867: g.p., TG 235, Januarie 1864: g.p., G 248, 1867-1870: g.p. TG 1304, Maart 1866: g.p., TG 1888, Julie 1868: g.p., TG 2303 Junie 1869:: gp., TG 2531, April 1870: g.p., TG 3087, September 1871: g.p., en VR 538 1865 en 1870/71: 172).

Wat uitgawe betref, was staatsdienssalarisse die hoogste uitgawe met die aankoop van krygsbehoefte en die versorging van die kommando's daaropvolgend. Laasgenoemde veral ook gekoppel aan boere wat van hul plase weggehou is deur die oorloë, het die Vrystaat haas tot bankrotskap gedryf. Behoeftige burgers en swartmense wat op regeringskoste deur geneeshere behandel is, was bondgenote om die staatsfinansies verder te knou. Vir die maand 28 November tot 29 Desember 1864 het die Vrystaatse staatskas 330,000 slagdoppies, 13 020 pond lood, 1 000 vuurslagte, 100 pond hael, 50 koeëls en 14 gewere aangekoop (GS 1, Nov/Des 1864: 4-18, TG 341, Des 1869: g.p., TG 253, Julie 1870: g.p., T.G. 1467, April 1867: g.p., T.G. 2965, Julie 1871: g.p. en TG 3425, Januarie 1871: g.p.).

Met nederige begrotings, die skepping van papiergeld en versigtige besteding, het die regering hul oorlogspoging, hul armoediges, hul mediese dienste én hul groei gefinansier,

sonder dat enige buitelandse lenings aangegaan is. 'n Grensbelasting van £1 per jaar per burger het onbetaald gebly, terwyl die hoofdelike belasting van £1 per jaar per burger vanaf 19 Junie 1867 tot April 1870, so swak betaal is dat dit afgeskaf word. Die hutbelasting van 10/- per jaar per hut wat swartmense moes betaal (diensbodes uitgesonderd), is ook sonder dwang ingevorder, en het soos die ander min tot die staatskas bygedra. Die regering het weens die stram finansiële tye nie hul weg oopgesien om hul onderdane te belas nie (TG 1888, Julie 1868: g.p., TG 2303, Junie 1869: g.p. en TG 2531, April 1870: g.p.; kyk ook Ordonnantie-boek 1881: 200 en 220-221).

Finansies het elke burger geraak. Blankes wat nie die pas kon volhou nie, het na lokasies uitgewyk en moes wetlik verbied word om dit te doen. Dit het egter nie die sosiale struktuur beïnvloed nie, weens die geïsoleerdheid van sodanige gevalle en omdat 'n lae moreel-sedelike peil armoede vergesel het. Gelykbegeregtiging van sy burgers, deeglike boekhouding volgens hulle vermoëns en die dubbele kontrolestelsel het die staatsmasjinerie aan die beweeg gehou (Badenhorst 1979: 8 en 32).

Buitelandse sake

Die prosesse van diplomاسie in onderhandelinge tussen moondhede vereis verfyndheid, ontwikkeling en selfbeheersing as belangrike komponente. Hoewel daar wel tussen 1864 en 1871 op nie-amptelike vlak skakeling met Nederland, België en die

VSA was, sou verdrae met hierdie state eers na 1871 volg. Binnelands was daar wel skakeling met leiers van die inheemse bevolking, wo. Maroka, Molappo, Mopeli en uiteraard koning Moshweshwe van die Sotho's, asook met die ZAR. Buitelands het dit egter herhaaldelik om Engeland gedraai. Veral twee gebeurtenisse het hier uitgestaan, nl. die anneksasie van Basoetoland en die anneksasie van die Diamantvelde. Nadat die Eerste Konvensie van Aliwal-Noord van 29-11-1858 geen werklike vrede gebring het nie, moes pres. Brand weer op 9.6.1865 oorlog teen die Sotho verklaar (Ordonnantie-boek 1881: 3-5, 9,16,21 en 24. Kyk ook Volksraadskommissie 1884: 91-92).

Van Vrystaatse kant is veediefstalle en Sotho-plakkery op boereplase as oorsaak genoem en het pres. Brand die Kaapse hoë kommissaris, sir Phillip Wodehouse, versoek om die grens te kom afbaken. Met hom, sy eggenote, Britse amptenare en Sotho-sowel as Vrystaatse afgevaardigdes aan die voerpunt en 'n paar honderd perderuiters in 'n ry agterna, het hulle dié grens "getrap". Daklose plaasopstalle en sterwende vrugteboorde het hom daarvan oortuig dat die Sotho daar wetteloos opgetree het (Grobbelaar 1947: 118-119 en GS1, 29-7-1864: 27-28). Die aand van 4.10.1864 het die hoë kommissaris en sy geselskap op Smithfield in die Royal-hotel oornag en het die geesdrif van die Engelsgesinde deel van die bevolking so hoog geloop dat hul hom om heranneksasie gevra het. Die leiers van die groep, J. Harvey, G. Reed en H.D. Hodgson, het hul hiermee die gramskap van die andersdenkendes van die dorp op die hals gehaal. Nogtans was die seremonie - met lyfwagte, 'n

huldigingsadres en 'n amptelike verwelkoming - 'n kulturele hoogtepunt vir Smithfield (Prinsloo 1955: 249, 311-312).

Pres. Brand het met dié magsvertoon van grensafbakening blykbaar gereken magspolitiek sou groter trefkrag by die Sotho hê as onderhandeling en oorreding, maar het ook die Sotho's wat deur honger na die Vrystaat moes kom, die geleentheid gebied om onder sekere voorwaardes daar te bly. Ongelukkig was genoemde poging onsuksesvol en het die Sotho's hulle nie gehou by sir P. Wodehouse se grensreëlings nie (Van Aswegen 1968: 157-163 en VR5, 10.5.1870: 267).

Uit die korrespondensie tussen J. Austen, superintendent van die "Wittebergen Native Reserve", en J. Burnet, siviele kommissaris van Aliwal-Noord, blyk dit dat daar, met die medewete van P. Wodehouse, uittarting van en aanranding op boeregesinne voorgekom het; veral in die Bethlehemse distrik (Conradie 1927: 58 en Theal 1964: 321-328). Verdere diplomatieke flaters is begaan soos bv. toe Mosheshwe se seun, Tsekelo, 'n aantal perde na Basoetoland weggevoer het, nadat hy as boodskapper van sy vader vanaf Bloemfontein teruggekeer het. Moperi, 'n kaptein van Mosheshwe, se aanranding op die Vrystaatse burgers, Van Rooyen, Pelser en Muller, ens., het gelei tot die oorlogsverklaring van pres. Brand op 9.6.1865 (Theal 1964: 357-360). Pres. Brand noem spesifiek in sy oproep dat dit gaan om die beskerming van eiendom en hul menslike regte onder die vaandel van die religieuse. Die Sotho was nie bestand teen die krygsvernuf en strategie van die Vrystaters nie en op 26.3.1866 het Molappo die vredesverdrag van Imperani

onderteken. Op 3.4.1866 volg die vredesverdrag van Thaba Bosigo tussen Mosheshwe en die Vrystaat waar 26 handtekeninge en drie kruise die vrede op papier moes waarborg (Theal 1964: 649-651, Spies 1941: 285-286 en Volksraadskommissie 1884: 97).

Diefstal, aanranding, dreigemente en moorde is egter nie gestaak nie, terwyl die Vrystaters weens hul huiwering om die grensgebiede te beset, self gefouteer het. Die Sotho het die grens na willekeur geskend, terwyl hulle in Basoetoland besig was om hulle vir oorlog voor te berei (Theal: 1964: 794-796, Van Aswegen 1968: 162 en 305, en Van der Merwe 1939: 71).

Sir P. Wodehouse het op 12.3.1868 saam met die Britse koloniale sekretaris, R. Southey, die anneksasie van Basoetoland bekragtig en nie sonder goeie rede nie. As redes word o.a. die moontlikheid aangevoer, dat die Vrystaters 'n eie seehawe by Port St. Johns aan die Umzimvuburivier kon bereik, met verlies aan in- en uitvoerbelasting asook aan prestige vir Brittanje. Deur so 'n hawe sou die Vrystaat en Transvaal sonder beperking wapens kon invoer en met vreemde moondhede kontak kon maak. Die Vrystaatse burgers het hul, volgens sewe geswore verklarings van Sotho-vroue voor die Britse beampste J. H. Bowker te Kora-Kora, skuldig gemaak aan die herhaalde verkragting van die vroue, terwyl hul babas eenkant in die gras gelê en huil het. Feit of versinsel, dit kon 'n humanitêre dimensie aan die anneksasiedaad verleen het (Campbell 1960: 70 en 103; kyk ook GS 1276, Korrespondensie 22.8.1868: 93, Van Otten 1971: 251-252, VR5, Korrespondensie 3.5.1869: 9-16 en Wepener 1934: 97).

Die Vrystaters was van mening dat hulle beroof was en het 'n deputasie, nl. ds. G. van de Wall van Bloemfontein en C.J. de Villiers, veldkornet van Winburg, na Brittanje gestuur om beswaar aan te teken teen die anneksasie. Ongeag hul vriendelike ontvangs was hul sending reeds voor hul vertrek tot mislukking gedoem en lê hul grootste sukses in die indruk wat hulle op die Britse hertog, lord Stanley, gemaak het. Na hul terugkeer op 28.11.1868 skryf hy dat hulle "very shrewd and well able to maintain their case but intensely obstinate", was (Morell 1969: 168; Scholtz 1957: 81, Spies 941: 308, T.F. 31.7.1868, 16.10.1868, 13.11.1868, 11.12.1868, 11.2.1869, 13.5.1869 en 24.6.1869; kyk ook TG 249, Staat, Januarie 1868: g.p., Van Schoor 23.4.1954: 55, Volksraadsnotule 1.4.1868 en 8.5.1868).

Teen 1871 het die Kaapse goewerneur, sir H. Barkly, steeds gepoog om die Basoetokwessie finaal te besweer. Sy besoek aan Bloemfontein gedurende die tydperk 6-9 Maart 1871 het die inwoners die geleentheid gebied om met hul swierige feestelikhede en seremonies, prakties te ervaar wat korrekte formele optrede vereis. Dinees, etes, heildronke en 'n amptelike bal, waartydens protokol deurlopend gehandhaaf moes word, het mekaar afgewissel in 'n oefening wat veel beteken het vir beide inwoners en gas (Badenhorst 1979: 60-62, T.F. 23.2.1871 en 9.3.1871).

Die rus wat op hul oosgrens gedaal het, het die boerebevolking kans gegee om hul grond te bewerk, hul kuddes op te bou, hul skuld en rekognisie te betaal en hul transaksies af te handel.

Ook die regering kon hul huis in orde kry, skuld afwerk, salarisverhogings toestaan, paaie aanlê, dorpe stig en selfs posseëls 'n verpligting op posstukke maak. Hul buitelandse beleid sou spoedig na die ontdekking van diamante onder die soeklig geplaas word. Wat aanvanklik soos 'n diplomatieke oorwinning vir pres. Brand gelyk het, swaai om en word 'n diplomatieke debakel waarin Brittanje van materialisme, magsug en bedrog beskuldig word. Ook sy juridiese stryd met A Waterboer, die Griekwakaptein, sou pres. Brand by Nooitgedacht wen en dus sy saak en aanspraak bewys. Tog het die Britse koloniale sekretaris, R. Southey, asook H. Barkly anders besluit (Scholtz 1957: 105-117).

Met dié hulp van hoë kommissaris Hay en die landmeter F.H.S. Orpen word die Griekwas as beskawer van Afrika en as eienaars van die diamantvelde verklaar; dit nadat drie gevestigde landmeterbakens Platberg, Davidsgraf en Ramah, nuwe posisies kry. Selfs effektiewe beheer sedert Augustus 1870, deur die bekwame landdros, O.J. Truter, vroeër landdros vir Kroonstad, het geen verskil aan die besluite gemaak nie (Collins 1965: 287, Muller 1889(a) en UR4 Korrespondensie, 3.3.1871: 59).

Pres. Brand se versoek om 'n onpartydige arbiter - nie luitgoew. R. Keate van Natal nie, word geweier en eers in Maart 1876 sou die landhof in Griekwaland-wes uitspraak t.g.v. die Vrystaat lewer, waarna £90 000 skadevergoeding aan hulle betaal is. In 1870 was Kimberley se diamantuitvoer reeds £35 000 per jaar werd en in 1873 £1,3 miljoen (Lindley 1873: 399 en 423, Swanepoel 1958: 71 en Van Jaarsveld 1971: 162-163).

Om goeie buitelandse verhoudinge met die ZAR te handhaaf was moeilik, daar eie binnelandse probleme, vooroordele en griewe, feite of misverstande gegrond, daarvoor gesorg het. Aanvanklik poog Paul Kruger om pres. Brand en H.A.L. Hamelberg as regsadviseurs in sy stryd teen pres. M.W. Pretorius in te span. Siende dat hulle besluite en bevinding nie afdwingbaar kon wees nie, bedank hulle hiervoor (Muller 1889(a): 152-153, Schutte 1943: 60, T.F. 19.2.1864 en Van der Merwe 1934: 11-14).

In 1864 versoek pres. Brand, pres. Pretorius om die Vrystaat teen die Sotho te help, maar hierdie hulp kom eers in Oktober 1865, na die moord op Transvaalse togryers by Harrismith. Spoedig keer die kommando, bestaande uit Paul Kruger en 585 man na die Transvaal terug, aangesien hulle ontevrede is met die verdeling van buit (Conradie 1927: 45-46, GS 1512, Korrespondensie, 25.6.1865: 81-82, Theal 1964: 372-373 en Van der Merwe 1934: 22-26). Ook tydens die Kliprivier-grenskwessie in 1870, toe die Vrystaat, na die arbitrasie van luit.goew. Keate van Natal, aansienlike grondverliese op hul N.O. grens gelei het, is pres. Brand en sy Volksraad se diplomatie tot die uiterste beproef. Om rus en vrede te handhaaf het hulle hierdie rivier en nie die Vaalrivier nie, as grens aanvaar (Barlow 1972: 111, GS 497, Korrespondensie, 16.4.1871: g.p., GS 1592, Korrespondensie, 12.5.1871: g.p., en Scholtz 1957: 85).

Ook die Winburgers kon pres. T.F. Burgers in 1871 met berede kommando's en die seremoniële hys van vlae verwelkom, toe hy 'n nag in die Winburg hotel deurgebring het. Tog het gebeurtenisse soos die terugtrekking van manskappe en die Kliprivier kwessie vervreemding van die ZAR gebring, terwyl die anneksasie van Basoetoland en die diamantveldkwessie vervreemding van Brittanje veroorsaak het en die Vrystaters laat teruggryp het na hul Kaapse vriende. Ook het dit die verband tussen nasie en staat verstewig, hul onafhanklikheidssin gestimuleer en hul liefde vir die republikeinse staatssamestelling bevestig (Malan 1980: 15-16).

Wat verhoudings met swart bondgenote betref, was pres. Brand in 'n onaanvegbare posisie en het hy dan ook ooreenkomste met kapt. Mota van Harrismith, Jan Letelle van Smithfield, August Rapport, Klaas Ramejapi, Jozani en Booi gehad en hulle by Petrus Mopeli te Witsieshoek en Marokka by Thaba Nchu, geakkommodeer. Van hierdie mense het hy vriendskap en goeie diplomatieke verhoudings ervaar (GS 1254, Korrespondensie, 7.12.1871: 133-134, Van Aswegen 1968: 182-205 en VR5, Notule, 10.5.1870: 274). Pres. Brand moes van alle moontlike oorredingsmetodes gebruik maak, maar het Maroka uiteindelik in 'n bevredigende traktaat betrek, waardeur onderlinge oorlogshulp met die vennoot se instemming, die voorsiening in krygsbehoefte van die Barolong, die uitlewering van misdadigers, die opspoor van verlore vee en die hantering van diewe volgens wet, gewaarborg is. Vir sy hulp in die 2de Sotho-oorlog, die bekamping van veediefstalle en die

uitlewering van gesteelde vee het Maroka oorlogsbuit en meer grond ontvang (Van Aswegen 1968: 126-133, Volksraadsnotule 21 en 22 Februarie 1866: 80-82 en VR 538, Begroting, 1870/71: 42). Hoewel op klein skaal, kan die anneksasie van Barolong- en Sotho-gronde deur die Vrystaat, ongeag hul motiewe, slegs as 'n imperialistiese daad, wat diplomatieke verhoudings vertroebel het, gesien word (Van Aswegen 1968: 166). Tog het hoofman Maroka, en later ook Paulus Mopeli, broer van Mosheshwe, amptelik besoek by pres. Brand in Bloemfontein gaan aflê. Hierdie eendagbesoeke het wel met etes, maar nie met onthale gepaard gegaan nie (DR 6.7.1871, T.F. 11.1.1867 en 1.3.1867).

Reeds in die laat sestigerjare het ene Jousse in Nederland negatiewe propaganda teen die imperialistiese Vrystaters wat Mosheshwe se land wou inpalm, gemaak. Ook het daar volgens hom, net nayer en vyandigheid tussen Afrikaans/Hollandssprekende en Engelssprekende bestaan. Ds. H. van Broekhuizen wat op hierdie tydstip in Nederland was, kon wel met gemengde sukses die teendeel skets (Mansveldt 1902: 177).

Verdediging

Met die koms van pres. Brand het die Vrystaatse verdedigingsmeganisme bestaan uit die dienspligtige burgers onder hul velckornette, kommandante en kommandant-generaal, 'n permanente mag van artilleriste en enkele vrywilligerskorpse o.a. dié van Bloemfontein, Winburg, Boshof, en Smithfield,

asook die Bloemfontein Rangers en Thomas Webster se vrywilligers. Hoewel veel gekort het met hul militaristiese presiesheid het dié groepe gegroei tot gedissiplineerde vegters wat manmoedigheid geïdealiseer het en die Vrystaat op militêre terrein selfversorgend gemaak het. Elke wyk het sy veldkornet en elke distrik sy veldkommandant gehad, gekies deur die burgers. In oorlogstyd het die verkosenes hul kommandant-generaal gekies. Vrystaatse inwonerskap was die vernaamste vereiste vir genoemde poste, terwyl vrywilligers op kommando soortgelyke voorregte as burgers geniet het (Ordonnantie-boek 1881: 37 en 193; kyk ook Steenkamp 10.1.1980: 16-18).

Die kommandowet, nr 1 van 1866, het diensplig, benodigdhede, ouderdom, plaasvervangers, kommandering en vrygesteldes bepaal en aangewys. Op geestelike gebied is daar deeglik na die manskappe omgesien (Ordonnantie-boek 1881:: 190-191 en Steenkamp 1976: 31-333 en 76-79; kyk ook T.F. 1.12.1865 en 5.1.1866). Die artilleriekorps was, weens die hoë koste daaraan verbonde, vir die deursnee Vrystater onnodig, veral na vredesluiting en pres. Brand moes dikwels kritiek verduur in sy pogings om hulle te behou (Steenkamp 1976: 159).

Inmenging in hul sosiaal-kulturele lewe het by geleentheid ontevrede stemme laat opklink, waar veral die vroue die bemanning van wagposte deur hul eggenotes, afgekeur het. Dit moes volgens hulle, die taak van die artilleriekorps en die oujongkêrels gewees het (T.F. 19.5.1865).

Die Bloemfonteinse fort (die latere Queen's-fort) was 'n samelewingsgroepering in die klein waar die artilleriste en hul leermeesters gewoon, gewerk en gestudeer het en versorg is. Hier was hul slaapvertrekke, hul kombuis, en hul skool onder een dak. Ongelukkig was die skooltye en die bywoning wisselvallig, die onderwysers swak opgelei, en die standaard laag (Swemmer 1953: 55-57, T.F. 8.7.1864 en TG 253, Staat, Julie 1870-November 1871: g.p.). Met die artilleriste het dit goed gegaan, aangesien hulle goed versorg is. Tussen 1867 en 1871 is daar 84 van oor die hele Vrystaat gewerf en opgelei teen 'n gemiddelde koste van £317 per maand vir die groep, wat uit tot 29 jongmanne per keer bestaan het. Hulle moes ongetroud, onder twintig jaar, 'n burger, liggaamlik geskik en van goeie sedelike inbors wees (D.T. 2.5.1866 en en 6.4.1871). In elke denkbare behoefte van die jongmanne is in die fynste detail voorsien - uitrusting, voedsel, versorging, ens. (T.F. 15.7.1864, 24.8.1866, 15.12.1867 en 30.8.1867; kyk ook TG 249, Staat, 1867: g.p., TG 251, Staat, 1868-1869: g.p., TG 253, Korrespondensie, 1870-1871: g.p., en VR 1871, deel 2, 19.5.1871: 87-89).

Tydens die Sotho-oorloë het Winburg veel groter opwinding en drama as die hoofstad beleef daar hulle by twee geleenthede deur tot 3 000 Sotho-krygers aangeval is. Met ongeveer 520 Winburgers op kommando het die res fort Von Brandis, na hul landdros vernoem, beman. Gerapporteerde ongevallen kom neer op ene Pelzer, sy seun en ses veewagters wat deur die Sotho's vermoor is. Die huise, omring deur mure, was genoegsaam skuilplek vir vroue en kinders, terwyl veldkornet F P

Schnehage en sy adjutant, ene Johnson, rus en orde op die dorp moes handhaaf (Collins 1965: 230 en Venter 1975: 129-130). In sy poging om die sing van die Engelse volkslied by Loch se hotel te stop, daar dit die rus verstoort het, kry Schnehage 'n afgedankste loesing van die hoteleienaar. Die skrywer en voormalige landdros van Winburg J.M. Howell, het ook, nadat hy deur landdros H. Bredell met £1 beboet is omdat dat hy sy wagpos verlaat het, die man 'n skop gegee. Hierop was sy boete £25, waaroor hy hoogs ontevrede was, daar ene Bramley op Harrismith slegs £10 beboet is vir 'n soortgelyke daad. Veral die Engelsgesinde Vrystaters het doeltrekkende beheer gedurende tye van oorlog bemoeilik (Van der Walt 1936: 37-38).

Ook Bethlehem het die aanvalle teen hom getrotseer. Dit het hulle onder leiding van vrederegter Bruwer vanuit die N.G.K. met 'n soemuur van ses voet daaromheen, gedoen. Tydens die slag van Bethlehem is hulle egter bygestaan deur komdt. C.J. de Villiers van Harrismith. Ook komdt. Paul Kruger is in die distrik oorval en het vyf burgers verloor, alvorens hulle die aanval kon afslaan. Gedurende die tydperke van oorlog het ordelikheid en wetstoepassing stand gehou en het inwoners hul inisiatief aangewend om hulle deeglik te verskans (Collins 1965: 230 GS1, Korrespondensie, 4.3.1865: 139 Odendaal g.d.: 77 en Van Rensburg & Van Schoor 1963: 116-119).

Welsyn

Die staat se welsynfunksie was gesentreer om weeskinders, bankrotskappe en die noodlydendes. Ordonnansie nr. 4 van 1866

het die Weesheer in beheer geplaas van minderjarige weeskinders sodat hul erfposisie eerlik en tot hul beste voordeel hanteer kon word (Scholtz 1937: 182-183 en Wetboek 1892: 202).

Gedurende die sestigerjare net bankrotskappe veral a.g.v. die oorlogspoging onrusbarend toegeneem. Die howe was gesluit, en dit het talle persone met oneerlike bedoeling geleentheid gegee het om hul verantwoordelikhede te ontduik. Volledige boedel-gegewens in die nuusblaaie was die enigste kampvegter vir die saak van die skuldeisers. Agtien bankrotskappe vanuit Bloemfontein is in die tydperk 1864-1871 geraapporteer, maar die beskuldiging dat die regering dit vir eie gewin bewerkstellig het deur die howe te sluit, blyk van alle waarheid ontbloom te wees. Die snelle afhandeling van boedels het die regering finansieel bevoordeel (LHT 6/5, 2.4.1869-25.3.1870: g.p., Prinsloo 1955: 326, Schoeman 1980: 56, T.F. 4.11.1864; 4.3.1869; 13.1.1870, TG 341, Staat, Desember 1869: g.p. en Zeeman 1957: 57).

Hoewel bankrotskappe by geleentheid indirek aan die Sotho-oorloë gekoppel kon word, daar handelaars nie hul skuldenaars voor die hof kon daag nie, was die noodlydendes self meestal die direkte oorsaak daarvan. Die daaglikse lewe van inwoners het radikaal verander en die regering moes maatreëls inisier om die situasie die hoof te bied. Elkeen in die Vrystaat wat bereid was om te werk, kon vir homself sorg. Hier het oorfloed en armoede nooit sigbare kontraste getoon nie, totdat die Sotho-oorloë die nodigheid van 'n liefdadigheidsgevoel tussen

inwoners genoodsaak het. Oorloë het die handel, die landbou en die veeteelt laat stagneer: "Wij vragen in zulke tijden geen afstand van weelde en overvloed, wij wenschen dat zij, die meer dat het noodzakelijke bezitten, dit meerdere afzonderen voor die ongelukkigen, wier vee geroofd, wier huizen verbrand, wier mannen en vaders vermoord zijn. En wij doen dit niet te vergeefs. In een land, waar de vreemdeling geëerbiedigd wordt, en geene banden des bloeds vereischt worden om al oom en neef begroet te worden, zoude men den inwoners onregt doen door de veronderstelling, dat zij koud en gevoelloos blijven bij zulk eene ellende hunner natuurgenoeten" (D.T. 11.10.1865).

Op 2 Augustus 1865 het 'n komitee onder voorsitterskap van Cornelis van Dijk Van Soelen, die Bloemfonteinse landdros, ontstaan wat geld of goedere moes insamel en uitdeel met die hulp van die distrikslanddroste. Skenkings het gewissel van vier emmer meel en £1 tot selfs £100. Aanvanklik was £5 'n algemene bedrag waarmee persone gehelp is, maar teen 1872 was £20 die minimum (D.T. 4.10.1865; kyk ook GS 1540, Korrespondensie, 15.2.1866: 563 en GS 1541, Korrespondensie, 19.5.1866 tot 4.6.1872: 7-176).

Die armoede was skrikwekkend, want die verliese is deur droogte en sprinkaanplae vererger. Op 1.7.1869 daal die wolprys ook nog met ongeveer 1d per pond en *The Friend* uiter die profetiese woorde: "Het is nu byna tyd om de wolteelt op te geven en te gaan diamanten zoeken en goud graven" (Weideman 1946: 33-48). Hoewel Suid-Afrika in 'n depressie was, het Natal heelwat goedere soos veral lakens en klerasie vir

noodlydendes gestuur. Die Vrystaatse Volksraad het self 10% van alle inkomste uit die verkope van regeringsplase aan die noodlydendes gegee. Vincent Kennard wat beide hande in die oorlog verloor het, het ook £150 van hulle ontvang, terwyl inwoners £121-16-6 vir kunsledemate, wat vanaf Antwerpen bestel moes word, byeengebring het. Selfs hul President het 'n persoonlike bydrae gemaak. Ook persone wat kort hierna bankrot sou speel, se name verskyn op die donateurslys, soos bv. W.B. Beeton, A.B. Roberts, E. Antill en S. Green (D.T. 9.9.1868 en T.F. 21.8.1868).

Naasteliefde en simpatie het die gemeenskap verantwoordelikheid laat aanvaar vir wese, bankrot burgers en noodlydendes. Die Staat het voorgegaan en die burgery het gewillig gevolg.

Plaaslike owerheid

Ordonnansie 8 van 1859 het riglyne verskaf waarvolgens munisipalerade of dorpsrade gestig. kommissarisse verkies kon word en waarvolgens wyke grense en vaste eiendom bepaal is. Alle regulasies was onderworpe aan die goedkeuring van die President en die Uitvoerende Raad. Hul verkiesing, hul diensstaat en inkomstebronne is wetlik bepaal, terwyl deeglike boekhouding van die inkomste- en uitgawerekenings, asook insae van die publiek daarin, gerusstellende bepalinge was. Bloemfontein het in 1859 munisipale status gekry en het met sy honderd dorpsregulasies die voorbeeld gestel waarop andere gevolg het - Fauresmith, later dieselfde jaar, Smithfield

(1860), Philippolis (1864) Jacobsdal (1865), Boshof 1872 en Winburg (1872) (Verschuur 1955: 13-18).

Bloemfontein het die eerste dorpsraad verkies en het weens sy belangrikheid as hoofstad en grootte ongetwyfeld die pas aangegee betreffende die funksies, reëlins en organisasie van so 'n raad. In hul vergaderingsnotules word die aangeleenthede waarmee hulle hul besig gehou het en waarin hulle die voortou geneem het duidelik weerspieël. Strate, brue, watervore kom vanaf die vroegste munisipale vergaderings onder die aandag. Inwoners word gewaarsku om hul beeste snags uit die strate te hou, daar dit tuine verniel en 'n gevaar vir reisigers inhou. Huis- en tuinvuilgoed sou, indien dit in die straat gegooi word op eienaarskoste verwyder word, rondloperdiere sou na 9 nm. geskut word. Geen varke mog op straat verskyn nie, ens. (Munisipale notules 11.4.1864: 140).

Tydens byeenkomste van huis en erfeienaars is besluite van die kommissarisse getoets; eie besluite, soos oor die aankoop van dorpsgrond, geneem en oor erfbelasting gestem, bv. $\frac{1}{2}$ d in die £1. Telkens het hierdie vergadering hierom en om watervoorsiening gedraai. So versoek die kommissarisse 'n erfbelasting van $1\frac{1}{2}$ d in die £1 "... ver den bloei van deze Stad, en daardoor mede te werken, dat zij niet alleen den naam van hoofdstad drage, maar dat zij ook in ieder opzigt den eersten rang moge innemen, als de meest geregelde, en ten volle van water voorziende Stad van dezen Staat" (T.F. 5.8.1864). Reeds by hul volgende vergadering word 'n stadsyker, sowel as 'n beskutting oor die fontein wat die stad

van water voorsien, asook 'n waterleiding daarvandaan na die dorp goedgekeur. Die aanstelling van 'n diensbode om alle loslopervarke op sig te dood volg kort daarna (Munisipale notules 24.8.1864: 144-145 en 3.10.1864: 150-152; kyk ook T.F. 21.12.1866 en Venter 1975: 109-110).

Telkens het diere, maar veral varke, munisipale raadsvergaderings genoodsaak. Dit gee ons 'n aanduiding van hul groot getalle, hul "belangrikheid" en van die ergernis wat hulle die inwoners aangedoen het. Na 28 Februarie 1870 sou alle ongeregistreerde honde gedood word, terwyl die kommissaris reeds in 1867 'n besluit geneem het dat: "Alle varken die na deze op die Straaten of op het Marktplaats gevonden worden zal gedood worden, verder alle Beesten, Paarden, Schape en Bokken die op het straat gevonden worden en zonder voorzien te zijn van een wachter, en daardoor de in het Straat geplante Boomen, in gevaar stelt om vernield te worden, zal geskut worden (Munisipale Notules 26.8.1867: g.p., 7.10.1867: g.p., en T.F. 24.2.1870).

Jaarliks word twee persone as geswore waardeerders voor die vrederegter ingesweer om alle onroerende goedere te waardeer. In 1870 was die waardasie by £82 500 en teen 'n belastingaanslag van 1d in die £1 sou dit 'n inkomste van £343:15:0 beteken. Die belastingbetalers het egter op voorstel van G. A. Fichardt gesekeundeer deur J. F. van Iddekinge slegs ½d in die £1 goedgekeur (Munisipale Notules 14.11.1864: 154-157, 16.11.1868: g.p., en T.F. 2.2.1871).

Ook aangaande die kleurlingbevolking, wat alle persone buiten die blanke ingesluit het, is by geleentheid regulasies aanvaar. So moes hulle na 9 nm. in die aand òf 'n toestemmingsbrief besit òf van die strate af wees, terwyl alle vreemde kleurlinge die stad moes verlaat. Die stadsklerk, J.A. Cameron, is in Januarie 1865 as nie-blanke superintendent aangestel om beheer uit te oefen en sorg te dra dat die 105 vreemde swartmense binne veertien dae die stad verlaat (Munisipale notule 1.12.1864: 160, 12.12.1864: 160-161 en 9.1.1865: 162-164). Spoedig sou die kommissarisse die reg aan die basterbevolking gee tot 'n eie woongebied, asook toestemming verleen daartoe dat hul vee by Brandkop mog wei en by Kafferfontein mag suip. Gedurende oorlogstye sou die swartmense dan egter wagdienste moes waarneem en kommandodiens moes verrig (Munisipale notules 9.5.1865: 174-176 en 17.7.1865: 176-177).

Diensbodes het opdrag ontvang om slegs bokant die huis van staatsprokureur A. B. Roberts wasgoed te was. Eerw. J.G. Morrow van die Wesleyaanse kerk maak ernstig beswaar teen die talle voorbeelde van dronkenskap in die Waaihoekswartwoonbuurt en dit bring mee dat die superintendent, J.A. Cameron, opdrag ontvang om alle nie-blankes wat hul swak gedra, uit die woonbuurt te verjaag en om te verhoed dat blankes hulle daar vestig. Weens die oorlogstoestand het armoedige, beginsellose en agterlike blankes hul klaarblyklik daar gevestig en met drankverkope 'n euwel aangehelp (Munisipale notules 7.4.1868: g.p., 3.8.1868: g.p. en 7.9.1868: g.p.).

Die talle vreemde swartmense bring mee dat daar ernstige werkloosheid ontstaan en dan veral omdat sovele van hulle weier om werk te verrig. Op 'n klagte van J. G. W. Billerbeck, 'n inwoner, kon die kommissarisse poog om enkeles van die dorpsgrond af te verdryf (Munisipale notules 21.9.1868: g.p.). Die superintendent moes ook sorg dat nie-blankes nie nakend op straat verskyn nie, daar dit tot 'n hofsaak en boete kon lei. Om hulle finansiëel te steun kon die stadsklerk gedurende die heersende sprinkaanplaag 1/6 per mudsak sprinkane betaal wat deur 'n nie-blanke ingelewer is. Ongelukkig was die reaksie volgens alle aanduidinge, teleurstellend (Munisipale notules 6.12.1869: g.p. en 20.12.1869: g.p.; kyk ook T.F. 20.1.1870 en 3.2.1870). Om kontrole oor hul werkstatus en blyplek te hê moes alle werkgewers briewe aan hul diensbodes verskaf vir inlewering by die stadsklerk. Al genoemde pogings het meer op maatreëls vir goeie kontrole en beheer gedui as op suksesvolle resultate (Munisipale Notules 19.6.1871 en T.F. 6.7.1871 en 14.9.1871).

Nie alleen watervoorsiening nie, maar ook die bewaring van waterbronne was die taak van die kommissarisse. So moes hulle sorg dra dat daar nie in die regeringsdam en watervoor gemors word nie. Na klagtes in *The Friend* van Jane Walkfast, 'n skrywer se skuilnaam, asook van E. Niemeyer en L. Rasher twee Bloemfonteinse handelaars, by die kommissarisse, word besluit dat niemand na nege in die oggend en voor sonsondergang in die dorpsdam mog bad nie. Dit het die dames wat daar gaan wandel het in die verleentheid gestel, daar baaibroeke nie gebruik is nie. Hoewel Blaaubosch aan die oostekant van die stad 'n

gewilde swemplek was, was dit klaarblyklik te ver. Geen verdere klagtes is egter hierna geboekstaaf nie (Germishuys 1955: 27, Munisipale notules 17.2.1868: g.p., en T.F. 20.12.1867).

Ook in die annale van die stadsvaders was die Hollands-Afrikaanse teenoor die Engelse gevoel waarneembaar. In 1866 het die kommissarisse toestemming verleen dat Chinese lanterns aan die stoepdakke van die mark- en stadhuis gehang mag word, asook dat hout aangekoop kan word vir 'n vreugdevuur op die Markplein na die beëindiging van die tweede Sotho-oorlog. Nadat alle Hollandssprekendes egter hul posisies in die dorpsraad op 17 April 1868 verloor, word besluit dat alle munisipale notules voortaan in Engels geskryf moes word (Badenhorst 1979: 69, Munisipale notules 7.5.1865: 196, 22.6.1868: g.p. en 19.10.1868: g.p.). Weens finansiële druk word die beleid effe versag met die verkiesing van waarn. landdros J.J. de Villiers as voorsitter van die Raad wat dan ook die nodige kennisgewings in beide tale oordra (D.T. 3.2.1870, Munisipale notules 4.1.1870: g.p., en T.F. 20.1.1870 en 3.2.1870).

Die verkiesings van kommissarisse het egter nooit in kleinlike politiekery ontaard nie en met die verkiesing op 22.4.1871 het beide groepe aan weerskante van die taalgrens mekaar voorgestel en gesecondeer (T.F. 27.4.1871). Die uiteindelijke verkose raadslede was almal Engelssprekend en *De Tijd* het die wens uitgespreek dat in 'n toekomstige verkiesing "minder op die geboorte - acte dan op geschiktheid zal gelet worden"

(2.2.1871). Dat dit die Engelssprekende was wat 'n groter belangstelling, met ooreenkomstige groter bywoningsyfer gehad het, blyk duidelik die persone wat verkies is.

Rondloperdiere wat geskut is, is per openbare veiling verkoop indien hul eienaars hulle nie opgeëis het nie. Gedurende die tydperk 1864 tot 1871 is 207 perde, 156 beeste, 59 skape, 8 boerbokke en 2 donkies, op dié wyse verkoop. Perde, die algemene vervoermiddel, se groter beweeglikheid, sy natuur en intellek, was heel moontlik vir die getalsoorwig verantwoordelik. Beeste as melk- en vleisverskaffers asook trekdieren, was veel goedkoper in prys en ons kan aanvaar dat eienaars nie so ernstig na verlorene gesoek het nie. Skape, soos beeste, met 'n veel makker geaardheid, het ook in hierdie kader geval, terwyl daar relatief min bokke en donkies was. Sou verlore en teruggevonde vee se getalle by bg. getel kon word, sou dit 'n aanduiding gegee het van die groot getal diere wat elke dorpsbewoner aangehou het (Badenhorst 1979: 34-35, D.T. 5.2.1864-8.7.1871, GS1, Korrespondensie, g.d.: 240 en T.F. 5.2.1864-8.7.1871).

Aanvanklik het die mark reeds om 5 vm. op die Markplein begin. By elke wa wat rondom die markhuis gestaan het, het 'n vuur gebrand. Sodra dit lig geword het, het waens met hout, wol, voer, ens. bygekom. Kopers en verkopers het mekaar luid gegroet, terwyl swartmense gesels en honde aanhoudend geblaf het. Tussendeur kon die afslaer se stem gehoor word, terwyl die vrouens en kinders, gekuier het of inkopies gedoen het by die nabygeleë winkels en huise. In Bloemfontein het die

markmeester die regeringsklok gelui "... at any time of the day which made people gather and the market commenced. We were weeks and months without vegetables, even potatoes were frequently a rarity, and when fruit, cabbages, etc., were brought to market the market was then so overstocked that a large portion got rotten before it could be used" Fichardt, Dagboek g.d.: 81-82, Levisieur 1944: 15 en Snyman 1970: 46).

As die pryse van die volgende vyf items vergelyk word, kan enkele afleidings daaruit gemaak word (T.F. 5.2.1864 - 8.7.1871).

	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870	1871	Kimberley 1871
Botter per lb	8½d	1/5 ³ /4	1/6	1/5	1/1½	1/1	1/7½	10½d	3/9
Hawergerwe per stuk	8d	6d	4 ³ /4d	7½d	9d	5¼d	4½d	4½d	1/6
Hout per vrag	£1.12.3	£1.11.9	£1.15.0	£1.13.0	£1.11.3	£1.5.6	£1.5.0	£1.7.6	£3.0.
Eiers per dosyn	1/7½	1/1 ³ /4	1/3½	2/8	1/9 ³ /4	1/3 ³ /4	1/3 ³ /4	9d	3/3
Aartappels per emmer	-	4/4½	2/1½	3/3	8/6	7/9	4/3	2/6	6/-

Die vyf verskillende items het nie hul hoogste gemiddelde prys in dieselfde jaar bereik nie. So bereik botter sy piek in 1870, hawer in 1868, hout in 1866, eiers in 1867 en aartappels in 1868. Deurentyd word 'n goeie gemiddelde gehandhaaf en daar is nie werklik konstante, buitensporige stygings of dalings nie; nieteenstaande faktore soos droogtes, sprinkane en die ontdekking van diamante. In Kimberley was die markpryse egter

veel hoër en het die diamantstormloop klaarblyklik 'n veel groter invloed gehad. Tog skryf outeurs ongehoorde hoë Bloemfonteinse markpryse aan lg. oorsaak toe - 'n stelling wat nie op grond van Bloemfonteinse koerantverslae bewys kan word nie (Prinsloo 1955: 282, Theron 1943: 18 en Van Niekerk 1936: 28 en 33).

Vir delwersgemeenskappe is voorsiening gemaak met ordonnansie nr 3 van 1871, waardeur hul plaaslike sake georden is. Bestuursliggame is op elke plaas waarop daar gedelf is, gestig, bestaande uit ses lede met die regeringsinspekteur ampshalwe die voorsitter. Hulle moes deur die Uitvoerende Raad goedgekeur word en het regulasies aangaande kleim-eienaarskap, lisensies, sanitêre toestande, mark, meent, lokasie, strate, ens., neergelê. Slegs by Jagersfontein kon hulle nie goeie orde handhaaf nie en moes die regering later ingryp.

Waar Bloemfontein en Harrismith die enigste twee dorpe met groot konsentrasies swartmense was, het net hulle reeds voor 1870 hieraan aandag gesken. Met landlopery, onwettige plakkery en arbeidsvoorsiening in gedagte, is hierdie mense in lokasies en reservate gevestig, waar hulle, sonder raadpleging, onder kontrole geplaas is. Hier is tot 'n mate na hul materiële en geestelike welvaart omgesien (Van Aswegen 1968: 215-241 en Verschuur 1955: 23-24).

8.2 Die Wetgewende gesag

8.2.1 Die Vrystaatse Volksraad

Die Volksraad het aanvanklik vanaf die eerste Maandag in Februarie vir hul gewone sitting vergader, maar van 1866 af, vanaf die eerste Maandag in Mei aangesien boerderybedrywighede in Februarie en Maart die boere se volle aandag geverg het. Na 1866 kon persone met beginselbesware t.o.v. die neem van 'n eed, slegs 'n plegtige belofte aflê wat dieselfde bindende krag gehad het, aflê. Die volksraadslid was vir die bevolking 'n landsvader en vader van sy kiesers en moes te alle tye so optree dat hulle na hom kon opsien. In die Volksraad was die drag daarom streng formeel met "... swarten rok, swarte broek, swart vest en swarten hoed." Die voorsitter het dan ook by geleentheid lede gemaan om nie die vergadering met ligkleurige klere en hoede by te woon nie. Hoewel die tipe hoed nie streng voorgeskryf was nie, was die hardebolkeil of swart vilthoed die gewildste, met die pluiskeil beperk tot die President, hoofamptenare en konsulêre personeel (Scholtz 1937: 45, Van Schoor 2.4.1954: 12-13, Volksraadsnotules 17.2.1865: 54 en 5.2.1866: 267-271).

Prosedures om wette op die wetboek te plaas was eeuoue gebruike, maar hier het die Volksraad eiesoortig opgetree en selfs telkens van hul eie maatreëls afgewyk. Wetsontwerpe moes ses weke voor die sitting in die regeringskoerant verskyn en eers artikelgewys behandel word na algemene beraadslaging en stemming daarvoor. Dit het egter nie gebeur nie, sodat daar

moelik tussen besluite van die Volksraad en aanname van wetgewing onderskei kon word. Memories of versoekskrifte van kiesers, dikwels naïef, ongekunsteld en onbeholpe is gereeld bespreek. Die volk, met sy node, vrese en versoeke moes geregeer word en die lid moes hom vooraf op die hoogte bring met wat verlang word sodat hy in die Raad toeligting kon verskaf. Slegs hy of die Staatspresident kon wetsontwerpe indien (Van Schoor 2.4.1954: 13).

Die Volksraadsvoorsitter, met die sekretaris wat van buite die Volksraad benoem aan sy linkerkant en die Staatspresident aan sy regterkant, was vir die goeie orde, opening en afsluiting verantwoordelik en moes ook alle ordonnansies onderteken alvorens dit in die staatskoerant gepromulgeer kon word. Die sekretaris moes die eed van getrouheid en geheimhouding aflê en was vir die notule en ondersoek verantwoordelik. Pres. Brand kon aan die besprekings deelneem en kon die staatsekretaris as sy sekundus stuur. Hy het aangedring daarop dat hoofamptenare sittings bywoon, tot frustrasie van lede wat slegs volksverkorenes daar wou toelaat. Die publiek kon sittings stilswyend bywoon en koerantverslaggewers het hul vaste sitplekke gehad (Van Schoor 2.4.1954: 15 en Van Schoor & Van Rooyen 1960: 115).

8.2.1.1 Verkiesings

Elke veldkornetskapskap is in die Volksraad verteenwoordig en hul getalle het van nege en twintig tot vier en vyftig vermeerder in die sestiger-sewentigerjare. Minstens tien kiesers moes 'n

persoon nooi om te staan, waarna hy 'n maand voor die verkiesing positief in die regeringskoerant moes antwoord. Die getal handtekeninge onder die uitnodigingsbrief het dadelik sy gewildheid weerspieël en in die brief is hy verwittig van wat hulle van hom verwag. In sy antwoord het hy hulle op sy beurt bedank en sy siening oor die landsvraagstukke gegee (Van Schoor 26.3.1954: 10-13).

Van politieke partye en stembusse was daar geen sprake nie, maar jy moes jou handtekening op 'n kandidaat se stemlys aanbring, al was daar ook net een kandidaat, indien jy vir hom wou stem. Die verslagvergadering na die volksraadsitting was die enigste vorm van 'n politieke vergadering. In die Raad het die konserwatiewes, die sg. Dopperparty ("Remschoene") onder J. J. Venter ("King Cobus"), pres. Brand telkens geopponeer. Aan hierdie meestal persoonlike aanvalle het die President hom weinig gesteur en oor die algemeen gemaklik met die Raad saamgewerk. Hoewel die sittings kort was, is lang ure ses dae per week gehandhaaf (Barlow 1972: 97, Prinsloo 1955: 283, Van Schoor 26.3.1954: 13 en Volksraadsnotule 5.2.1866: 267-271).

Met die verstryking van W.W. Collins, die sittende lid vir Bloemfontein, se dienstermyn in 1866, is 'n boer M. Steyn en die regeringslandmeter G. Prince genooi om te staan sodat Bloemfontein die verrykende bydrae van 'n verkiesing kon meemaak. 'n Oorwinning van vier stemme vir Steyn ontlok hewige protes by die Engelsgesinde ondersteuners aangesien daar volgens die bepalinge van die nuwe konstitusie gestem is en dit hul man benadeel het. Op 8 Mei 1867 besluit die Volksraad

dat slegs nuwe intrekkers onder die nuwe konstitusie ressorteer en verklaar die verkiesing nietig, waarna die aanvanklike verloorders feesvier deur teervaatjies op die Markplein aan die brand te steek en brandende terpentynballe rond te gooi. Veral adv. H.A.L. Hamelberg, landdros Van Soelen en J.J. Venter word gehekel, uitgejou en met vuurballe bestook omrede hulle die Bloemfonteinse klik verteenwoordig het wat hoër regeringsposte vir Afrikaanssprekendes wou reserveer en hoër salarisse vir regeringsamptenare bepleit het (D.T. 8.5.1867 en T.F. 2.3.1866, 1.6.1866, 24.8.1866, 31.8.1866, 11.1.1867, 18.1.1867 en 15.2.1867).

Ook die Volksraad is nie gespaar nie, want tydens die sitting van Saterdag 10 Augustus 1867 het 'n persoon die ernstige en statige byeenkoms ru versteur deur in die Raadsaal enkele note op sy trompet te blaas. Die voorsitter het uit sy stoel opgespring, maar in die geharwar en pandemonium het niemand die beuelblaser herken nie. Veel later eers is die orde herstel en het die gemoedere bedaar. Na die onsmaklikhede het beide Steyn en Prince hulle van die verkiesing onttrek en is W. Collins onbestrede as verteenwoordiger herkies (D.T. 15.5.1867, 5.6.1867 en T.F. 10.5.1867, 16.8.1867 en 10.1.1868).

8.2.1.2 Lede

Hulle was pynlik bewus van hul verantwoordelikheid teenoor hul kiesers, was bereid om volgens die volkswil te handel en het volgens eie oortuiging in die Raad gestem. *The Friend* het die

groepering boer, republikein en N.G.K.-lidmaat, teenoor die Engelse party geaksentueer en sodoende verdelings en faksies, waarvoor daar nie altyd nodigheid was nie, geskep (Van Schoor 23.4.1954: 52-53 en Van Schoor & Van Rooyen 1960: 113). Die volksraadslid moes sy kiesers te alle tye met raad en daad bystaan en die amptelike moes altyd vir die gewone burger verstaanbaar gemaak word. In die Volksraad is daar geen godsdienstige vereiste gestel nie en die andersdenkende het in die oorheersend Afrikaner-republikeinse instelling vrese laat verdwyn en met vernuwende idees na vore gekom. Hul invloed was onbeduidend, maar stimulerend. Hier het regsgeleerde, handelaar, teoloog, mediese praktisyn en boer mekaar wedersyds aangevul om 'n sukses van die landsbestuur te maak. Hul afhanklikheid van mekaar word duidelik tydens die vertrek van H.A.L. Hamelberg weerspieël (Muller 1889(a): 179, Scholtz 1937: 45-47 en VR5, Notule, 2.5.1871: 571).

In hul werksaamhede was hul rustig en deurdag en min kon dié gang van sake versteur. Tydens 'n spesiale sitting in November 1870 sterf raadslid J.H. Cloete en word hy met die nodige respek vir £10-0-0 deur 'n vervoerkontrakteur, J. McRae, na sy plaas Bethal vervoer. Volksraadslede het 15/- per dag plus reiskoste ontvang en op daardie stadium het 36 raadslede £206-2-6 vir dié vier sittingsdae gekry (TG 352, Staat, Desember 1870: g.p.).

8.2.2 Stemreg

Alle burgers moes hulle vanaf sestienjarige ouderdom of by ontvangs van hul burgerskapsertifikaat by die veldkornet registreer en was tot op sestig dienspligtig. Op agtien kon hulle vir veldkommandante en veldkornette stem maar eers op 21 vir die Staatspresident en volksraadslede. Burgers moes hier gebore Vrystaters wees, of 'n bewys van goeie gedrag van sy vorige woonplek voorlê en 'n belofte van trou teenoor die Vrystaat voor die Staatspresident aflê. Hulle moes vaste eiendom t.w.v. £150 besit, of vaste eiendom met 'n huurwaarde van £36 per jaar huur, 'n vaste inkomste van £200 per jaar hê of die eienaar van roerende goedere van £300 wees. Op 9 Maart 1866 word meerderjarigheid, £200 jaarlikse inkomste en driejarige verblyf vir immigrante verpligtend - 'n saak wat tot ernstige ontevredenheid in die Bloemfonteinse verkiesing sou lei (Ordonnantie-boek 1881: 32-33 en Van Schoor 9.4.1954: 14).

8.2.3 Die Vrystaatse konstitusie

Dit was prakties en sprekend van die inwoners. Slegs enkele vereistes is gestel, wo. die reëling dat die oudste lid die voorsitterstoel moes inneem, totdat die nuwe voorsitter van die Volksraad verkies is; dat die regeringsekretaris die goeie verhoudinge tussen en die moraal onder regeringsamptenare moes opbou en dat die President alleen verantwoordelik was vir buitelandse onderhandelings. Hier was diplomاسie en goeie oordeel die wagwoord - 'n terrein waarop pres. Brand hom as

briljant sou bewys. In die Volksraad het hy somtyds teenstand ondervind en moes hy met sy agtergrond, begrip, insig en meerdere kennis aspekte manupileer, sonder om totalitêr op te tree - dit sou hom nie toegelaat word nie. Hoewel die oppergesag van God nie skriftelik in die konstitusie erken is nie, het daaglikse getuienis van President en lede dit onderstreep (Ordonnantie-boek 1881: 42 en Scholtz 1937: 52-54).

Die konstitusie het aan die bepaling dat dit aan die vereistes van die individu en volk waarvoor dit bedoel is, moes beantwoord, voldoen. W.P.M. Kennedy, konstitusionele historikus het die volgende aangaande die Vrystaatse konstitusie gesê: "The constitution was one of the most admirable that ever existed. It did not have the weakness of an upper chamber, nor the constant appeal to the electorate when the house differed from the executive ... The simplicity and conciseness of the phraseology of all its legislative enactments might well replace the ponderous complexities of modern legislation" (Albertyn 1971: deel 6, 213 en Kennedy & Schlosberg 1935: 31).

8.2.4 Vrystaatse ordonnansies

Vir die ordening en beskerming van hul daaglikse lewe het regering en burgers besluit om reëls wetlik vas te lê. Dit was selfdeurdag om hul eiesoortige staatsbestel te orden volgens hul behoeftes, hul vrese, hul gebruike - vir hul mense, deur

hul mense. Die vernaamste ordonnansies wat tussen 1864 en 1871 op die wetboek verskyn het, was o.a.:

Nommer 1 van 1864: Dit het gehandel oor die vervoer van krygsbehoefte deur die Vrystaat en die maatreëls wat daarmee gepaard gaan. As 'n vriendskapsgebaar is dit nie van die ZAR verwag om invoergeld te betaal nie (Ordonnantieboek 1881: 188-189 en Scholtz 1937: 39).

Nommer 1 van 1866: Die kommandowet het die President gemagtig om die burgers op te roep. Almal tussen sestien en sestig, van die blanke ras, moes te alle tye perd, saal, toom, geweer, 'n $\frac{1}{2}$ pond kruit, dertig koeëls en agt dae se padkos gereed hou. Veldkornette het die reg op kommandering gehad en ontduikers kon met £37.10.0 of drie maande tronkstraf beboet word. Grondeienaars buite die OVS moes 'n plaasvervanger stuur of £40 in die staatskas stort, sou hulle self nie kon kom nie. Slegs in noodgevalle was anderskleuriges dienspligtig. Die wet was prakties, geldbesparend en het by die boer se lewenswyse aangeskakel (Ordonnantie-boek 1881: 189-195).

Nommer 2 van 1865: Die okkupasiewet het grensgebiede bevolk met boere, dorpsbewoners en goedgesinde swartmense in reservate. Blanke burgers het plase van 1500 morg groot op die grens ontvang, maar moes 'n huis daarop bou en dit bewoon, asook sy £1-10-0 rekognisie per jaar en £4 vir die grondbrief betaal. Die regering wou hiermee 'n menslike buffer teen verder aanvalle skep, die ekonomie verbeter en jongmanne, asook huurders 'n eie stuk grond gee. Hierdie was eweneens 'n

eenvoudige, georganiseerde, goedkoop verdedigingsstelsel, eie aan die Republiek (Ordonnantieboek 1881: 196-199).

Nommer 3 van 1866: 'n Kommandant is by Molappo geplaas om kriminele sake te hanteer, terwyl Molappo en sy kapteins na die siviele sake sou omsien. Hy kon in die gebied onder beskerming van die Vrystaat bly, maar moes as vasal sekere belastings betaal en ooreenkomste stiptelik nakom (Ordonnantieboek 1881: 200-202).

Nommer 4 van 1866: Die weesheer sou minderjarige weeskinders versorg, 'n voog aanwys en die testament ten uitvoer bring.

Nommer 5 van 1866: Sotho's is hierdeur verbied om die Vrystaat sonder 'n pas, met wapens en in groepe groter as vier te besoek. Hulle kon slegs met skriftelike verlof van 'n landdros, vrederegter of veldkornet perde terugneem na Basoetoland. Vyandigheid en perdediefstal was die oorweging hiervoor.

Nommer 6 van 1866: Dit het gehandel oor die verkoop van opgemete plase, gronde aan Moroka, grond as waarborg vir papiergeld, hutbelasting, sussesieregte, ens (Ordonnantieboek 1881: 202-209).

Nommer 3 van 1867: Rekognissiegelde moes stiptelik betaal word en £5 sou jaarliks gehef word indien persone nie hul plase bewoon het nie.

Nommer 4 van 1867: Invoer- en seëlbelasting was op alle permitte van toepassing.

Nommer 1 van 1868: Moeders moes alle kindergeboortes aanmeld om te verhoed dat ongewenste kinders agtergelaat word.

Nommer 2 van 1868: Verbeterde posaangeleenthede word hierin aangespreek.

Nommer 4 van 1868: Dit handel oor die terugbetaling van hereregte onder sekere omstandighede (Ordonnantie-boek 1881: 209-213).

Nommer 1 van 1869: Om handelaarsoneerlikheid te beperk is 'n meesterstel van alle mate en gewigte deur die T.G. in bewaring geneem. Van landdroskantore kon kopiestelle gehuur word om mate en gewigte te yk, wat te enige tyd deur 'n landdros, vrederegter of hoofkonstabel geïnspekteer kon word.

Nommer 2 van 1869: Misdaad teen die staat waar sommige inwoners telkens om Britse heranneksasie gevra het, was die oorsaak. Diégene was strafbaar vir hoogverraad en gekwete majesteit (Ordonnantie-boek 1881: 213-216).

Nommer 1 van 1870: Boetebos (Xanthium Spinosum) moes uitgeroei word.

Nommer 2 van 1870: Dit het aan vrederegter groter magte gegee om rusverstoorders, oproermakers, rondlopers, diewe, kyfers en

moontlike brandstigters, tot 24 uur tronkstraf of £5 boete te vonnis. 'n Teeneis was onmoontlik tensy haat of kwade gevoelens bewys kon word (Ordonnantie-boek 1881: 216-219).

Nommer 2 van 1871: Hutbelasting vir alle gekleurdes wat staatsbeskerming geniet het, diensbodes uitgesonderd, is hiermee ingestel. Boetes vir valse verklarings, waarvan helfte na die informant en die helfte na die staat sou gaan, is neergelê. Die belastinggaarder het 6% kommissie ontvang en die landdros moes jaarliks alle state kontroleer - 'n effektiewe, goedkoop, praktiese maatreël.

Nommer 3 van 1871: Voortaan moes die ontdekking van alle edelgesteentes en kosbare metale by die landdros aangemeld word sodat die regering na inspeksie die gronde kon koop of met eienaarstoestemming beheer. By regeringstoestig was die eienaar op die helfte van die lisensiegelde geregtig, maar hy moes alle regulasies betreffende hout, water, weiding, geboue, landerye, ens. onderhou. Diegene wat die regeringsinspekteur bygestaan het, sou voorregte ontvang wat hulle wetgehoorsaamheid kon verseker.

Nommer 4 van 1871: Boedels en aanverwante sake word hierin aangespreek (Ordonnantie-boek 1881: 219-234).

8.3 Regtelike gesag

Die regtelike mag was in die hande van die geregshowe waar die landdros die mag van siviele kommissaris en resident

magistraat beklee het. Kriminele sake wat in eerste instansie voor die hoër hof gebring word, word deur 'n jurie beoordeel. Die Volksraad was die appèlhof tot 15.2.1864 toe die onafhanklikheid van die regbank erken is en die President en Uitvoerende Raad die funksie moes oorneem. 'n Onafhanklike regbank het groter vertroue by minderheidsgroepe, andersdenkendes en ander moondhede t.o.v. die regeringstelsel gebring (Ordonnantie-boek 1881: 36, Scholtz 1937: 80-98 en Van Schoor Augustus 1860: 7).

8.3.1 Die Romeins-Hollandse regstelsel

Die Hollandse juris, Simon van Leeuwen, het met sy boek *Het Roomsche Hollandse regt*, die vader van dié term geword, wat die algemeen-geldende reg in die Vrystaat was en sy oorsprong in twee afsonderlike stelsels gehad het. Plaaslik is dit veral langs die weg van wetgewing en regspraak deur die Engelse reg beïnvloed, veral m.b.t. die handelsreg, administratiewe reg, bewysreg en prosesreg (E.v.d.W., IV 1971: 658 en VIII 1971: 523).

8.3.1.1 Die landdros

Die landdros, bygestaan deur die landdrosklerk, het die bestuur van die distrikte behartig. Hy het lisensies uitgereik, veldkornette beheer, die weesheer en registrateur van aktes verteenwoordig, toesig gehou oor die posmeester, openbare geboue en die wapenhandel en was burgemeester van die dorp as dit nie 'n dorpsbestuur gehad het nie. Hy was die

vaderfiguur, klaagmuur en sieketrooster van die gemeenskap. Beide bekwames wo. F. McCabe van Bloemfontein en J.G. Siebert van Fauresmith en onbekwames wo. J.A. Smellekamp en C. van Dijk Soelen van Bloemfontein, asook P.J. Fourie van Boshof het die banke gevul (Prinsloo 1955: 303 en Van Rensburg 1952: 197-198).

Ongeag sy skamele salaris van ongeveer £300 per jaar moes hy dagvaardings bestel, sake wisselende van bloedskande tot rusverstoring verhoor, voorsitter van die landskommissie wees en rekognisie vasstel en invorder. In 1866 het agterstallige rekognisie wat landdroste moes invorder £19 853-5-10 bedra. Ten spyte van hierdie lastige taak moes die landdros steeds vertroueling en vriend van die inwoners bly. In Bloemfontein was die landdros ook nog T.G., moes hy Volks- en Uitvoerende Raadsittings bygewoon, Raadsbesluite aan veldkornette oordra, die Raadsaal netjies hou, by afsterwe van die President die Uitvoerende Raad byeenroep en by kortstondige afwesigheid, sy plek vul (LHT 2/2/1/5, Brieweboek, 14.7.1868: 235-236 en Van Rensburg 1952: 236-237). Sy pligstaat sluit verder die reëlings i.v.m. die uitroei van boetebos, volksgesondheid en welsyn, die versorging van gevangenes, die verskaffing van rytuie vir dokters, vuil watervore en siek diere in. Hy moes siekes laat inent, plaasproduksie verhoog, heerdienbodegeskille bylê, aandklokreëls en paswette toepas, mate en gewigte yk en huwelike bevestig (GS 1577 Huwelikslisensies, Desember 1868 tot Februarie 1869: 11-19 en Van Rensburg 1952: 240-253).

Hy moes vir die opvoeding van die jeug verantwoordelikheid neem, geweerlisensies, vendusiegelde en delwerslisensies uitreik en was die munisipale-, veldkornet-, Volksraad- en presidentsverkiesingsbeampte. Die amptenary onder hom was sy verpligting. Voor aanstelling moes hy £750 deponeer en die Staat van twee waardige borge voorsien. Dis 'n vraag of hy met so 'n werkslading in alle opsigte werk van hoë gehalte kon lewer? (TG 352 Staat, November 1870: g.p. en Van Rensburg 1952: 256-272). Beide landdros J de Kock en later landdros H. Canisius van Harrismith word weens wanbestuur verkla, maar die bewyse het ontbreek. In lg. geval poog J.M. Howell selfs om hul gemeenskaplike vrymesselaarstrou te gebruik om pres. Brand van landdros H. Canisius se onderdrukking te oortuig, maar sonder sukses (GS 497, Korrespondensie, 15 en 16.5.1871: 179-184, GS 1592, Korrespondensie, 19.5.1871: 154 en VR 579, Korrespondensie 8 en 30.4.1864: 111-112).

8.3.1.2 Die heemrade en jurie

Uit die eerbaarste ingesetenes van elke distrik het die Volksraad elke twee jaar ses heemrade gekies. Hulle het die jurisdiksie van die landdroshof vergroot en was vir die onbekwame landdros tot groot steun, maar vir die bekwame 'n straf daar hulle 'n uitspraak teen sy mening kon gee. Dié stelsel het 'n gesonde belangstelling in die regstelsel bewerkstellig. Hulle het 10/- per dag ontvang en het siviele sowel as kriminele regsbevoegdheid gehad. (TG 857, Staat, Junie 1864: g.p. en Van Rensburg 1952: 200-203).

Die jurie van nege het 'n bepaalde strafsak saam met 'n regter verhoor. Die gebruik kom uit die Engelse regstelsel en hulle moes slegs uit die voorligting van die landdros en hul eie waarneming besluit of die aangeklaagde skuldig of onskuldig was. Die stelsel het later in onbruik verval (HG 1/1/1/20, Notule, 13.7.1868: g.p., HG 1/1/1/39, Notule, 20.8.1868: 195-206 en Scholtz 1934: 177).

8.3.1.3 Die landdrosklerk

Teen £165 per jaar was hy posmeester, vrederegter, seëluitdeler en in Bloemfontein, ook betaalmeester van die artillerie teen 'n verdere £2-1-8 per maand.

Hy was die landdros se plaasvervanger, terwyl die landdroskantoor in Bloemfontein ook die opleidingsentrum vir landdrosklerke was (TG 253, Staat, Julie 1870: g.p., TG 857, Staat, April 1864: g.p., TG 1304, Staat, Januarie 1866: g.p. en Van Rensburg 1952: 228, 255 en 276).

8.3.1.4 Die gevangenis

Tronkgeriewe het onder die swak finansiële posisie gely. Tog het rantsoene, klere, seep en mediese behandeling van gevangenes groot uitgawe meegebring. Slegs voedsel het 2/3 per dag vir elke blanke en 1/6 per dag vir elke nie-blanke bedra. Alle voedsel was aan die toets, "behoorlijk gekookt voedsel", onderworpe. Die grootste enkele klagte teen die tronke was dat prisoniers na willekeur ontsnap het. Hoewel Ladybrand sonder

'n tronk moes klaarkom, was Bloemfontein, Boshof, Kroonstad en Smithfield se geboue totaal ontoereikend. Op Harrismith het drie blankes by geleentheid uit die tronk ontsnap, drank gaan aankoop en hulle binne hul eie sel smoordronk gaan drink, waar die sipier hulle die volgende oggend aangetref het (Steytler 1932: 86, T.G. 2531, Staat, April 1870: g.p., T.G. 2965, Staat, Julie 1871: g.p., TG 3087, Staat, September 1871: g.p., en T.F. 20.1.1865).

8.3.1.5 Teregstellings

Openbare teregstellings met gepaardgaande drama en traumatiese ervarings word in beide Bloemfontein en Fauresmith in detail omskryf. Die afskrikwaarde van hierdie teregstellings moes die barbaarse gebruik regverdig, veral waar dit van begin tot einde deur kinders gade geslaan is (Alheit 1948: g.p., Korrespondent 6.6.1947: 31-49 en T.F. 31-7.1868).

8.3.2 Die howe

Feesdae- en Sondaie uitgesonderd, was die landdroskantoor tussen 9 vm. en 12 vm. asook tussen 2 nm. en 4 nm. oop. Die hof het daaglikse kriminele sake tussen genoemde ure verhoor, terwyl siviele sake slegs op Dinsdae en Vrydae tussen 11 vm. en 4 nm. gehanteer is. Om die vegtende burgers gedurende die Sotho-oorloë teen siviele eise te beskerm het pres. Brand die howe gesluit. Ook het hy hom voortdurend vir die aanstelling van 'n hoofregter beywer, maar dié sou eers in 1874 'n werklikheid word. (Van Rensburg 1952: 201 en 216-217).

8.3.2.1 Die appèlhof

Vanaf die rondgaande howe kon hierheen geappelleer word. Die hofkoste was dieselfde as vir die rondgaande howe, maar die Staatspresident is hierdeur in geskille betrek terwyl hy as Staatshoof eintlik daarby moes gestaan het (Van Rensburg 1952: 135-140).

8.3.2.2 Die rondgaande hof van verenigde landdroste

Hierdie hof het oor beide kriminele en siviele sake bo £75 wat direk geëien het of deur die laerhof as appèlsake daarheen verwys is, onbeperkte jurisdiksie gehad. Drie landdroste was op die bank. Die sittings is jaarliks in een distrik of twee tot drie distrikte gesamentlik gehou met die landdros van die spesifieke distrik as "... the Judge in Chambers of his district, and all interlocutory orders are made by him." Hierdie voorsittende landdrospos is egter dikwels aan die mees senior van die drie gegee, terwyl die prosedure in vaste orde gevolg is (HG 1/1/1/39, Notule, 20.7.1868: 195, HG 1.1.1.90, Notule, 5.7.1864: g.p., HG 1.2.1.82, Notule, 9.11.1870: 167, HG 1/2/1/96, Notule, 5.8.1869: 314-315 en Volksraadskommissie 1884: 12-13).

Opsommend van die notules van die hoër howe kan enkele opmerkings gemaak word. Dit het netjies en volledig voorgekom en selfs die bronne waarna aanval en verdediging verwys is, is stiptelik genotuleer. So word o.a. aangehaal uit die werke van

Van Leeuwen IV, boek 37, pp. 172-173; Lybrecht, 2de deel, p. 351; Hubert, p. 234; Grotius, p. 66 en Van der Linden, p. 176. Hoe gering ook al, laat dit tog die saak meer professioneel vertoon (HG 1.2.1.82, Notule, 9.11.1870: 170-175 en HG 1/2/1/96, Notule, 5.8.1869: 314-315).

Enkele burgers word daarvan aangekla dat hulle geweier het om grensdiens te verrig en skuldig bevind aan oortreding van artikel 24 van ordonnansie 3 van 1868. So word J.X. Merriman hieraan skuldig bevind en tot £1-10-0 of ses dae gevangenisstraf gevonniss, met die toevoeging dat die veldkornet hom weer moet opkommandeer (HG 1/1/1/80, Notule, 15.10.1868: g.p.). Oortreding van artikel 13 van ordonnansie 1 van 1866 het veel meer voorgekom en so was daar nege en vyftig klagtes op die Bloemfonteinse hofrol in Julie 1868 (HG 1/1/5/1, Hofrol, Julie 1868: g.p.).

Hierdie weiering om kommandodiens te doen het tussen 1864 en 1870, sewe en negentig keer voorgekom en oortreders is meestal met 'n boete van £37-10-0 of drie maande gevangenisstraf gevonniss. Die steekproef het 190 kriminele sake en 226 siviele sake ingesluit. Hierdie sake figureer in die notules van howe, sowel as in die kolomme van *De Tijd* en *The Friend* tussen die einde van 1864 en die einde van 1870. Ten opsigte van kriminele hofsake kan 12 appèlhofsake, 45 rondgaandehofsake en 133 laerhofsake uitgelig word en dit dui op die volgende. Van die 97 persone wat geweier het om kommandodiens te doen het 70 Afrikaanse vanne, 21 Engelse vanne en was 6 kleurlinge. Ook het 8 persone met Afrikaanse vanne en een man met 'n Engelse

van uit die kommando gedros. Hiernaas was aanranding die mees algemene oortreding; 20 in getal. Daar was 19 veediefstalle en 15 ander diefstalsake. Hiervan was 11 en 6 onderskeidelik blanke oortreders. Veediefstal deur die onderdane van Moshesh gepleeg is uiteraard nie ingereken nie. Daar was 10 bedrogsake en 5 sake t.o.v. pligsversuim en moord. Vir lg. sake word twee kleurlinge opgehang en vir twee blanke mans en 'n kleurlingvrou was daar versagtende omstandighede. Verder was daar vir rusverstoring, 3, en dronkenskap 2 sake, terwyl verkragting, magskending, laster, spioenasie en meined 1 saak elk verteenwoordig het.

Ten opsigte van die vonnisse was daar 110 persone wat tronkstraf met 'n keuse van 'n boete ontvang het. 28 Persone het tronkstraf sonder keuse van 'n boete ontvang en tussen hulle, het 13 ook nog lyfstraf gekry. Slegs 23 Persone is onskuldig bevind en ontslaan, Van hulle het 14 Engelse vanne en 8 Afrikaanse vanne gehad, terwyl een 'n kleurling was. Alle swartmense is op daardie tydstip onder die term kleurling ingesluit. Ook was daar 9 ontsnappings, 8 kleurlinge wat lyfstraf ontvang het en 4 wat 'n keuse van 'n boete of lyfstraf gekry het. 'n Verdere 6 persone word na 'n waarskuwing ontslaan en 2 kry doodstraf.

Uit 'n steekproef geneem uit 226 siviele sake, waarvan 112 sake van die rondgaande hof was; 'n verdere 76 appèlsake wat voor die rondgaande hof gediën het, en 38 landkommissiesake kan die volgende gekonstateer word. Skuld was die grootste oorsaak van siviele twiste; wisselend van bedrae tussen £6 en

£7 500 - 127 in totaal. Dit sou gevolg word deur 56 sake rakende grondbriewe, transportdokumente, grondeise, ens.; 33 appèlle teen landkommissie uitsprake, 7 boedelafhandeling-sake, 1 appèl oor die weesheer se besluit, 1 egskeiding en 1 struweling oor 'n perd. Van die sake word 83 gewen en 76 verloor, terwyl 24 uitgegooi is of uitgestorwe was. Uitgestelde sake het 29 beloop terwyl 3 in der minne geskik en 1 in kamera gehou is. Waar geldbedrae verskuldig was, is rente van 6 tot 8 persent per jaar gehef en 'n invorderingsfooï van 5%. Opmerklik is die talle sake waarby die Standard Bank betrokke was en wat almal om skuld gedraai het. Die sake word ook almal ten gunste van die Standard uitgewys teen 'n tempo wat werklik 'n bedreiging vir die Staat kon inhou. Die uitsetting van dié bank was die regering se alternatief om 'n oorname van duisende morg grond en van die Bloemfonteinse bank te voorkom. Blykbaar was 'n verskansde monopolitiese posisie die Standard se einddoel. So bv. word die volgende persone aan bankskuld skuldig bevind: D.F. Straus[s]: £1 500 skuld, (HG 1/2/1/82, Notule, 9.11.1870: 169), C. I. N. Lotz, £175-4-0 (HG 1/2/1/111, Notule, 25.9.1871: 182-183). A.S. Van der Walt: £225 en 12% rente en 5% kommissie van 14 Februarie 1865 en £1-10-6 onkoste. J. Butler: £1 423-12-3 en 6% rente vanaf 31 Mei 1864, ens (HG 1/2/1/96, Notule, Augustus 1869: 262-282).

In die gevalle waar partye nie by die hof opgedaag het nie, veral wat landkommissiesake betref, is die protes as vervalde verklaar (HG 1/3/1/2, Notule, 29.11.1874: 1-4).

'n Saak in die regspleging wat dadelik opval is die netjiese en volledig uiteengesette vorms, wo. die besondere lasgewing, die akte van beskuldiging en die lasbrief vir huisdeursoeking getel het. Uiteraard was dit ook 'n teken dat geregtelike sake nie sommer lukraak afgemaak en ongekontroleerd en ongeregistreerd sonder inagneming van menslike waardigheid, deurgevoer is nie. Alle vorms was keurig gedruk, netjies ingevul en behoorlik onderteken (HG 7/1/1/1, Lasgewing, 23.12.1864: g.p., HG 1/1/4/29, Acte van Beskuldiging, Oktober 1869 g.p., HG 1.2.4.92, Lasbrief, 8.1.1869: g.p. en SP 240, Notule, 18.3.1870: g.p.).

8.3.2.3 Die laer howe

Hierdie howe het jurisdiksie gehad vir 'n borgstelling van £100, kon gevangenisstraf van drie maande of 'n maksimum boete van £5 of 25 katshoue, met of sonder hardepad, oplê. 'n Hof van landdros en heemrade kon veel swaarder strawwe oplê, maar ook dit het die geharde misdadiger nie afgeskrik nie (LB 1/1/1/1, Notule, 1.6.1864: 5-7).

Die Vrystaatse regering was ten volle bewus van die standaard van hul landdroste in die laer howe en slegs 'n tekort aan finansies het die landdroseksamen waarop die inwoners van Smithfield aangedring het, gekelder. Hoër salarisse om beter aansoekers te trek, het dieselfde lot te beurt geval. Die ouditeur-generaal en die staatsprokureur het met besoeke en sinvolle korrespondensie gepoog om die effektiwiteit van die swaar belade landdros te verhoog. Kriminele en siviele sake,

asook hul brieweboeke was reeds bewys genoeg van hul haas onmoontlike werklading (LB 1/1/1/1, Notule, 1.6.1864: 5-7, LB 1/2/2/1, Notule, 1864-1871: g.p., LB 2/2/1/1/2, Brieweboek, 1864-1871: 10-329 en TG 341, Staat, Desember 1869: g.p.).

Weens die voorsitter van die Uitvoerende Raad se regsagtergrond, was Vrystaters veilig t.o.v. sake wat na die appèlhof verwys is. Nie alleen pres. Brand nie, maar ook H.A.L. Hamelberg en W. Collins het hierdie sekerheid versterk. Die hof het twee keer per jaar in Bloemfontein vergader en het tussen 1864 en 1871 'n dertigtal sake gehanteer. Die hofprosedure was rustig en elkeen, hetsy hy skuldig of onskuldig gepleit het, se saak het die volle proses deurloop. Lyfstraf vir anderskleuriges was die enigste aspek wat op onderskeid gedui het, heel moontlik omdat dit vir hulle so moeilik was om boetes te betaal. Die talle siviele eise wat om skuld gewentel het, het die geldtekort onderstreep, terwyl slegs een skeisaak, nl. dié een van die egpaar Pieterse in 1864, opgemerk is (HG 1/2/1/25, Notule, Oktober 1868: g.p., HG 1/2/1/44, Notule, 22.6.1864: 167, LB 1/1/1/1, Notule, 5.4.1865: 8-9 en UR 74, Sakerol, 1864-1871: g.p.).

8.3.3 Regspraktisyns

Ordonnansie 3 van 1859 het regspraktisyns wat in die Vrystaat deur advokate, prokureurs, agente en notaris se verteenwoordig is, se tariewe vasgestel (Ordonnantie-boek 1881: 178-179 en Schoonees 1965: 688).

8.3.3.1 Die staatsprokureur

Hy was die openbare vervolger van die staat, maar kon in siviele sake die belange van òf die klaer òf die beskuldigde behartig. In die appèlhof was hy die aanklaer, maar in die laerhowe is hy deur die landdrosklerk verteenwoordig. Inhegtenisnames, getuies, dagvaardings en beëdigde verklarings, asook die optrede en gedrag van landdrosklerke was op sy pligstaat. Sou lg hul aan pligsversuim skuldig maak, kon hy hulle selfs by die Staatspresident verklae. Hy kon weier om te vervolg en moes landdroste geredelik bystaan indien sake vir hulle moeilik was. A. B. Roberts was 'n steunpilaar in Vrystaatse wetgewing, maar het as gevolg van sy weiering om persone weens laster te vervolg in ernstige botsing met die President en die Volksraad gekom. Sy opvolger in 1870 was L.J. Papenfus wat beslis nie oor sy objektiewe helderheid beskik het nie, maar tog pligsgetrou en ywerig was (Scholtz 1937: 124-130 en 180-181, asook Van Rensburg 1952: 222-225).

Landdroste het gereeld by die staatsprokureur advies gevra om te verseker dat hulle reg opgetree het (Prinsloo 1955: 323-324, SP 14, Korrespondensie, 28.11.1867: g.p., 16.1.1868: g.p., 29.1.1868 en SP 133, Brieweboek, 6.12.1867: g.p., 21.1.1868: g.p. en 4.2.1868 g.p.).

8.3.3.2 Advokate

Die advokaat was 'n raadsman in regsake in opdrag van 'n prokureur en pleitbesorger in die hewe. Die enigste praktiserende advokaat in die Vrystaat was H.A.L. Hamelberg, wat in April 1871 amptelik om gesondheidsredes na Nederland teruggekeer het, maar ook om aan sy seun die voordeel van Europese opvoedingsinrigtings te gee. Met sy vertrek het hy sy praktyk aan A.D. Voigt en C.J. Vels oorgedra. Hy het hulle ten sterkste aanbeveel en hulle sou sy uitstaande sake afhandel. Die advokaat in Winburg B. de la Faille het nie gepraktiseer nie (De Kock 1968: 365, Spies 1952: XVII, T.F. 5.2.1864, 6.4.1871 en Venter 1975: 107).

8.3.3.3 Prokureurs

Die Volksraad het hulle as regsgeleerdes toegelaat, waarna hulle in strafsake sowel as siviele sake voor laerhewe en tribunale kon optree. Hulle kon ook boedels beredder, regsadvies gee, korrespondensie namens kliënte voer, testamente opstel, ens. Hiervoor het hul 'n voorgeskrewe vergoeding ontvang (E.v.d.W. VIII 1971: 349 en Ordonnantieboek 1881: 178). Die Vrystaat het talle goeie prokureurs gehad, wo. J.A. Smellekamp, wat in 1866 oorlede is, W.W. Collins, F.K. Höhne, O.C. Kays, C.C. Matthey, W.C. Peeters, A.D. Voigt en C.J. Vels. Matthey van Philippolis en Peeters van Smithfield het waardevolle werk op die platteland gedoen (De Kock 1968: 760, MSF 1/1/1/1, Notule, 7.4.1870: 205-207 en T.F. 1.6.1866, 29.6.1866).

8.3.3.4 Agente en notaris

'n Agent, soos o.a. James Dick, kon as verteenwoordiger vir 'n persoon of firma optree, kon geld of goedere namens iemand invorder teen 'n kommissie van 10% op £10, 5% op £100 en 2½% daarna. Hy kon ook namens 'n kliënt in die laerhof verskyn. 'n Notaris het ooreenkomste, aktes, kontrakte, ens. opgestel en beide sy en die agent se fooie is deur ordonnansie 3 van 1859 vasgestel. Waar die prokureur 'n jaarlikse lisensie van £20 moes uitneem, het die agent £10 en die notaris £5 betaal (Ordonnantie-boek 1881: 178-179, Scholtz 1937: 137, Schoonees 1965: 26 en 572 en T.F. 20.4.1866).

Prokureurs C.C. Matthey, O.C. Kays, W.C. Peeters, A.D. Voigt en H.A.J. Bier was aanvanklik agente wat hul na die nodige eksamen in genoemde beroep bevind het. G.C.A. Jonas en C. Bredell was agente wat testamente opgestel, oordragsdokumente en verbande gehanteer, vertaalwerk gedoen en kliënte in die laerhowe verteenwoordig het. Henry E. Sanger was 'n algemene, grond, wet-, plaas- en kommissieagent en het ook uitstaande skulde ingesamel. In Kroonstad was E.B. Truter algemene agent, notaris, vendusieafslaer en geswore waarde rder met sy kantoor in die hoofstraat en met o.a. die Vrystaatse Staatspresident as sy referent. Die regsberoep was op 'n vaste voet en is streng beheer (Ordonnantie-boek 1881: 184-185, Regeringskoerant 28.12.1870, T.F. 23.10.1868, 3.2.1870, 5.5.1870 en 20.4.1871).

J.J. Raaff (jr) en G.C.A. Jonas was geswore vertalers, terwyl W. McKechnie, na die nodige eksamen, ook in 1869 toegelaat word om as vertaler op te tree (T.F. 30.9.1869 en 9.6.1870).

8.3.4 Regstoepassing

Dit was in die hande van die polisie, die balju, die vrederegter en die veldkornet.

8.3.4.1 Die polisie

'n Geldtekort het die instelling van 'n onafhanklike polisiemag gekelder en dorpe moes hulle met hoofkonstabels en konstabels op die dienslys van 'n staatskantoor behelp. In Bloemfontein het konstabels F. Schuman en M. Van Rensburg hul weeklikse salaris van 7/- van die betaalmeester van die artillerie ontvang. In ander dorpe het die landdros beheer uitgeoefen en het hoofkonstabels £45 en konstabels £40 per jaar ontvang. Die sipier, wat ook onder die polisie geressorteer het, se salaris was £75 per jaar of £90 per jaar in die geval van groter tronke (TG 252, Staat, Julie 1870: g.p., T.G. 857, Staat, April 1864: g.p., en T.G. 3425, Staat, Januarie 1871: g.p.).

In Februarie 1865 het die Volksraad £10 000 vir 'n doeltreffende polisiemag bewillig, maar die Sotho-oorloë het die plan laat faal. In 1867 is die saak weer gesteun, maar het 'n geldtekort dit nog steeds onuitvoerbaar gemaak. Kapt. Hugo Schultz het 'n volledig uitgewerkte strategie vir die

polisiemag aan die Volksraad voorgelê, maar weer kon die £14,500 wat dit sou kos, nie gevind word nie (G.S. 116, Brief, 29.5.1866: g.p. en Theal, 1964: 228).

Aan sipier en hoofkonstabel J.M. Donaldson van Bloemfontein is 'n salarisverhoging van £10, sodat hy £85 per jaar ontvang het, toegeken. Aan die konstabels is geen salarisverhogings toegestaan nie, maar almal het uniforms ontvang. Elke lid sou jaarliks 'n uniform ontvang teen 'n betaling van £12.10.0 vir al die uniforms. Vir die res van die staat is hierdie verantwoordelikheid na die plaaslike besture afgewentel, aangesien slegs Bloemfontein uit die staatskas gehelp is (T.F. 26.5.1865, 3.5.1867 en Volksraadsnotules 26.5.1869: 130).

8.3.4.2 Die balju

Hoewel enkele balju's, soos bv. J.S. Leibrandt van Smithfield, 'n salaris van £30 per jaar ontvang het, is hul meestal volgens tariewe soos in ordonnansie 3 van 1859 bepaal, vergoed. Hulle het vonnisse, bevele, uitsprake, bevelskrifte, dagvaardings, orders, lasbriewe, lasgewings en prosesstukke van die hof, bestel. Hulle was bemoeid met beslagleggings en moes jurielede dagvaar en loot. Die balju van Harrismith, T. James, vir Julie 1868 het £16.5.0 verdien. Dit was 'n puik salaris, maar kon nie maandeliks gewaarborg word nie. Dikwels het balju's 'n aanvullende inkomste verdien deur geboue aan die staat te verhuur of deur as poskontraktant op te tree (E.v.d.W. II, 1971: 17-18, Ordonnantie-boek 1881: 176, TG 688, Staat, Augustus 1871: g.p., TG 857, Staat, April 1864: g.p.,

TG 1467, Staat, April 1867: g.p. en T.G. 1888, Staat, Julie 1868: g.p.).

Wanneer die balju se pligte sodanig uitgebrei het dat hy dit nie alleen kon behartig nie, is 'n adjunk-balju, wat ook die bode van die hof was, ingesweer. So was C. Diemondt en J.W. Schmidt onderskeidelik adjunkte vir Bloemfontein en vir Boshof. Baljuskappe was gesogte betrekkings en versoeke vir aanstelling as balju bereik die Staatspresident met tussenpose (AKT 1/1/1/8 Korrespondensie, 29.9.1864: g.p., D.T. 3.11.1870, GS 869, Korrespondensie, 12.6.1871: 3 en TG 1304, Staat, Januarie 1866: g.p.).

8.3.4.3 Die vrederegter

Sy pos is deur ordonnansie 2 van 1870 omskryf. Hy moes misdadigers opspoor, lasbriewe uitreik en getuienes onder eed roep. Sy jurisdiksie was beperk en hy het sake soos bv. bakleiery, dronkenskap, rusverstoring, oortreding van munisipale regulasies, verskille tussen heer en diensbode, ens. hanteer. Hy kon die mate en gewigte van handelaars toets, was 'n gesiene man in sy dorp en die pos wat hom 'n agtergrond van administrasie en regspleging gegee het, het hom ook vir 'n heemraadspas, voorberei. Die President self het vrederegters benoem en laasgenoemde se direkte omgewing was sy werkgebied. 'n Resident-vrederegter was 'n besoldigde staatsdienspos en in senioriteit geressorteer tussen die pos van vrederegter en van landdros. Hy het £100 per jaar verdien, kon rekognisie ontvang, skuthokke verskuif, moes aansteeklike siektes bestry,

moes skadelike onkruid uitroei en was verantwoordelik vir die poswese en die onderwys.

Weens 'n geldtekort is hul poste op 4 Junie 1867 deur die Volksraad tot die van vrederegters omgeskakel en eers weer na die ontdekking van diamante heringestel (Bosch 1967: 51-52), G.S. 869, Korrespondensie, 4.5.1871: 2, Ordonnantie-boek 1881: 216-219, Prinsloo 1955: 327 en Van Rensburg 1952: 293-300).

8.3.4.4 Die veldkornet

Binne sy veldkornetskap moes hy orde handhaaf, wette oordra, kommando's byeenbring en lei, jag aangeleenthede beheer, ens. Hy was die skakel tussen die volk, hul kommandant en die Volksraad. Van hom is verwag om onpartydig te wees, gevangenes na die landdros te neem en sy bevele van die landdros te ontvang. Hy en sy assistent was van rekognisie vrygestel en hy het £15 en sy assistent £10 per jaar verdien. Dit is jaarliks in drie paaie aan hulle uitbetaal. Van alle hutbelasting wat hy ingesamel het, het hy 6% kommissie ontvang. Na 22 Mei 1871 kon swartmense nie meer hul hutbelasting in natura betaal nie, maar moes om geld gaan werk. Rondlopers kon ook deur die veldkornet by burgers ingeboek word teen 'n vergoeding van 10/- per maand. Skyfskietbyeenkomste, plase in die Verowerde gebied, siek mense en vee, weeskinders en verbytrekkende transportwaens het alles binne sy arbeidsterrein geval. Hy was één met sy mense, het tussen hul gewoon en was aldaar diensbaar. Hierdie vele aspekte van gemeenskapsbetrokkenheid het sy betekenis vir die ontwikkelende staat, van onskatbare

waarde gemaak (E.v.d.W. X, 1971: 171, T.G. 1304, Staat, Maart
1866: g.p., TG 3425, Staat, Januarie 1871: g.p. en Van
Rensburg 1952: 280-292).

SLOTWOORD

'n Ontleding van die kulturele lewe in die Vrystaat toon aan dat die gebied binne die tydperk 'n behoudende groep pioniers gehuisves het met talle positiewe eienskappe, soos geloof, rustigheid, regverdigheid, eerlikheid, soberheid, gasvryheid, naasteliefde, ensovoorts. Hierteenoor word egter ook, veral vanuit kerkraadsannale en die beperkte nuusmedia, negatiewe kenmerke soos twis, vloek, oneerlikheid, veelwywery, dronkenskap en sabbatsontheiliging, waargeneem. Ander negatiewe kenmerke wil agter die mantel van onskuldige kwajongstreke skuil, maar val tog maar in genoemde groep, onder andere, vernielsug, hebsug, aanranding, rusverstoring en gesagsmiskenning. Die bevolking kan dus as gemiddeld, maar met 'n positief konserwatiewe inslag, beskou word.

In die identifiseerbare kenmerke en die verskille in aksente wat die onderskeie bevolkingsgroepe daarop sou plaas, het rede vir wrywing gelê: Britse lojales teenoor Vrystaatse nasionaliste. Tog was eersgenoemde groep nie in staat om hul doel te bereik nie, maar het eerder 'n positiewe rol van katalisator vervul deur 'n egte vaderlandsliefde by die Vrystaters te laat groei en hulle daarvan bewus te maak dat hulle hul slegs deur selfverbetering sou kon handhaaf in die teenwoordigheid van hul kapitaalkragtige, tradisieryke Britsgesinde landgenote. In die beswering van hierdie wrywing en die daaruitvoortvloeiende groei, het pres. J H Brand geen geringe rol gespeel nie.

Met sy koms word die ou tydperk van wankelmoedige eenwording afgesluit en die nuwe tydvak van opbouing op 'n vaste nasionale eenheidbegrip as fondament, gebore.

Die latere modelrepubliek het nie sy wortels in die diamantontdekking of die beëindiging van die Basoeto-oorloë gehad nie, maar het sy opwaartse pad begin toe Johannes Hendricus Brand in Bloemfontein aangekom het om as Staatspresident van die O.V.S. ingesweer te word. Hy was die inspirasie van die mense. Sy taak hier het hy as 'n roeping gesien, wat ongetwyfeld ingebed moes wees in sy eie godsdienstige oortuigings. Met 'n vaste vertrouwe het hy, ongeag 'n klein begroting, die administrasie, opvoeding en godsdienste elk hul regmatige deel laat toekom, het hy sy burgers besiel en deurentyd onderhandelingspolitiek gevoer.

So duidelik blyk juis dit uit sy reaksie op die belediging van die kant van die Anglikaanse kerk. Hy het dit, in die wete dat hy nie net republikeinse volksheld kon wees nie, maar ook die staatshoof van die andersgesindes, geïgnoreer. Hy het nie van verskille, geskille gemaak nie en het eerder op ooreenkomste as verskille gekonsentreer.

Tog het hy as saggearde, joviale mens wat gematigd kon optree, selfs na die anneksasie van Basoetoland en die Diamantvelde, die heethoofdige optrede van ander gebalanseer. So het hy en die Volksraad heftig van mekaar verskil maar mekaar ook aangevul, sodat die menings na buite deurentyd sukses gebring het. 'n Heethoofdige, onwrikbare, eenspoor

republikein sou die Vrystaat in 'n konfrontasie laat betrokke raak, wat hy nie kon bekostig het nie en wat beslis nie tot groei en ontwikkeling kon lei nie.

Plaaslik word hy deur 'n hiperkritiese Engelsgesinde pers, 'n groep jingo's, 'n arm bevolking weens die uitmergelende Basoeto-oorloë, gekonfronteer. Die armoede het ook 'n neerslag gevind op alle terreine van die kulturele lewe onder andere die staatsdiens, godsdiens en opvoeding - die aspekte wat hy wou ontwikkel en uitbou, maar ook in die handelslewe en mediese beroep. Ook word die Vrystaat geteister deur dreigemente tot boikotaksies van Natal en die Kaapkolonie, moes hulle 'n seehawe ontbeer, is hulle bedreig deur vreemde banke, was hulle grootliks van gespesialiseerde geneeshere, regspraktisyns en opgeleide landdroste verstoek en het hulle ook nog met 'n gedevalueerde geldeenheid gesit. Sou hierby nog sosiale wanaangepastes w.o. dieve, moordenaars, drankverslaafdes, onsedelikes, kerkloses, eiewyses, ensovoorts, gevoeg word, was daar geen verdere redes nodig vir 'n President om handdoek in te gooi en vir 'n volk om te gaan lê en in moedeloosheid te verval nie. Die Vrystater het die ideale geleentheid gehad om niks te doen nie, tot die bedelstaf te raak, en 'n nasie van rowers en leeglêers te word.

Uit hul optrede, sowel as die houding van hul President hierop, spreek een woord boekdele, naamlik, sieleadel. Dit, opgebou uit geloof in God, liefde vir die naaste, hulp aan die wese en noodlydendes, dryfkrag, inisiatief, hardwerkendheid,

patriotisme, geduldigheid, selfvoorsienendheid, fouterkenning en uitskakeling, eerbied en respek, genereer hul suksesverhaal. Hieruit blom die modelrepubliek. Dit bewys nie dat ons hier met 'n aantal super wesens te make het nie, maar mense wat ongeag vele teëspoede geen ander keuse gesien het as om hier hul toekoms uit te werk nie.

Die wapen, vlag, volkslied, taal en nasionale monument het elk hul bydrae gelewer om 'n gees van selfbewustheid en eiewaarde by die bevolking tuis te bring. Dit sou uiting vind in hul geskiedskrywing, verder versterk deur die viering van hul nasionale feesdae. Die nie-lojales was deurentyd 'r kwynende groep, daar talle oë "oopgegaan" het soos die realiteit van groei en vooruitgang, verwerklik is. Juis die druk van hul kant, hul gedurige verguising van die plaaslike beheer, hul teruggryping na hul land van herkoms as volmaakte voorbeeld van wat moet wees, die hulp wat hulle van hul koloniale eendersdenkendes ontvang het, asook die louheid van die Vrystaat se noordelike bure waarmee die patriotiese inwoner gekonfronteer is, het hom tot die besef laat kom dat hy op sy eie bene moes staan en op eie stoom, menslik gesproke, sy onafhanklikheid en veiligheid moes waarborg.

Ongeag die Basoeto-oorloë, armoede, etniese twiste, ensovoorts, was die wil en dryfkrag tot groei en uitbreiding ingebed in die Vrystater se lewensuitkyk, soos bewys in die stigting en groei van talle gemeentes en dorpe, asook die vestiging van 'n eie kulturele lewe ingeslote die plaas- en dorpslewe, die sakewêreld, opvoeding, gesondheidsdienste en

owerheidsgesag. Lewenskragtigheid en 'n geloof in die toekoms en die eie, word hierdeur geïllustreer. Ongunstige klimaatsfaktore, swak verkeersweë, primitiewe vervoer, karige kommunikasie kanale en onakkurate landmeting kon dit ook nie stuit nie.

Die boerestand was tot hoë mate selfversorgend en selfwerkzaam, daar gehuurde arbeid aanvanklik haas onbekombaar was. Die familie is heeltyds besig gehou, terwyl kontak met bure, familie, vriende, smouse, transportryers, kerk en skool afsondering besweer het. In vergelyking met die dorpsbewoner het bykans niks hom ontbreek nie en wat hy aan die eenkant verloor het, het hy aan die anderkant gewen. Dorps- of plaasbewoner kan nie in kompartemente weens voor- en nadele verdeel word nie, maar was die resultaat van persoonlike voorkeur, geleenthede en vertikale ingryping, wat hul nering en blyplek bepaal het. Op handels-, kulturele- en sosiale gebied is die dorpsbewoner ook veel meer beïnvloed deur die ontdekking van diamante.

Die groeiende getalle Vrystaatse handelaars, hul talle klagtes ten spyt, het getoon dat daar 'n lewe te maak was in hierdie veld. Handelaars was vername sosiale agente en het dan ook 'n belangrike en pertinente rol in die samelewing gespeel. Weens die onetiese optrede van die Standard Bank, asook die feit dat bestaande banke geen takkantore wou open nie, kon boere nie blameer word, sou hulle die trommel of wakis vir hulle klein hoeveelhede kontantgeld verkies het nie. In die skepping en

belegging van kapitaal om die Vrystaatse regering solvent te hou het die Bloemfontein Bank 'n belangrike rol gespeel.

Hoewel grond-aankope, verkope en verdeling nie direk aan diamantontdekking gekoppel kan word nie, was dit veral die praktiese sy van produklewering en verkoop wat gebaat het by die geskepte mark, wat gevraagde pryse, sonder teenspraak betaal het. Soos telkens die geval was, moet die oortreffende trap ook nie hier ligtelik gebruik word nie, hoewel dit die terrein was waar dit die naaste daaraan gekom het. Kopersweerstand en kompetisie sou tog onrealistiese, buitensporige pryse verhoed het.

Vernuwing en verbetering van sy veestapel was beslis deel van die boer se bewys dat hy nie stagnant, oudmodies en verkleef was aan sy gebruike nie, maar bereid om tred te hou en te vernuwe. Die boer se herstel na die beëindiging van die Basoeto-oorloë was merkwaardig. Spoedig was hy in produksie en kort hierna kon hy muntslaan uit diamantontdekking. Sy ekonomiese herstel was hierna soveel makliker en kon in omvang groter hoogtes bereik, maar was nie die essensiële en enigste voorvereiste vir sy welvarendheid nie.

Wat die opvoeding en onderwys betref was finansiële stramheid daarvoor verantwoordelik dat snelle vooruitgang gekorrek is. Tussen die Engelse geestelikes, die betaalde regeringsonderwysers van dorps- en wykskole, besoldigde rondgaande onderwysers en dan ook nog die privaatonderwysers, was die Vrystaatse onderwys gewis nie in hoogsbekwame hande

nie, maar ook nie van alle voorregte verstoek nie. Die kinders was moontlik halfgeskoold, maar beslis nie ongeletterd en onopgevoed nie - hiervoor was hulle ook te nou en eksklusief by hul ouers se leefwêreld betrokke, daar die familie, veral die plaasbewoners, op mekaar aangewese was. Ook die klem wat die godsdienstige Afrikaner Boer op die aanneming geplaas het, het hiertoe meegewerk. Nou hiermee saam het die opbou van 'n nasionale gevoel by die Vrystaters beweeg. Weens die Basoetoorloë, die anneksasie van Basoetoland, die onthulling van die Basoeto-monument en die versoek van 'n groep uit die gemeenskap tot heranneksasie deur Engeland, het die nasionale gevoel opgevlam, sodat daar toe reeds van christelik-nasionale opvoeding gepraat kon word.

Weens die neiging om soveel moontlike standpunte, sienings en idees in onderwyswetgewing saam te trek, het die President van talle landdroste, skoolkommissies en leraars insette ontvang. Dit het die wetgewing natuurlik van baie kritiek gespaar, samewerking verseker en die onderwys bevoordeel. Hoewel die onderwysstandaard nie met Europese of tradisieryke Kaapstadse skole kon vergelyk nie, word die situasie onnodig donker deur outeurs geskets en het dit gunstig met wat in die oorgrote deel van Suid-Afrika aangetref is, vergelyk. Die regeringskole en Engelse privaatskole het elk hul positiewe bydrae tot die opvoeding gemaak, terwyl veral laasgenoemde ook sy stempel op die onderwys van die Swartkind afgedruk het.

Daar veral die Afrikaner, maar ook die Engelssprekende, groot eerbied vir hul leraar en kerk geopenbaar het, was dit die

aspek van Vrystaatse geskiedenis wat baie prominent in die kulturele geskiedenis gefigureer het.

Godsdiensvryheid word geïllustreer deur die bestaan van ses kerkgenootskappe en twee godsdienstige groepe. Weens frustrasie, siende dat die Volksraad die sg. "Staatskerk" finansieel ondersteun het, asook die politieke aspirasies van hul volgelinge, het beide die Anglikaanse as Wesleyaanse kerkgenootskap by geleentheid op onbetaamlike wyse 'n aanval op die N.G. Kerk gemaak, wat hulle beslis nie tot eer gestrek het nie. Om kritiek het dit nie gegaan nie, want het ds. Van de Wall op Anglikaanse wêreldlikheid en die Volksraad op Franse sendelingvalsheid, ook gedoen, maar die onbeheersde wyse waarop dit plaasgevind het, het op veel meer as kritiek gedui en aan 'n politieke vergeldingsaksie gegrens.

Godsiens was 'n samebindende faktor waardeur lidmate van elke kerkgenootskap saamgekom, gespeel, gesels, geleer, gewerk en gebid het. Afbetaalde kerkgeboue, pastorieë, armsorg-hulp en barmhartigheidsdienste het die bankrotskap van die inwoners weerspreek en mensliewendheid onderstreep.

Op mediese gebied was die Vrystaat nie so afgeskeep as wat dit met die eerste oogopslag wil voorkom nie. Reeds in 1864 was daar veertien gelisensieerde geneeskundiges in die Vrystaat waarvan ses gekwalifiseerd was en die res, meestal mediese kursusse in hul sendelingstudie ingesluit het. Laasgenoemde groep het hulle egter weldeeglik laat geld en weens hul sukses, groot aansien geniet. As voorbeelde kan drs. Krause,

Pellissier, Fraser, Mawby, Montgomery en Casalis genoem word. Nie alleen was dr. Krause die staatmaker praktisyn van die Vrystaat nie, maar ook die huisarts van die Staatspresident en het die President dr. Mawby van Winburg se kennis van soveel waarde geskat dat hy hom om sy mening gevra het in sy soeke na riglyne vir 'n ordonnansie wat mediese dienste in die Vrystaat moes orden.

Bewyse soos hierdie het die gedagtes aan 'n mediese raad en slegs gekwalifiseerde dokters as beroepsbeoefenaars, laat vervaag. Die spesialis sal tereg korruptheid, fataliteit en haglike toestande waarneem, omdat hy uit 'n sekere staanplek in sy hoogsgespesialiseerde vak, wat op hoë standaard fungeer, oordeel. So voel die mediese praktisyn dat die mediese standaard weens min regeringshulp besonder laag was, volgens moderne standaarde beoordeel. Die opvoedkundige, teoloog, ekonoom en militaris voel dienooreenkomstig so oor sy spesialiteitsterrein. Die kultuurhistorikus wat na al die aspekte oor die breër spektrum kyk, sien dat veel vermag is in ag genome die bronne, asook diversiteit en omvattendheid van die hulpbehoewende aspekte. Hoewel toestande ver van ideaal was, was dit ook geensins korrup nie. Hospitale en verpleegsters het egter feitlik nie bestaan nie en was 'n terrein van groot kommer.

Op die terrein van owerheidsgesag het niemand meer vermag as juis pres. J.H. Brand nie. Saam met 'n oorwegend eerlike, hardwerkende, patriotiese amptenary en Volksraad het hy die landsadministrasie voortdurend verbeter. Vir geen oomblik wil

'n ideale, foutlose, presiese staatsmasjien voorgehou word nie. Tog het die registers en korrespondensiemateriaal 'n relatief effektiewe sisteem, wat by uitstek beantwoord het aan die vereistes van 'n pioniersgemeenskap en ontwikkelende staat, getoon. Hoewel 'n tekort aan fondse die werksaamhede van alle staatsdepartemente aan bande gelê het, het dit hulle beslis nie geneutraliseer of geheel oneffektief gemaak nie. Vanaf die Staatspresident en Uitvoerende Raad deur die departemente van binne- en buitelandse sake, poswese, finansies, verdediging, welsyn en ook die plaaslike owerheid, word gemerk dat posbekleders, ongeag eie tekortkominge ten opsigte van opleiding en eksterne faktore w.o. finansies die belangrikste was, tog volhard, aktief betrokke bly en strewe na professionaliteit. Die talle registers, state, gedrukte vorms, lêers, boeke, ensovoorts, staan as onbetwisbare bewys hiervoor. Die owerheid het hul fondse op diskrete wyse geleidelik, met die minimum dwang en 'n hoë mate van menslikheid van hul inwoners, bekom. Hul behoeftes, inkomste en projekte was in belang en hulle het groei as 'n langtermynprojek beskou, uiteraard versnel weens die diamantontdekking en die verbetering van die inwoners se persoonlike finansiële omstandighede.

Dat die ontdekking van diamante baie bygedra het tot die versnelling van Vrystaatse finansiële groei, was gewis. Dat dit egter hul, "redder van staatsbankrotskap" en "die gans wat die goue eiers lê", was, is totaal oordrewe. Wel word die individu met die onversadigbare mark gehelp, maar die staat het weinig meer gebaat as dat agterstallige skulde nou

vinniger aangesuiwer is. Ander positiewe faktore w.o. 'n klein bevolking in 'n ruim gebied met groot landbou en veeteelt potensiaal, welonderlegde immigrante en goedkoop arbeid, moet steeds in berekening gebring word.

Met diamantontdekking het transportry en boerdery geensins makliker geword nie. Die transportryer moes nog steeds van vroeg tot laat, weg van vrou en kinders, geteister deur droogtes, siektes, brekende waens, sy dagtaak verrig, maar nou was die vrug op sy arbeid meer lonend, kontinuïteit meer seker en die pad minder eensaam weens verhoogde transportryer en reisiger getalle. Produkverbouing was steeds harde werk, damme en lande moes gemaak en groentetuine aangelê word, bo en behalwe nog die normale plaaswerksaamhede. Dit was nie die plotselinge omskepping tot 'n utopia nie en toestande het maar geleidelik verbeter. Hael, ryp, droogte en sprinkane was steeds teenwoordig. Met die kapitaal kon egter teruggeveg word. Die inwoners het swaarkry en armoede geken, verstaan en verwerk en daarom het hul finansiële toestand so vinnig verbeter toe die wiel gedraai het.

Selfs die gedagte aan die oprigting van nywerhede vir die verwerking van eie wol, het teenstand van die Engelsingesinde ontlok, wat onbeskaamd aangedring het dat dit in Engeland verwerk moes word. Ongeag die mislukking van die gedagte, het dit weer eens die Afrikaner se onafhanklikheidstrewes onderstreep en die pro-Engelse houding van die andersdenkendes geïllustreer. Tussen hierdie twee pole het die Vrystaatse ontwikkeling hom afgespeel.

Op diplomatieke vlak kon die Vrystaters hulle, weens hul President se agtergrond, enkele regsgeleerdes en teoloë, asook talle praktiese, wyse volksgenote, handhaaf. Om name uit te sonder sal misleidend wees, want eintlik was hulle in hultientalle teenwoordig. As ons maar net dink aan H. A. L. Hamelberg, W. W. Collins, G. van de Wall, J. G. Fraser, C. J. de Villiers, C. J. G. Krause, G. Radloff, A. B. Roberts, B. O. Kellner, G. Home, O. G. Truter, F. McCabe, M. Levisieur, J. G. Siebert, E. R. Snyman, F. K. Höhne, L. Wepener, G. Page, C. Fraser, T. Webster, G. Fichardt, ensovoorts, inwoners wat op hul terrein diep spore in Vrystaat-aarde getrap het.

Die wetgewende en regterlike gesag was ongeag tekortkominge regverdig en binne hul tydsgewrig aan die meeste vereistes wat gestel was, beantwoord. Hierbinne het die Vrystater genoegsame beskerming, veiligheid en uitlewing van sy persoonlike wilsuiting ervaar in praktiese, eenvoudige ordonnansies, stemreg en afwesige party-politieke belange. Kruiskontrolle was 'n waardevolle en gerusstellende gebruik, wat deurentyd deur wetgewers sowel as uitvoerders hoog aangeskryf is.

Ongeag die gebrek aan 'n hoofregter en volwaardige hooggeregshof, was daar genoegsame regskenning in die Vrystaat saamgetrek om vir gemoedsrus by die inwoners te sorg. Met appèl na die President, Uitvoerende Raad en selfs Volksraad, nadat die saak deur regsgeleerdes, met die hulp van Europese handboeke deurtrap is, moes 'n geborgenheid by die burger

meebring. Die heemrade, juriestelsel, veldkornet, vrederegter, balju en polisie het elk hul beskeie deel tot die regsweese en die objektiewe funksionering daarvan, bygedra.

Gekwalifiseerde medici, opgeleide onderwysers en teoloë ensovoorts, was wel beskikbaar. Hulle was moontlik nie die room van hul professie nie, maar tog, ook weens hul kontak met die Kaapkolonie en Natal, vanwaar die oorgrote meerderheid gekom het en Europa waar talle hul opleiding ontvang het, weldeeglik toegerus om dienste van aanvaarbare standaard te lewer.

Op die keper beskou was die inwoners van die Vrystaat op kulturele terrein, 'n normale deursnee groep mense, wat binne hul tydgewrig deur talle beproewings, vyande, 'n strawwe klimaat en verstoekte van vele voorregte, hul toekoms moes uitwerk. Foute en swakhede was deel van hul mondering, dog die uiteindelijke optelsom van dit wat hulle was en wat hulle bereik het, het sterk oorgehel na die positiewe pool.

Hier gaan dit om menslik kulturele interaksies - die terrein waarop mense se lewenswyse en -styl mekaar beïnvloed - nie menslike vooroordele wat aan 'n sekere groep, party, ideologie, organisasie, ensovoorts, behoort en hul doel en strewes sonder teenspraak moet uitleef nie. Dit gaan in die eerste instansie om die mens self, sy voorkeure, afkeure, vrese en toekomsverwagtinge, maar ook waarvandaan hy kom en wat hy vermag het met sy besondere, heelmoontlik verskillend van ander, staanplek, vereistes en talente waarmee hy in

samewerking met ander groepe help bou het aan die milieu
waarbinne hul tans leef.

B R O N N E L Y S

PRIMÊRE BRONNE

A. VRYSTAATSE STAATSARGIEF

1. Argief van die Registrateur van Aktes (A.K.T.).

Inkomende stukke. 1864-1871. AKT1/1/1/8-1/1/1/13.

Uitgaande stukke. 1864-1871. AKT1/3/1/2.

Eiendoms/landregisters vanaf:

- Bethlehem. nr. 1-596-1871-1893, A.K.T.2/1/1.
 Bethulie. nr. 1-199-1861-1893, A.K.T.2/1/11.
 Boshof. nr. 1-347-1861-1891, A.K.T.2/1/31.
 Boshof. nr. 348-594-1863-1893, A.K.T.2/1/32.
 Fauresmith. nr. 1-414-1851-1894, A.K.T.2/1/51.
 Fauresmith. nr. 1-469-1858-1895, A.K.T.2/1/52.
 Harrismith nr. 1-495-1855-1883, A.K.T.2/1/70.
 Harrismith nr. 1-869-1861-1883, A.K.T.2/1/71.
 Jacobsdal. nr. 1-197-1860-1893, A.K.T.2/1/95.
 Kroonstad. nr. 1-501-1860-1893, A.K.T.2/1/98.
 Kroonstad. nr. 502-767-1860-1893, A.K.T.2/1/99.
 Philippolis. nr. 1-188-1863-1893, A.K.T.2/1/121.
 Smithfield. nr. 1-272-1850-1872, A.K.T.2/1/138.
 Smithfield. nr. 1-407-1860-1893, A.K.T.2/1/139.
 Verowerde gebied. nr. 1-576-1866-1874, A.K.T.2/1/149.
 Verowerde gebied. nr. 577-685-1868-1874, A.K.T.2/1/150.
 Winburg. nr. 1-321-1850-1875, A.K.T.2/1/161.
 Winburg. nr. 1-574-1857-1893, A.K.T.2/1/162.

Erweregisters vanaf

Bethulie. nr. 1-780-1863-1926, A.K.T.2/3/1/1.
 Harrismith. nr. 1-224-1859-1892, A.K.T.2/3/1/12.
 Kroonstad. nr. 1-280-1862-1915, A.K.T.2/3/1/15.

Landdros-erfregisters vanaf

Bethulie. nr. 1-500-1864-1919, A.K.T. 2/3/2/3.
 Fauresmith. nr. 1-406-1854-1918, A.K.T.2/3/2/27.
 Harrismith. nr. 1-216-1859-1919, A.K.T.2/3/2/35.
 Jacobsdal. nr. 1-508-1866-1918, A.K.T.2/3/2/48.
 Kroonstad. nr. 1-232-1855-1898, A.K.T.2/3/2/52.
 Rouxville. nr. 1-166-1866-1916, A.K.T.2/3/2/71.

Finansiële registers

Joernaal. 1864-1869, A.K.T. 3/2/1.
 Grootboek. 1866-1872, A.K.T.3/3/1.
 Grootboek. 1868-1874, A.K.T.3/3/2.
 Dagboek. 1867-1870, A.K.T.3/4/1/2.
 Dagboek. 1870-1872, A.K.T.3/4/1/3.
 Skuldregister. 1862-1865, A.K.T.3/5/3.
 Skuldregister. 1866-1867, A.K.T.3/5/4.
 Skuldregister. 1867-1871, A.K.T.3/5/5.
 Rekognisieregister. 1861-1865, A.K.T.3/7/1.

2. Argief van die Ouditeur-generaal. (O.G.)

Inkomende stukke. 1868-1873, O.G. 7 - O.G. 8.

Inkomende briewe vanaf:

Bethlehem. 1868-1873, O.G. 9.
 Bethulie. 1871-1873, O.G. 10.
 Boshof. 1871-1873, O.G. 11.
 Fauresmith. 1871-1873, O.G. 12.
 Harrismith. 1871-1873, O.G. 13.

Jacobsdal. 1871-1873, O.G. 14.
 Kroonstad. 1871-1873, O.G. 15.
 Philippolis. 1871-1873, O.G. 16.
 Smithfield. 1871-1873, O.G. 17.

Uitgaande briewe. 1869-1872, O.G. 279.

3. Argief van die Tesourier-generaal. (T.G.)

Inkomende stukke. 1870-1871, T.G. 1 - T.G. 6.

Akte-state. 1864-1872, T.G. 235 - T.G. 238.

Akte-kaarte. 1868-1870, T.G. 247.

Seëls-inkomende briewe. 1868-1879, T.G. 248 - T.G. 248(a).

Artillerie-state. 1867-1871, T.G. 249 - T.G. 253.

Tesourier-generaal-state. 1864-1871, T.G. 316 - T.G. 360.

Inkomende state vanaf

Bethlehem. 1871-1872, T.G. 688.

Bethulie. 1864-1871, T.G. 857 - T.G. 864.

Boshof. 1864-1871, T.G. 1302 - T.G. 1309.

Caledonrivier. 1864-1871, T.G. 1463 - T.G. 1473.

Fauresmith. 1864-1871, T.G. 1637 - T.G. 1644.

Harrismith. 1864-1871, T.G. 1881 - T.G. 1892.

Jacobsdal. 1864-1871, T.G. 2298 - T.G. 2305.

Kroonstad. 1864-1871, T.G. 2525 - T.G. 2532.

Philippolis. 1864-1871, T.G. 2958 - T.G. 2965.

Rouxville. 1871, T.G. 3087.

Winburg. 1864-1871, T.G. 3415-3425.

4. Argief van die Goewermentsekretaris (G.S.).

Inkomende stukke vanaf;

Bethlehem. 1864-1871, G.S. 1 - G.S. 3.

Bethulie. 1863-1873, G.S. 60 - G.S. 64.

- Bloemfontein. 1864-1868, G.S. 111 - G.S. 122.
 Boshof. 1863-1872, G.S. 229 - G.S. 238.
 Caledonrivier. 1863-1872, G.S. 293 - G.S. 310.
 Fauresmith. 1863-1871, G.S. 352 - G.S. 364.
 Harrismith. 1863-1871, G.S. 478 - G.S. 497.
 Jacobsdal. 1863-1871, G.S. 639 - G.S. 646.
 Kroonstad. 1863-1871, G.S. 681 - G.S. 692.
 Ladybrand. 1871-1873. G.S. 761.
 Philippolis, 1863-1871, G.S. 839 - G.S. 846.
 Rouxville. 1871-1872, G.S. 869.
 Winburg. 1863-1871, G.S. 981 - G.S. 997.
 Buiteland. 1865-1877, G.S. 1254 - G.S. 1256.
 Goewerneur van die Kaapkolonie. 1862-1871, G.S. 1275 -
 G.S. 1277.
 Port Elizabeth. 1854-1878, G.S. 1299 - G.S. 1302.
 Kaapkolonie. 1863-1871, G.S. 1307 - G.S. 1311.
 Natal. 1854-1874, G.S. 1371 - G.S. 1374.
 ZAR. 1864-1871, G.S. 1395 - G.S. 1396.
 Gemeng. 1860-1888, G.S. 1423.
 Engeland. 1861-1872, G.S. 1429 - G.S. 1430.
 Duitsland. 1870-1886, G.S. 1442.
 Nederland. 1854-1872, G.S. 1444.
 Frankryk. 1863-1897, G.S. 1452.
 V.S.A. 1866-1876, G.S. 1453.
 België. 1869-1887, G.S. 1456.
 Italië. 1870-1896, G.S. 1458.

Traktate - Naturelle opperhoofde. 1862-1869, G.S. 1461 -
 G.S. 1462.

Notule - Kommissie vir Noodlydendes. 1858-1866, G.S.
 1536.

Opgawe - Kommissie vir Noodlydendes. 1865-1866, G.S.
 1539.

Korrespondensie - Kommissie vir Noodlydendes. 1865-1866,
 G.S. 1540 - G.S. 1541.

Inkomende stukke vanaf: Griekwaland-Wes. 1871, G.S. 1552 - G.S. 1557.

Spesiale huweliklisensies. 1868-1895, G.S. 1412 en G.S. 1577.

Uitgaande stukke:

Staatspresident. 1864-1874, G.S. 1511 - G.S. 1514.

Goewermentsekretaris. 1863-1877, G.S. 1527 - G.S. 1558.

Landdros Bethulie. 1860-1883, G.S. 1502.

Landdros Bloemfontein. 1859-1869, G.S. 1584.

Landdros Reddersburg. 1861-1864, G.S. 1585.

Landdros Boshof. 1861-1876, G.S. 1586.

Landdros Caledonrivier. 1859-1876, G.S. 1609 - G.S. 1610.

Landdros Fauresmith. 1859-1881, G.S. 1588 - G.S. 1589.

Landdros Harrismith. 1859-1879, G.S. 1591 - G.S. 1592.

Landdros Jacobsdal. 1861-1876, G.S. 1597.

Landdros Kroonstad. 1859-1888, G.S. 1599 - G.S. 1600.

Landdros Philippolis. 1862-1874, G.S. 1605.

Landdros Winburg. 1859-1871, G.S. 1615 - G.S. 1616.

Buiteland en naturelle opperhoofde. 1862-1873, G.S. 1634.

Kantoorstukke - aansoeke betrekkings. 1854-1873, G.S. 2179.

Lys van geadmitteerde persone. G.S. 2189.

Lys van staatskantore en amptenare. G.S. 2190.

Lys van veldkornette. 1863-1865, G.S. 2195.

Kantoorregulasies en instruksies, ook ede. 1857-1872, G.S. 2199 en G.S. 2207.

Landkommissies en Landkommissie verslae. 1853-1878, G.S. 2208 en G.S. 2212.

O.V.S. Konstitusie. 1854-1868, G.S. 2238.

Landdros Smithfield korrespondensie. 1859-1869, G.S. 2240.

Diverse korrespondensie. 1854-1897, G.S. 2244.

Raadsbesluite (Volksraad). 1854-1871, G.S. 2269 - G.S. 2270.

5. Argief van die Staatspresident. (PRE).

Inkomende briewe. 1868-1883, P.R.E. 2.

Verkiesingsbyeenkomste. 1860, P.R.E. 34.

Presidentskap-rekwisities en antwoorde. 1859-1868, P.R.E. 35.

6. Argief van die Uitvoerende Raad. (U.R.).

Notule (Hof van Appèl). 1864-1874, U.R. 3 - U.R. 5 en U.R. 55 - U.R. 56.

Besluite. 1866, U.R. 49.

Notule (Hof van appèl) - Landsake. 1864, U.R. 71 - U.R. 72.

Notule Siviele en kriminele sake. 1856-1871, U.R. 73.

Rol van sake. U.R. 74.

7. Argief van die Staatsprokureur. (S.P.).

Inkomende briewe. 1863-1871, S.P. 8 - S.P. 25.

Uitgaande briewe. 1859-1873, S.P. 131 - S.P. 134.

Voorlopige ondersoek van kriminele sake:

Fauresmith. 1863-1864, S.P. 204.

Bloemfontein. 1863-1871, S.P. 205 - S.P. 247.

8. Argief van die Weesheer

Insolvente boedels. 1853-1891, 1/1 tot 23/1.

Inkomende briewe. 1866-1876, 26/1 - 26/2.

Uitgaande briewe. 1859-1871, 27/1-27/3.

Notule van die Weesheer. 1863-1871, 31/1.

9. Argief van die sekretaris van die Vrystaatse Volksraad.
(V.R.).

Notule. 1863-1872, V.R. 3 - V.R. 6.

Bylae tot die notule. 1864-1887, V.R. 176 - V.R. 574.

Inkomende stukke. 1858-1877, V.R. 576.

Uitgaande stukke. 1858-1888, V.R. 583.

Ordeboek. 1858-1876, V.R. 593.

Rooster Volksraadslede. 1858-1873, V.R. 595(a).

Rooster Heemrade. 1862-1894, V.R. 595(b).

10. Argief van die Griffier van die Hooqgeregshof van Suid
Afrika - Oranje-Vrystaat provinsiale afdeling (H.G.).Notule - kriminele sake

Bloemfontein. 1863-1869, 1/1/1/18 - 1/1/1/21.

Fauremsmith. 1859-1872, 1/1/1/39 - 1/1/1/44.

Philippolis. 1863-1876, 1/1/1/77 - 1/1/1/80.

Smithfield. 1859-1876, 1/1/1/89 - 1/1/1/91.

Winburg. 1863-1882, 1/1/1/99 - 1/1/1/102.

Prosesstukke - kriminele sake

Bloemfontein. 1864-1871, 1/1/4/8 - 1/1/4/10.

Fauresmith. 1864-1881, 1/1/4/27 - 1/1/4/30.

Philippolis. 1863-1871, 1/1/4/46 - 1/1/4/48.

Smithfield. 1864-1871, 1/1/4/55 - 1/1/4/57.

Winburg. 1861-1871, 1/1/4/64 - 1/1/4/67.

Rolboeke. 1861-1879, 1/1/5/1; 1/2/5/3; 1/3/4/1; 4/8/1/1 en 4/8/1/2.

Notule-siviele sake

Bloemfontein. 1859-1873, 1/2/1/24 - 1/2/1/26.
 Fauresmith. 1862-1872, 1/2/1/44 - 1/2/1/46.
 Philippolis. 1863-1876, 1/2/1/81 - 1/2/1/83.
 Smithfield. 1859-1873, 1/2/1/96 - 1/2/1/99.
 Winburg. 1859-1874, 1/2/1/111 - 1/2/1/112.

Prosesstukke-siviele sake

Bloemfontein. 1856-1871, 1/2/4/21 - 1/2/4/34.
 Fauresmith. 1864-1872, 1/2/4/62 - 1/2/4/68.
 Harrismith. 1864-1871, 1/2/4/91 - 1/2/4/92.
 Philippolis. 1864-1871, 1/2/4/164 - 1/2/4/169.
 Smithfield. 1864-1871, 1/2/4/198 - 1/2/4/204.
 Winburg. 1864-1873, 1/2/4/218 - 1/2/4/222.

Notule - landsake. 1861-1864, 1/3/1/1 - 1/3/1/2.
 Prosesstukke - landsake. 1863-1869, 1/3/3/3 - 1/3/3/5.
 Proteste. 1859-1872, 1/3/5/1.
 Prosesstukke - Uitvoerende Raad as appèlhof:
 1869-1871, 2/1/2/3 - 2/1/2/8.
 Korrespondensie - inkomende stukke. 1862-1900,
 5/1/1 - 5/1/5.
 Uitgaande stukke. 1859-1871, 5/3/1/1 - 5/3/1/2.
 Finansiële stukke (dagboeke). 1865-1875, 6/1/1/1.
 Lasbriewe en lasgewings. 1857-1892, 7/1/1/1.
 Besondere lasgewing (indeks). 1859-1891, 7/1/2/2.
 Diverse dokumente. 1857-1900, 8/3/1.

Laerhofstukke

Bethlehem. 1861-1871. L.B.M.
 Bethulie. 1850-1871. L.B.E.
 Bloemfontein. 1854-1871. L.B.L.

Boshof. 1865-1871. L.B.O.
 Harrismith. 1848-1871. L.H.T.
 Kroonstad. 1860-1871. L.K.R.
 Philippolis. 1862-1871. L.P.P.
 Rouxville. 1863-1871. L.R.O.
 Smithfield. 1862-1871. L.S.F.
 Winburg. 1848-1871. L.W.B.

Munisipale stukke: Smithfield. 1860-1937. M.S.F.

11. Aanwinste:

Anglikaanse kerk-versameling, groep 27.2, 27.3, 27.5 en 27.6: Dokumente.

Bloemfontein munisipaliteit versameling, groep 48.1 - 48.48: Planne en Foto's.

J.H. Brand-versameling, groep 1,89 - 1,114, Privaat korrespondensie.

G.A. Fichardt-versameling, groep 5,2, Dagboek van G.A. Fichardt.

M. Fleck-versameling, groep 4.14, band 30, Korrespondensie, band 31, Landmeterstukke.

No. 62. Grey Kollege-versameling, groep 62.1 - 62.46: Dokumente.

62.1.1: Notule van die Bloemfonteinse Kweekskool, 1864-1871.

62.2.1: Inkomende stukke, 1856-1882.

62.3.1: Brieweboek - uitgaande briewe.

62.3.2: Brieweboek - 12.1.1860 - 3.6.1868.

D.J. Malan-versameling. band 60. Brief.

F.A. Steytler-versameling. groep 3. - W.A. Odendaal,
Gedachtenis, Harrismith.

No. 106. St. Arnoud (Smellekamp)-versameling, groep
106.63 - 106.65: Briewe.

Van Riebeeckfeesversameling, groep 159.

159/1/1 Bethlehem.

159/2/1 Bethulie.

159/3/1 Bloemfontein.

159/4/1 Boshof.

159/16/1 Frankfort.

159/34/1 Philippolis.

12. Bloemfonteinse munisipaliteit

Aktereregister van Bloemfontein, 1850-1936 (Akt.2/3/1/5).

Brieweboek van die Munisipaliteit van Bloemfontein,
1864-1871. (Geen verwysingsno.).

Notuleboek van die Munisipaliteit van Bloemfontein vanaf
31 Augustus 1852 - 17 November 1873. (B.F.N. No. 1).

13. Kaarte

Kaartnommer: 3/31, Plan van Bloemfontein, 1867.

: 2/84, Oranje-Vrystaat Algemeen, 1860/70.

B. **N.G. KERKARGIEF, SINODALE SENTRUM, BLOEMFONTEIN**

Notulen en der Sinode van de Nederduitsch Gereformeerde
Kerk in den Oranje-Vrystaat (Acta Synodi) 1865-1871.

Notule van Vergaderinge van die Ring van Winburg, Julie
1866 tot April 1876.

Kerkraadsnotules, N.G. Kerk, Bloemfontein 1848-1880.

Doop- en Lidmaatregisters van die Gemeentes, Winburg, Bloemfontein, Harrismith, Boshof en Kroonstad, 1862-1871.

Eerste huweliksregister van die gemeente van Bloemfontein, 1848-1866.

C. ANGLIKAANSE KERKARGIEF, ST. GEORGESSTRAAT, BLOEMFONTEIN

Register of Proceedings, 1863-1896 A1/1
Register of Clergy, 1863-1901 A1/2

Minute books of Diocesan Synod, 1863-1909 A3/27-33
Minute book: Diocesan Finance Board,
1869-1877 A3/46

Canon Beckett's Journal, 1867-1871 A4/56

Copy of inscription inserted in die site of
Bishop's Lodge, 1866 B1/8
Correspondence between Bp. Twell and C.S. Orpen
of Smithfield re Church practices, 1863-1864 B1/9

Deeds

Deed of consecration - St. Andrews Cathedral,
1866 B2

Deed of collation for Bishop Webb, 1871.

Letter to metropolitan from Bishop Twell's -
intention to consecrate cathedral church and
Bishop's House, 1866.

Commission for enthronement of Bishop Twells,
etc., 1866.

Mandate for Enthronement of Bishop Webb, 1871.

Marriage register of Cathedral, E/N - 1850-1901.
 Diocesan Pamphlets - Letters Bishop Twells.

The Anglican church - C.T. Wood 1/d
 C.T. Wood on Bloemfontein Diocesan Archives 3/e

Burial registers of Bloemfontein Cathedral,
 1850-1900.

Baptism registers of Bloemfontein Cathedral,
 1850-1893.

Miscellaneous (geen verwysingsnommers).

Orange Free State on Basuto mission. Occasional paper no. 2., containing a letter from the Bishop to the associates and friends of the mission, Londen, 1864.

A letter to the English Committee for promoting the mission to the Orange Free State, by Edward Bishop, O.F.S. Bloemfontein, 1865.

The Calender of the Crisp papers - C.T. Wood.

The Quarterly paper of the Orange Free State Mission. No. 1 February, 1868.

Bloemfontein Diocesan Magazine (datum onbekend) Rev. C. Clulee.

Privaatkorrespondensie van eerw. D.G. Croghan.
 Inkomende en uitgaande stukke.

D. OFFISIËLE STAATSPUBLIKASIES

Gouvernements Courant van den Oranje Vrijstaat, 1864-1871.

Notulen der Verrigtingen van den Hoogedelen Volksraad van den Oranje Vrijstaat, 1964-1871.

Ordonnantie-boek van den Oranjevrijstaat, 1854-1880. Bloemfontein, 1881.

Wetboek van den Oranje Vrystaat, 1854-1891. Bloemfontein, 1892.

Oranjeboek: Census van den Oranje Vrijstaat opgenomen op 31 Maart 1880.

E. KOERANTE EN TYDSKRIFTE

De Tijd, Staatkundige Nieuws - en Advertensieblad voor den Oranjevrijstaat, 1854-1871. (De Tijd van 1869 ontbreek).

The Friend of the Free State and Bloemfontein Gazette: 1864-1871.

Orange Free State Monthly Magazine, 1877-1880.

SEKONDÊRE BRONNE

A. GERAADPLEEGDE WERKE

Agar-Hamilton, J.A.I., The road to the north: South Africa, 1852-1886. London, 1937.

Aitton, D., Korte geschiedenis van de republieken in Zuid-Afrika, met eene inleiding over de geschiedenis der Kaapkolonie tot 1835. Amsterdam, 1898.

Alant, C.J., Die profiel van 'n Afrikaner. Pretoria, 1978.

- Alheit, J.R., (voorsitter)., 'n Kort oorsig van die geskiedenis van Fauresmith, 1848-1948. Fauresmith 1948.
- Amphlett, G.T., History of the Standard Bank of South Africa Ltd., 1862-1913. Glasgow, 1914.
- Anderson, A.A., Twenty five years in a wagon. Kaapstad, 1974.
- Arndt, E.H.D., Banking and currency development in South Africa, 1652-1927, with an appendix on the rise of savings banking in South Africa. Kaapstad, 1928.
- Arndt, D., en Orpen, F.H.S., The land question of Griqualand West, 1875. Kaapstad, 1875.
- Aronstam, S.M., A historical and socio-cultural survey of the Bloemfontein Jewish community with special reference to the conceptions of Jewish welfare work. Ongepubliseerde D.Soc.Sc.-verhandeling, U.O.V.S., 1974.
- Babe, J.L., South African diamond fields. New York, 1872.
- Badenhorst, A.R., Aspekte van die sosiale lewe in Bloemfontein, 1864-1871. Bloemfontein, 1979.
- Badenhorst, J., The abandonment of the Sovereignty regarded as a natural outcome of the history of the territory between the Vaal and the Orange before 1854. Ongepubliseerde M.A. verhandeling, Unisa, 1931.
- Banning, W., Moderne Maatschappij-problemen. Haarlem, 1957.
- Barlow, A.G., Almost in confidence. Kaapstad, 1952.
- Barlow, T.B., President Brand and his Times. Kaapstad, 1972.
- Basson, A.P., Na honderd jaar. Eeufees N.G.-Gemeente Harrismith, 1849-1949. Bloemfontein, 1949.

- Batten, A.G.M., The Orange Free State - Pages from a postmark collection. Bloemfontein, 1983.
- Batts, H.J., The story of a hundred years, 1820-1920, being the history of the Baptist church in South Africa. Kaapstad, datum onbekend.
- Baumann, G., Titles to farms. Bloemfontein, datum onbekend.
- Baumann, G., en Bright, E., The lost republic - The biography of a landsurveyor. Londen, 1937.
- Beelaerts van Blokland, F.A.G., De Oranje-Vrijstaat. Amsterdam, datum onbekend.
- Bernard, P.B., 'n Onderzoek na die implimentering van die nasionale beginsel in die onderwysbeleid en praktyk van die Vrystaat, vanaf republiekwording 1854 tot en met uniewording 1910. Ongepubliseerde M.Ed.,-verhandeling, U.O.V.S., 1972.
- Bertrand, A.L., Basic sosiology: An introduction to theory and method. New York, 1976.
- Beyers, C.J., (red)., Suid-Afrikaanse Biografiese woordeboek, deel III. Kaapstad, 1977.
- Boon, M.J., The immortal history of South Africa. King William's Town, 1885.
- Bosch, J.A., Eeufeesgedenkboek van die N.G.-Gemeente, Philippolis, 1862-1962. Philippolis, 1962.
- Bosch, J.A., Ladybrand, 1867-1967. Bloemfontein, 1967.
- Boshof, P., Gedenkboek van die Nederduits Gereformeerde Kerk, Bloemfontein. Bloemfontein, 1930.

- Botha, C.G., Social life and customs during the eighteenth century. Kaapstad, 1970.
- Botha, C.L., De uitvoerende macht in de Republieken. Leiden, 1893.
- Botha, P.M., Van Boer tot Boer en Engelschman. Kaapstad, 1900.
- Rotha, S.J., Gedenkboek van die N.G.-gemeente, Winburg. Winburg, 1949.
- Boulding, K.E., A primer of social dynamics. New York, 1970.
- Brady, J., Trekking for souls. Cedara, 1952.
- Brauer, A., Der Oranje-Freistaat 1854-1888. Emsdetten, 1931.
- Brink, A., Vir oupa en ouma. Kaapstad, 1972.
- Bruce, J., Impressions of South Africa. Londen, 1898.
- Bryce, J., Studies in history and jurisprudence, Vol. I. Oxford, 1901.
- Bryden, H.A., A history of South Africa, from the first settlement by die Dutch, 1652 to the year 1903. Londen, 1904.
- Burrows, E.H., A history of medicine in South Africa. Kaapstad, 1958.
- Cachet, F.L., Vyftien jaar in Zuid-Afrika. Leewarden, 1875.
- Cahnman, W.J., en Boshoff, A., (redakteurs), Sociology and history. Londen, 1964.

- Calitz, C.P., Die geskiedenis van die onderwys van die meisie in die Oranje-Vrystaat omstreeks 1838-1948. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, Unisa, 1949.
- Calverley, E.L., A guide to Bloemfontein with a short history and description of the Orange River Colony. Bloemfontein, 1905.
- Cameron, T., (red)., Nuwe geskiedenis van Suid-Afrika in woord en beeld. Kaapstad, 1986.
- Campbell, W.B., The South African frontier, 1865-1885. A study in expansion, in Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis, 1959, deel 1. Kaapstad, 1960.
- Coetzee, J.A., Politieke groepering in die wording van die Afrikanernasie. Johannesburg, 1941.
- Coetzee, J.C., (red)., Onderwys in Suid-Afrika, 1652-1960. Pretoria, 1975.
- Coetzee, J.H., Die barmhartigheidsdiens van die Gereformeerde kerk in Suid-Afrika, 1859-1949. Potchefstroom, 1953.
- Coetzee, J.H., Die Brits-Skotse invloed in die Vrystaatse onderwys, 1848-1900. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, U.O.V.S., 1976.
- Coetzee, P.F.R., Die verdedigingstelsel van die Oranje-Vrystaat tot 12 Februarie 1869. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, Unisa, 1939.
- Collins, J.A., The struggles of an infant state. Kaapstad, 1925.
- Collins, W.W., Free Statia-Reminiscences of a lifetime in the Orange Free State. Kaapstad, 1965.

- Conradie, H.N., Levensgeschiedenis van komdt-genl J.I.J. Fick.
Ladybrand, 1927.
- Crause, C.A., Politieke mede-seggenskap in Suid-Afrika.
Ongepubliseerde M.A.-verhandeling. U.O.V.S., 1950.
- Cronje, G., (red)., Die Westerse kultuur in Suid-Afrika.
Pretoria, 1963.
- Cronje, G. (red)., Kultuurbeïnvloeding tussen Blankes en
Bantoe in Suid-Afrika. Pretoria, 1968.
- Cronje, G. (red)., Suid-Afrika na buite. Pretoria, 1969.
- D'Arbez., Een vader des volks. Amsterdam, 1902.
- De Beer, L., Half hours of leisure in South Africa. Kaapstad,
1896.
- De Kiewiet, C.W., A History of South Africa, social and
economic. Oxford, 1972.
- De Klerk, C.V., Die ontwikkeling van handelsbanke en
bouverenigings in Suid-Afrika, 1652-1967. - 'n
Funksionele ontleding. Ongepubliseerde M.Com.-
verhandeling, P.U. vir C.H.O., 1970.
- De Klerk, J.C., A century of merino sheep farming in the
Orange Free State. Pretoria, 1951.
- De Kock, W.J., (red)., Suid Afrikaanse Biografiese Woordeboek,
deel I. Kaapstad, 1968.
- De Kok, K.J., Empires of the Veld, being fragments of
unwritten history of the two late Boer republics with
other papers for the most part descriptive of the life
and character of the people. Durban, 1904.

- De Villiers, A., (red)., English-speaking South Africa today. Kaapstad, 1976.
- De Wet, C.J.H., Die Republikeinse konstitusies van Suid-Afrika. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, Unisa, 1936.
- Dominicus, F.C., Het huiselik en maatschappelik leven van de Zuid-Afrikaner, in de eerste helft der 18de eeuw. 'S Gravenhage, 1919.
- Du Plessis, J.S., Die ontstaan en ontwikkeling van die amp van die Staatspresident in die Zuid-Afrikaanse Republiek, 1858-1902. Ongepubliseerde D.Litt.-verhandeling, P.U. vir C.H.O., 1954.
- Een Hollander., Toen en Thans. Kaapstad, 1898.
- Eloff, C.C., Die verhouding tussen die Oranje-Vrystaat en Basoetoland, 1878-1884, in Argiefjaarboek vir S.A. geskiedenis, 1980, deel II. Pretoria, 1983.
- Els, W.C., Die geskiedenis van die ontwikkeling van die onderwys in die distrik Winburg. Ongepubliseerde M.Ed.-verhandeling. U.O.V.S., 1958.
- Eybers, G.W., Select constitutional documents illustrating South African history, 1795-1910. Londen, 1918.
- Faulkner, H.U., American political and social history. Washington, 1943.
- Fishbein, M., (red)., Medical and health encyclopedia. New York, 1966.
- Flemming, H.C.J., Die N.G.-kerk in die Oranje-Vrystaat - 'n beknopte historiese oorsig. Bloemfontein, 1964.

- Flinn, M.W., en Smout, T.C., Essays in social history. Oxford, 1970.
- Fraser, J.G., Episodes in my life. Kaapstad, 1922.
- Fourie, P.C., Die administrasie van die Oranje-Vrystaat tot 1859, in Argiefjaarboek vir S.A. geskiedenis, 1963, deel II. Kaapstad, 1964.
- Funk en Wagnalls, Standard dictionary of the English language. New York, 1969.
- Gedenkboek., N.G.-kerk Bloemfontein. Bloemfontein, 1930.
- Gerdener, G.B.A., Deur 'n eeu gelei. Gedenkskrif by die eeufees van die gemeente Smithfield, O.V.S. Stellenbosch, 1948.
- Gerdener, G.B.A., Ons kerk in die Transgarieb. Kaapstad, 1934.
- Gericke, F.W., Die ontwikkeling van kommunikasie in die Oranje-Vrystaat 1854-1886 in Argiefjaarboek vir S.A. geskiedenis, 1971, deel II. Kaapstad 1971.
- Germishuys, P.J., (red)., Eeufees Kroonstad, 1955. Kroonstad, 1955.
- Gombrich, E.H., In search of cultural history. Oxford, 1969.
- Goris, J.M., België in die Boerenrepublieken - Belgisch Zuid-Afrikaanse betrekkingen, ca 1835-1895. Retie, 1983.
- Grey Kollege - 'n Suid Afrikaanse skool. Kaapstad, 1955.
- Grobbelaar, J.J.G., Die Driemanskap. Kaapstad, 1947.

- Grobbelaar, J.J.G., Die verhouding tussen die Vrystaat en Basoetoland, 1854-1869, in Argiefjaarboek vir S.A. geskiedenis, 1939, deel II. Kaapstad, 1939.
- Grobbelaar, J.J.G., Die Vrystaatse Presidente. Bloemfontein, 1947.
- Grobbelaar, P.A., Die ontstaan en ontwikkeling van die O.V.S. tot aan die einde van President Boshof se regering in 1859. Ongepubliseerde D.Phil.-verhandeling, U.S., 1941.
- Grobbelaar, P.W., (red)., Die Afrikaner en sy kultuur. Kaapstad, 1974.
- Grobbelaar, P.W., (red)., Die Vrystaat en sy mense. Kaapstad, 1980.
- Grobbelaar, P.W., Dit is kultuurgeskiedenis. Stellenbosch, 1989.
- Grobbelaar, P.W. (red)., Families, Familiename en Familiewapens. Kaapstad, 1975.
- Grobbelaar, P.W., Volkslewe van die Afrikaner. Kaapstad, 1974.
- Grobler, V., The history of dentistry in South Africa, 1652-1900. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, U.P., 1974.
- Haasbroek, J., Die rol van die Engelse gemeenskap in die Oranje-Vrystaat, 1848-1859. Bloemfontein, 1980.
- Halle, G., The public works of the Orange Free State. Londen, 1885.
- Hampson, N.A., A social history of the French revolution. Londen, 1974.

- Hannah, W., Darkness visible, a revelation and interpretation of freemasonry. Londen, 1962.
- Hattersley, A.F., An illustrated social history of South Africa. Kaapstad, 1973.
- Henning, O., Rouxville N.G.-gemeente - Eeu van genade, 1870-1970. Wepener, 1970.
- Hobhouse, L.T., Social Development. Londen, 1924.
- Hoekstra, R., en Viljoen, W.G., Zuid-Afrikaanse prozabundel. Pretoria, 1918.
- Hofstede, H.J., Geschiedenis van den Oranje Vrijstaat. 'S Gravenhage, 1876.
- Hofstra, S., Afrikaanse Volkenkunde Problemen, plaats en betekenis. Leiden, 1947.
- Holden, W.C., A brief history of methodism and of methodist missions in South Africa. Londen, 1887.
- Holub, E., Seven Years in South Africa. Johannesburg, 1975.
- Huet, P., Eenvoudige mededelingen over Zuid Afrika. Gouda, 1868.
- Human, J.L.K., Musiek in die Oranje-Vrystaat vanaf 1850 tot aan die begin van die Anglo-Boereoorlog. Ongepubliseerde M.Mus.-verhandeling, U.O.V.S., 1963.
- Jacobs, D.J., Landbou en veeteelt in die Oranje-Vrystaat, 1864-1888. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, Unisa, 1967.

- Jacobs, D.S., Abraham Fischer in sy tydperk, 1850-1913, in Argiefjaarboek vir S.A. geskiedenis, 1965 deel II. Kaapstad, 1965.
- Jacobs, D.S., Die geskiedenis van die mynwyse in die O.V.S., tussen die jare 1854 en 1899. Ongepubliseerde M A verhandeling, Unisa, 1954.
- Jacobs, J.F., Oranje, Blanje, Blou. Johannesburg, 1952.
- Johann, E., en Junker, J., Deutsche kulturgeschichte der letzten hundert jahre. München, 1970.
- Kayser, F., Euufeessalbum van die N.G. kerk Wepener, 1870-1970. Wepener, 1970.
- Kennedy, W.P.M., en Schlosberg, H.J., The law and custom of the South African constitution. Londen, 1935.
- Kestell, T., Wat het hulle gedra? Bloemfontein, 1951.
- Kieser, A., Die doeanekwessie tussen die Vrystaat en die Kaapkolonie, 1848-1889. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, Unisa, 1936.
- Kriel, J.D., Die verhouding tussen kerk en staat in die Republiek van die Oranje-Vrystaat, 1854-1902, in Argiefjaarboek vir S.A. geskiedenis, 1949, deel I. Kaapstad, 1953.
- Labuschagne, R.J., en Van der Merwe, N.J., Soogdiere van die Krugerwildtuin en ander nasionale parke. Pretoria, 1971.
- Laidler, P.W., en Gelfand, M., South Africa. Its medical history, 1652-1898. Kaapstad, 1971.

- Lamprecht, G.J., Die ekonomiese ontwikkeling van die Vrystaat van 1870-1899. Ongepubliseerde D.Phil-verhandeling, U.S., 1954.
- Lenk, H. von, Die geschichte Transvaals under der Præsidentschaft Paul Krugers bis zum Ausbruch des groszen Krieges, 1884-1899. Leipzig, 1903.
- Leviseur, S., Ouma looks back. Port Elizabeth, 1944.
- Leyds, W.J. De eerste annexatie van de Transvaal. Amsterdam, 1906.
- Leyds, W.J., The first annexation of the Transvaal. Londen. 1906.
- Linde, A.A., Die geskiedenis van die onderwys in die O.V.S. met spesiale verwysing na die ontwikkeling van moedertaalonderwys. Ongepubliseerde D.Ed.-verhandeling, U.S., 1939.
- Lindley, A.F., Adamantia. Londen, 1873.
- Lubbe, J.J., Die ontstaan en ontwikkeling van onderwyswetgewing in die Oranje-Vrystaat, 1854-1899. Ongepubliseerde M.Ed.-verhandeling, Unisa, 1942.
- Lubbe, J.J. Lewensomstandighede en opvoeding van die Voortrekkerkind. Bloemfontein, 1942.
- Lucas, T.J., Camp life and sport in South Africa. Londen, 1878.
- Macauley, T.B., The history of England, Vol. I. Londen, 1899.
- Macfarlane, C., Thompson, T., en Archer, T., The comprehensive history of England, Vol. I. Londen, 1902.

- Mackenzie, J., Ten years north of the Orange river. Londen, 1971.
- Mackey, A.G., Masonic jurisprudence - A textbook illustrating the written and unwritten laws of freemasonry. Chicago, 1927.
- Macmillan, A., (Samesteller)., The city of Bloemfontein (illustrated). A historical, commercial and general review. Bloemfontein, 1902.
- Macmillan, M., Sir Henry Barkly. Mediator and moderator, 1815-1898. Kaapstad, 1970.
- Malan, J.H., Die opkoms van 'n Republiek of die geskiedenis van die Oranje Vrystaat tot die jaar 1863. Bloemfontein, 1929.
- Malan, P.S., Onderwys in die Oranje-Vrystaat, 1854-1874. Ongepubliseerde M.Ed.-verhandeling, Unisa, 1943.
- Malan, S.F., Die rol van J.G. Fraser in die Vrystaat, 1863-1927. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling U.O.V.S., 1971.
- Malan, S.F., Politieke strominge onder die Vrystaatse Afrikaners, 1868-1899. D. Litt. et Phil.-verhandeling, Unisa, 1980.
- Malherbe, D.F., Afrikaanse verse. Kaapstad, 1963.
- Malherbe, E.G., Education in South Africa (1652-1922), (a critical survey of the development of educational administration in the Cape, Natal, Transvaal and the Orange Free State). Cape town, 1925.
- Mann, A., The Boer in peace and war. Londen. 1900.

- Mansveldt, N., De betrekkingen tussen Nederland en Zuid-Afrika sedert de verovering van de Kaapkolonie door de Engelschen. Utrecht, 1902.
- Martindale, D., Social life and cultural change. Princeton, 1962.
- Mc Gill, D., A history of Koffiefontein Town and mine. Koffiefontein, 1971.
- Mc Kerron, M.E., A history of education in South Africa, 1652-1932. Pretoria, 1934.
- Mc Nish, J.T., Graves and Guineas. Kaapstad, 1969.
- Mc Nish, J.T., The road to Eldorado. Kaapstad, 1968.
- Meintjies, J., President Steyn. Kaapstad, 1969.
- Menko, H.S.N., Contributions of the Netherlands to the development of South African medicine, 1652-1902. Amsterdam, 1954.
- Merrill, F.E., Society and culture. New York, 1958.
- Moll, J.C., Die geskiedenis van Hennenman: Pioniersjare tot 1972. Hennenman, 1974.
- Molteno, P.A., The life and times of Sir J.C. Moltena, Vol. II. Londen, 1900.
- Morell, W.P., British colonial policy in the mid-victorian age. Oxford, 1969.
- Mouton, J.A., (sameroeper)., Die geskiedenis van Bloemfontein. Bloemfontein, 1952.

- Muller, C.F.J., (red)., 500 Jaar Suid Afrikaanse Geskiedenis. Kaapstad, 1985.
- Muller, H.P.N. Oude tyden in den Oranje-Vrijstaat. Amsterdam, 1889.
- Muller, H.P.N., Zuid-Afrika. Reisherinneringen van Hendrik P.N. Muller. Leiden, 1889.
- Murray, J.A.H., (red)., e.a., A new English Dictionary, Vol. IX, part I. Oxford, 1919.
- Murray, R.W., South African reminiscences. Kaapstad, 1894.
- Murray, Y., Young Mrs. Murray goes to Bloemfontein, 1856-1860. Kaapstad, 1954.
- Nel, P.G., (red)., Afrikanerkultuur: Fondament en Vergesig. Pretoria, 1981.
- Nepgen, C.C., Die sosiale gewete van die Afrikaanssprekendes. Stellenbosch, 1938.
- Nienaber, P.J. Beknopte geskiedenis van die Hollands Afrikaanse drukpers in Suid-Afrika. Bloemfontein, 1943.
- Nienaber, P.J., Manne van betekenis. Johannesburg, 1950.
- Nienaber, P.J. en Lategan, F.V., Afrikaanse natuur poësie. Johannesburg, 1968.
- Nisbet, R.A., Social change and history. Londen, 1970.
- Oberholster, J.J., Die anneksasie van Griekwaland-wes, in Argiefjaarboek vir S.A. geskiedenis, 1945. Kaapstad, 1945.

- Oberholster, J.J., Die historiese monumente van Suid-Afrika. Kaapstad, 1972.
- Oberholster, J.J., Euufesgedenkboek van die N.G.-gemeente, Jacobsdal, 1860-1960. Bloemfontein, 1960.
- Oberholster, J.J., van Schoor, M.C.E., e.a., Die Nederduitse Gereformeerde Kerk in die Oranje-Vrystaat. Bloemfontein, 1963.
- Odendaal, A.A., Die Nederduitse Gereformeerde sending in die Oranje-Vrystaat, 1842-1910. Ongepubliseerde D.Teol.-verhandeling, U.S., 1970.
- Ogburn, W.F., On culture and social change. Chicago, 1964.
- Ogburn, W.F., Social change. New York, 1938.
- Olwagan, J.D., Die ontwikkeling en betekenis van die plaasskool in die republiek Oranje-Vrystaat, 1854-1899. Ongepubliseerde M.Ed.,-verhandeling, U.O.V.S., 1955.
- Onbekend. Jubelfees ter gedagtenis aan die stigting van die gemeente Ladybrand 1870. Stellenbosch, 1920.
- Oranje Vrystaat kommissie vir die internasionale uitstalling in Philadelphia, 1876: Sketchs of the Orange Free State of South Africa. Bloemfontein, 1875. (Herdruk nr. 34, Staatsbiblioteek, Pretoria, 1968.).
- Orpen, J.M., Reminiscences of life in South Africa. Kaapstad, 1964.
- Pellissier, S.H., Die kaskenades van Adriaan Roux en die kordaatstukke van Klein-Snel. Pretoria, 1960.
- Pellissier, S.H., e.a., Euufesalbum Bethulie, 1863-1963. Bloemfontein, 1963.

- Pells, E.G., Education in South Africa, 1652-1938. Kaapstad, 1938.
- Pelser, A.Z., e.a., Euufees-gedenkboek van die Gereformeerde kerk, Bethulie 1863-1963. Potchefstroom, 1963.
- Pettman, C., Places names of the Orange Free State. Queenstown, 1922.
- Pfeil, J., Die Grundung der Boerenstaaten. Berlyn, 1899.
- Pienaar, P. de V., en Van den Heever, C.M., Kultuurgeskiedenis van die Afrikaner. Kaapstad, 1968.
- Playne, S., (samesteller)., The Orange Free State - Its pastoral, agricultural, and industrial resources. Londen, datum onvermeld.
- Pretorius, J. St. Elmo., Die beleid van die Suid Afrikaanse geweste teenoor die handel en vuurwapens en ammunisie met die inboorlinge, 1806-1881. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, U.O.V.S., 1955.
- Prinsloo, A., Die geskiedenis van Smithfield en die Caledonrivierdistrik, 1819-1952. Bloemfontein, 1955.
- Redelinghuis, A.C., 'n Histories-geografiese oorsig van die ontwikkeling van landbou in die O.V.S., sedert die begin van Blanke vestiging tot 1969. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, Un. van Wes-Kaapland, 1974.
- Rees, W., en Rees, L., The life and times of Sir George Grey. London, 1892.
- Reesman, D.S., Culture and social character. Glencoe, 1961.

- Reunert, T., Diamonds and gold in South Africa. Kaapstad, 1893.
- Roberts, E.N., History of the old Bloemfontein Fountain. Bloemfontein, 1950.
- Rosenthal, E., en Blum, E., Runner and mailcoach - postal history and stamps of Southern Africa. Kaapstad, 1969.
- Rutherford, J., Sir George Grey. Londen, 1961.
- Salter-Whiter, J., A trip to South Africa. Sutton, 1892.
- Saron, G., en Hotz, L., (red)., The Jews in South Africa - a history. Londen, 1955.
- Schoeman, K., (samesteller)., Bibliografie van die Oranje-Vrystaat tot 31 Mei 1910. Kaapstad, 1984.
- Schoeman, K., Bloemfontein. Die ontstaan van 'n stad, 1846-1946. Kaapstad, 1980.
- Schoeman, K., Sophie Levisseur Memories. Kaapstad, 1982.
- Schoeman, K., Vrystaatse erfenis. Kaapstad, 1982.
- Scholtz, G.D., Die geskiedenis van die Nederduitse Hervormde of Gereformeerde kerk in Suid-Afrika. Kaapstad, 1956.
- Scholtz, G.D., Die geskiedenis van die regspleging in die Oranje-Vrystaat, 1854-1876. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, Unisa, 1934.
- Scholtz, G.D., Die konstitusie en die staatsinstellings van die Oranje-Vrystaat, 1854-1902. Amsterdam, 1937.
- Scholtz, G.D., President Johannes Hendricus Brand, 1823-1888. Johannesburg, 1957.

- Scholtz, W.C., The South African climate. Londen, 1897.
- Schoonees, P.C., (red), e.a., Verklarende Handwoordeboek van die Afrikaanse Taal. Johannesburg, 1965.
- Schutte, J.H.T., Die kulturele eenwording van die Boere in die Republiek, 1854-1877. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, U.P., 1943.
- Schutte, P.J., Sendingsdrukkerse in Suid-Afrika, 1800-1875. Potchefstroom, 1971.
- Serfontein. D., Amper my mense. Kaapstad, 1974.
- Shaw, E.M., 'n Geskiedenis van Betaalmiddels in Suid-Afrika. Kaapstad, 1956.
- Snyman, P.M., Die historiese Aardrykskunde van Bloemfontein tot 1900. Bloemfontein, 1970.
- Spies, F.J. du T., Die dagboek van H.A.L. Hamelberg, 1855-1871. Van Riebeeckvereniging, Kaapstad, 1952.
- Spies, F.J. du T., Die ontwikkeling van spoorweë in die Oranje Vrystaat tot 1893. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, Unisa, 1936.
- Spies. F.J. du T., Hamelberg en die Oranje Vrystaat. Amsterdam, 1941.
- Spoelstra, B., Ons Volkslewe - 'n kultuur-historiese leesboek. Pretoria, 1924.
- Spoelstra, C., Het kerkelik en godsdienstige leven der Boeren na den Grooten Trek. Kampen, 1915.

- Steenkamp, J.A., Die verdedigingsstelsel van die Vrystaatse Republiek. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, U.O.V.S., 1976.
- Stern, B.J., Historical Sociology. New York, 1959.
- Steytler, F.A., Die geskiedenis van Harrismith. Bloemfontein, 1932.
- Stockenstrom, A., Gedenkboek van die N.G.-gemeente Ficksburg, 1869-1957. Bloemfontein, 1957.
- Stockenström, E., Vername Persone. Stellenbosch, 1923.
- Strutt, D., Clothing fashions in South Africa. Kaapstad, 1975.
- Swanepoel, J., Landbouontwikkeling in Suid-Afrika, 1652-1954. Ongepubliseerde D.Com.-verhandeling, P.U. vir C.H.O., 1958.
- Swemmer, T.P.E., Die geskiedenis van die Vrystaatse artillerie. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, U.O.V.S., 1953.
- Telford, A.A., Yesterdays Dress. Kaapstad, 1972.
- Theal, G.M., A fragment of Basuto history, 1854-1871. Kaapstad, 1886.
- Theal, G.M., Basutoland Records, Vol. 3.A., 1862-1865 en Vol. 3.B., 1865-1868. Kaapstad, 1964.
- Theal, G.M., The history of South Africa, Vol. 8. Kaapstad, 1964.

- Theron, C.S., Die moeilikhede en stremmende invloede wat die vooruitgang en groei van die Oranje Vrystaatse Republiek gedurende die jare 1864-1871 vertraag het. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling Unisa, 1938.
- Theron, J.D., Die ekonomiese en finansiële toestand van die Oranje-Vrystaatse Republiek, 1854-1880. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, Unisa, 1943.
- Thom, H.B., Die geskiedenis van die skaapboerdery in Suid-Afrika. Amsterdam, 1936.
- Thom, H.B., (voors)., Referate gelewer by F.A.K.-kongres in Bloemfontein. Johannesburg, 1966.
- Thomas, O., Agricultural and pastoral prospects of South Africa. Londen, 1904.
- Trevelyan, G.M., English social history. Londen, 1958.
- Trevelyan, G.M., History and the reader. Londen, 1945.
- Trümpelman, G.J.P., Deutsches Schaffen im Oranje-Freistaat. Pretoria, 1950.
- Turksma, L., Socioloog en geskiedenis. Meppel, 1969.
- Uys, C.J., Rouxville, 1863-1963. Bloemfontein, 1963.
- Van Aswegen, J.H., Die verhouding tussen Blank en Nie blank in die Oranje-Vrystaat, 1854-1902. Ongepubliseerde D.Phil.-verhandeling, U.O.V.S., 1968.
- Van der Bank, D.A., (red)., Aantekeninge van G.H. Warden. (onvoltooid). Bloemfontein, 1985.
- Van der Bank, D.A., (red)., A voice from Bloemfontein. Bloemfontein, 1984.

- Van der Merwe, J., Die Oranje-Vrystaat en die Britse politiek in Suid-Afrika in die tyd van President J.H.Brand (1864-1888). Ongepubliseerde, D.Litt.-verhandeling, U.P., 1939.
- Van der Merwe, J., 'n Verhandeling oor die algemene verhouding tussen die Oranje-Vrystaat en die Suid-Afrikaanse Republiek in die tyd van President J.H. Brand, 1864-1888. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, U.O.V.S., 1934.
- Van der Poel, J., Basutoland as a factor in South African politics, 1858-1870, in Argiefjaarboek vir S.A. geskiedenis, 1941, Deel I. Kaapstad, 1941.
- Van der Vyver, W.B., Eupeesalbum Boshof, Bloemfontein, 1956.
- Van der Walt, A.J.H., Wiid, J.A., en Geyer, A.L., Geskiedenis van Suid-Afrika. Kaapstad, 1965.
- Van der Walt, K.S., Die Nederduits-Gereformeerde kerk en die onderwys van Blankes in die Oranje-Vrystaat tot 1900: 'n Prinsipiël-historiese studie. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, U.O.V.S., 1974.
- Van der Walt, L.B., Die ontstaan en groei van Winburg. Bloemfontein, 1936.
- Van Heerden, P., Kerssnuitsels. Kaapstad, 1962.
- Van Heerden, P.S., Herinneringen uit den tijd der Vrijstaatsche Voortrekkers. Stellenbosch, 1908.
- Van Ittersum, W.A., De Vrijstaters en hun geschiedenis. Leiden, 1900.
- Van Jaarsveld, F.A., Die Afrikaner en sy Geskiedenis. Kaapstad, 1959.

- Van Jaarsveld, F.A., Die ontwaking van die Afrikaanse nasionale bewussyn. 1862-1881. Johannesburg, 1957.
- Van Jaarsveld, F.A., Van Van Riebeeck tot Verwoerd. Johannesburg, 1971.
- Van Jaarsveld, F.A., Westerse Historiografie en geskiedenisfilosofie. Pretoria, 1980.
- Van Jaarsveld, F.A., Wien en wat is die Afrikaner. Kaapstad, 1981.
- Van Jaarsveld, F.A., en Scholtz, G.D., (red)., Die republiek van Suid-Afrika. Johannesburg, 1966.
- Van Loggerenberg, J.H., Gedenkboek van die N.G.-gemeente Edenburg, 1863-1938. Bloemfontein, 1938.
- Van Niekerk, F.N., Vrymesselary, sy geheime en gevare. Bloemfontein, 1969.
- Van Niekerk, P.J., Die ekonomiese gevolge van die ontdekking van diamante in die Oranje Vrystaat ten tyde van President Brand. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, Unisa, 1936.
- Van Onselen, C., Studies in the Social and Economic History of the Witwatersrand, 1886-1914, Vol. I and II, Johannesburg, 1982.
- Van Otten, D.A., Sir Philip E. Woodhouse: The definition and defence of British imperial interests in South Africa, 1861 to 1870. Ongepubliseerde D.Phil.-verhandeling, Uv. van Oregon, 1971.

- Van Rensburg, A.P.J., Die rol deur landdroste, vrederegters en veldkornette in die distrik Bloemfontein vanaf 1854-1880 gespeel. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, U.O.V.S., 1952.
- Van Rensburg, A.P.J., en Van Schoor, M.C.E., Die geskiedenis van Bethlehem, 1864-1964. Johannesburg, 1963.
- Van Rensburg, P.J.N., 'n Historiese-sosiologiese studie van die ontwikkeling van die vryetydbesteding en ontspanning binne die stadsgebied van Bloemfontein. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, Unisa, 1949.
- Van Rensburg, S., Sosiale lewe in die ou Vrystaat. Johannesburg, 1966.
- Van Rhijn, P.H., en Klopper, A.h., Die geskiedenis van Ficksburg, 1867-1967. Senekal, 1967.
- Van Schoor, M.C.E., Politieke groeperinge in Transgariep; 'n differensiëring van politieke groepe tussen die Groot- en Vaalriviere van die vroegste jare tot en met die Bloemfontein-konvensie 23 Februarie 1854, in argiefjaarboek vir S.A. geskiedenis, 1950, deel II. Kaapstad, 1950.
- Van Schoor, M.C.E., en Moll, J.C., Edenburg. Grepe uit die geskiedenis van dorp en distrik. Bloemfontein, 1962.
- Van Schoor, M.C.E., en Van Rooyen, J.J. Republieke en republikeine. Kaapstad, 1960.
- Van Selm, R., History of the South African mutual life assurance society, 1845-1945. Kaapstad, 1945.
- Van Zyl, D.H., Geskiedenis van die Romeins-Hollandse Reg. Durban, 1979.

- Venter, W.A., Die geskiedenis van die Nederduitse gereformeerde gemeente Bloemfontein gedurende die pioniersjare, 1848-1880, in Argiefjaarboek vir S.A. geskiedenis, 1963, deel I. Kaapstad, 1963.
- Venter, W.H., Die geskiedenis van Winburg tot 1902. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, U.O.V.S., 1975.
- Venter, I.S.J., Die Anglikaanse kerk en die onderwys in die Oranje-Vrystaat, 1854-1900. Pretoria, 1959.
- Venter, I.S.J., Die geskiedenis van die dames instituut "Eunice" Bloemfontein. Ongepubliseerde M.Ed.-verhandeling, Unisa, 1950.
- Venter, I.S.J., Die rol wat die Engelse kerke gespeel het in die onderwys in die gebied tussen die Oranje- en die Vaalrivier vanaf 1826 tot 1900. Ongepubliseerde D.Ed.-verhandeling, U.O.V.S., 1956.
- Venter, I.S.J., Die sendingstasie Thaba Nchu, 1833-1900. Pretoria, 1960.
- Verschuur, W.E., The development of local government in the Orange Free State till 1954. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, Unisa, 1955.
- Viljoen, G. van N., Vernuwing en voortgang. Kaapstad, 1979.
- Volksraadskommissie, Aardrykskunde en geskiedenis van den Oranje Vrijstaat. Utrecht, 1884.
- Von Lenk, H., Die geschichte der Buren, 1652-1899. Leipzig, 1901.
- Von Wielligh, G.R., Huis en veld. Pretoria, 1926.

- Von Weilligh, G.R. Ons geselstaal. 'n Oorsig van gewestelike spraak soos Afrikaans gepraat word. Pretoria, 1925.
- Warren, C., On the veldt in the seventies. Londen, 1902.
- Weidemann, W.J.S., Die geskiedenis van die ekonomiese ontwikkeling van die O.V.S. met verwysing na die ontstaan van die armlankedom, 1830-1870. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling, Unisa, 1946.
- Weilbach, J.D., en du Plessis, C.N.J., Geschiedenis van de emigranten boeren en van den Vrijheidsoorlog. Kaapstad, 1882.
- Weinthal, L., Die lewensgeskiedenis van Sir Joseph B Robinson. Kaapstad, 1932.
- Weiss, P., History: Written and lived. Carbondale, 1962.
- Wepener, F.D.J., Die oorloë van die Oranje-Vrystaat met Basoetoland. Kaapstad, 1934.
- Williams, A.F., Some dreams come true. Kaapstad, 1948.
- Williams, G.F., The diamond mines of South Africa. New York, 1899.
- Wilson, D.M., Behind the scenes in the Transvaal. Londen, 1901.
- Wood, C.T., A short history of the Bloemfontein cathedral. Bloemfontein, 1944.
- Zeeman, M.T.S., Die armsorgwerk van die N.G.-kerk in Suid-Afrika. Bloemfontein, 1957.

B. KOERANT- EN TYDSKRIFARTIKELS

- Blok, T., Onderwysfasiliteite in Bloemfontein, in Inspan, September 1950.
- Bosman, I.D., Bloemfontein se Eeufees, in Historiese Studies, Junie - September, 1946.
- Britz, G., Oorsprong van die Naam - Bloemfontein in Die Huisgenoot, 4 Maart 1932.
- Britz, R., Die Naam Bloemfontein, in Tydskrif vir die Volkskunde en Volkstaal, Mei, 1945.
- Brünning, E.G.H., Beskouings oor die mediese geskiedenis van die Oranje-Vrystaat, in Geneeskunde, Volume 6, 25 Januarie 1964.
- Crowder, W.W., Using social history in elementary social studies, in The Social Studies, Mei/Junie 1977.
- Du Plessis, A.P., Waar ons grootste Partye gestig is, in Die Huisgenoot, 29 April 1960.
- Du Toit, S.J., 'n Liedjie en 'n Stad, in Die Huisgenoot, 29 Januarie 1932
- Eloff, C.C., Die sg. verowerde gebied: omstrede grensstreek tussen die Oranje-Vrystaat en Lesotho (Basoetoland), in Contree, Julie, 1978.
- Finansier, Bank en geldwese in die ou Vrystaat, in Die Huisgenoot, 11 April 1924.
- Geyser, O., Historiese Dorpe - Bloemfontein, in Die Taalgenoot, Maart, 1969.

Godee-Molsbergen, E.C., Hoe de Oranje Vrijstaters hun vlag en wapen kregen, in Onze Eeuw, 1911.

Hattersley, A.F., The Reminiscences of James Michiel Howell, in Quarterly bulletin of the South African library, September, 1963.

Hecht, J.J., Social history in International encyclopedia of the social sciences, Vol. 6., 1968.

Kestell, T., Kleredrag van stad en inwoners. 1846-1946, in Die Volksblad, 27 Maart 1946.

Korrespondent, G.A., Fichardt Bpk.: Oudste handelsaak noord van die Oranje, in Inspan, Mei, 1948.

Kruger, D.W., Sosiale geskiedskrywing, in Koers, Februarie 1951.

Liebenberg, B.J., Professor P.J. van der Merwe oor die bronnelys en voetnote, in Historia, September, 1973.

Moll, J.C., Dorpstigting in die Oranje-Vrystaat, in Contree, Julie, 1977.

Nienaber, P.J., Die eerste Eienaar van Bloemfontein in Die Huisgenoot, 3 Mei 1946.

Nienaber, P.J., Die Naam Bloemfontein, in Tydskrif vir die Volkskunde en Volkstaal, Mei, 1946.

Nienaber, P.J., Die taalstryd in die Vrystaat, in Hertzoq-annale van die Suid-Afrikaanse akademie vir wetenskap en kuns, Junie 1952.

Nienaber, P.J., Hoe Bloemfontein sy naam gekry het in Die Volksblad, 22 Maart 1946.

- Oosthuizen, S., Geskiedkundige vierkant, in Die Huisgenoot, 20 Januarie 1950.
- Pama, J., Zuidafrikaanse gemeentewapens: Bloemfontein, in Nieuws uit Zuid-Afrika, Maart, 1968.
- Pauw, J.C., Besienswaardighede in die Vrystaatse Hoofstad, in Inspan, September 1950.
- Perkin, H.J., What is Social History in John Rylands Library Bulletin, Vol. 26., September, 1953.
- Ploeger, J., Drie eeue militêre geskiedenis van Suid-Afrika, in Militaria, April, 1969.
- Ploeger, J., Nederlandse landsverhuisers na Suid-Afrika, in Tydskrif vir volkskunde en Volkstale, Maart 1960.
- Potgieter, S.V., The history of medicine in the Orange Free State, 1854-1902, in S.A. Mediese tydskrif, 23 Desember 1972.
- Radford, D., The stoepkamer tradition in South African architecture, in Lantern, Januarie 1984.
- Reitz, F.W., Why "Bloemfontein", in The Friend, 3 June 1912.
- R.L. 'n Gevierde moeder, in Huis en Haard, Mei 1928.
- Samuel, R., e.a. What is Social History, History today, Vol. 35., Maart 1985.
- Schoeman, K., "That presumptuous Sheet": 'n kort geskiedenis van De Tijd, in Africana notes and news, Desember, 1981.
- Spies, F.J. du T., Engelse gesindhede in die Vrystaatse Republiek, in Hertzog-annale van die Suid Afrikaanse Akademie, Desember, 1954.

- Steenkamp, J.A., Die ou Forte van Bloemfontein, in Historia, Desember, 1971.
- Steenkamp, J.A., Die Vrystaatse vrywillige militêre eenhede, 1854-1899, in Militaria, 10 Januarie 1980.
- Tylden, G., die Staatsartillerie, in Die Huisgenoot, 25 April 1947.
- Uys, C.J., Die Eeufees van Bloemfontein, in Die Huisgenoot, 22 Maart 1946.
- Uys, C.J., Loopbaan van die stigter, in Die Huisgenoot, 27 Maart 1946.
- Van Aswegen, H.J., Die verstedeliking van die nie-blanke in die Oranje-Vrystaat, 1854-1902, in Die Suid-Afrikaanse Historiese Joernaal, November 1970.
- Van Aswegen, H.J., S.A. historici sal moet aanpas by nuwe stroom, in Rapport, 30.1.1983.
- Van de Graaf, J., Waterkloof. Vergete Vrystaat dorpie, in Restorica, Oktober 1982.
- Van Jaarsveld, F.A., Nuwe rigtings in die Europese geskiedskrywing, in Historia, Mei 1981.
- Van Jaarsveld, F.A., Objek en metode in die wetenskap van die geskiedenis, in Historia, Mei 1982.
- Van Jaarsveld, F.A., Oor die onderrig van Sosiale Geskiedenis en riglyne vir sy metodiek, in Historia, Junie, 1972.
- Van Rensburg, A.P.J., Die Fonteinmonument van Bloemfontein, in die Taalgenoot, Oktober, 1967.

- Van Rensburg, A.P.J., 'n Begrafnismaaltyd was 'n ou Vrystaatse gebruik, in Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal, Januarie 1970.
- Van Schoor, M.C.E., Bloemfontein die stad van Kongresse, in Die Volksblad, 22 Maart 1946.
- Van Schoor, M.C.E., Bloemfontein: Kongresstad van die Afrikaner in Inspan, September, 1950.
- Van Schoor, M.C.E., Boererepublieke in Suid-Afrika, in Die Taalgenoot April 1960, Junie 1960 en Augustus 1960.
- Van Schoor, M.C.E., Die wapen van die Oranje Vrystaat, in Historia, September, 1961.
- Van Schoor, M.C.E., Geskiedkundige aantekeninge oor die stad Bloemfontein, in Inspan, September 1950.
- Van Schoor, M.C.E., Hoe die orde gehandhaaf is, in Die Huisgenoot, 2 April 1954.
- Van Schoor, M.C.E., Laat ons dan sterf soos helde, in Die Taalgenoot, Augustus 1956.
- Van Schoor, M.C.E., 'n Raad wat die Volk verenig het, in Die Huisgenoot, 23 April 1954.
- Van Schoor, M.C.E., 'n Straat vir Presidente en Generaals, in Die Huisgenoot, 25 Oktober 1968.
- Van Schoor, M.C.E., Oor die Taak en Wese van die Kultuurgeskiedenis, in Acta Academica, Vol. 3, 1971.
- Van Schoor, M.C.E., Plakkers en Tekort aan Werkvolk, in Die Huisgenoot, 16 April 1954.

- Van Schoor, M.C.E., Politiek sonder partye, in Die Huisgenoot, 26 Maart 1954.
- Van Schoor, M.C.E., President Brandstraat, in Suid-Afrikaanse Panorama, Maart 1958.
- Van Schoor, M.C.E., Wie almal burgers kon word, in Die Huisgenoot, 9 April 1954.
- Van Schoor, M.C.E., Wie was Baas- Volk of Volksraad, in Die Huisgenoot, 19 Maart 1954.
- Van Schoor, M.C.E., en Oberholster, J.J., Die Fontein van Bloemfontein, in Historia, September, 1960.
- Van Tonder, S.J., Hoe Bloemfontein aan sy naam kom, in Die Volksblad, 7 Oktober 1929.
- Van Zyl, J.A., Blanke vestigingspatrone in die Oranje-Vrystaat, in Acta Geographica, 1967.
- Van Zyl, F.H.S. Bloemfontein - Honderd jaar oud, in Die Brandwag, 12 Maart 1946.
- Van der Walt, L.B., Oorsprong van Naam Bloemfontein, in Die Volksblad, 20 April 1929.
- Verteenwoordiger, Aitsa Broer Oeson! En die Galgeveld, in Die Brandwag, 6 Junie 1947.
- Warden, G.H., How did Bloemfontein get its Name, in The Friend, 26 Junie 1912.
- Webster, E.C., Thomas Webster - The Last frontiers man, in Africana Notes and News, Maart, 1980.

C. PAMFLETTE EN VLUGSKRIFTE

Bloemfontein Methodist Centenary Souvenir Brochure,
Bloemfontein, 1950.

Bornman, B.J.M., Geskiedenis van Philippolis. Philippolis,
Februarie, 1952.

Brosjures: Ons negende masonieke lentebal. Kaapstad, 1983.

De Swardt, A.H., Boodskap van Bethulie aan die Van Riebeeckfeespoets. Bethulie, 1952.

Fichardts Bpk., Bloemfontein. Jubileum uitgawe, uitgegee deur die Raad van direkteure ter herdenking van die honderdjarige bestaan van die firma, 1848-1948, Bloemfontein, 2 Januarie 1948.

Grootlosie van Suid-Afrika, Jaarblad. Johannesburg, 1986.

Hibbert, A.W., (red)., Bloemfontein stad van grasia en skoonheid. Bloemfontein, 1972.

Municipal Cameo, no. 32, Maart, 1954.

Munisipaliteit, Die dorp Reddersburg. Reddersburg, datum onbekend.

Munisipaliteit, Die geskiedenis van Brandfort. Brandfort, datum onbekend.

Munisipaliteit, Ontstaan en stigting van die dorp Rouxville, Rouxville, 1952.

Nederlandse gesantskap. Volkslied van den Oranje Vrijstaat. Pretoria, 1942.

Rhodes University. Institute of Social and economic research.
Catalogue of publications, Grahamstad, 1984.

S.A.U.K., Die lewe in ou Suider Afrika. Kaapstad, 1868.

Schmidt, P.J., Die ontwikkeling van Frankfort.

Sketch of the Orange Free State of South Africa. Bloemfontein 1875. Issued by the Orange Free State Commission at the International exhibition, Philadelphia, 1876.

The City of Bloemfontein - official guide. Kaapstad, 1950.

The Orange Free State Official Guide, March, 1956.

Van den Berg, J.P., Die geskiedenis van Zastron. Zastron 1946.

Van der Hoven, A., Die geskiedenis van Thaba Nchu. Thaba Nchu, 1951.

D. ENSIKLOPEDIEË

Eerste Nederlandse Systematish Ingerichte Encyclopaedie, Deel III. Amsterdam, 1947.

Encyclopaedia Britannica, Vol. VII en XI. Chicago, 1973.

Ensiklopedie van die wêreld, Deel 1. tot 10. Stellenbosch, 1971.

Grote Winkler Prins, Vol. VI. Amsterdam, 1973.

International Encyclopedia of the Social Sciences, Vol. 6. New York, 1968.